

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЕФЕКТИВНОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ:
ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО
СУПРОВОДУ**

Монографія

За науковою редакцією Л. О. Кияшко

Київ – 2014

УДК 159.98: 32] 316.621
ББК 66.75+88.55

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол №13/13 від 12 грудня 2013 р.)

Рецензенти:

В. Г. Панок, д-р психол. наук, професор;
О. М. Плющ, канд. психол. наук

**Ф 796 Формування навичок ефективної політичної участі
молоді: технології психологічного супроводу : моног-
рафія / за наук. ред. Л. О. Кияшко ; Національна академія
педагогічних наук України, Інститут соціальної та полі-
тичної психології. – К. : Міленіум, 2014. – 314 с.**

У монографії представлено ґрунтовне дослідження об'єктивних та суб'єктивних чинників макро- і мікросередовища, які впливають на формування мотивації та навичок політичної участі молоді. Описано концептуальну модель формування мотивації і навичок соціальної взаємодії у політичному середовищі, дано наукове обґрунтування системи соціально-психологічного впливу на розвиток когнітивного, комунікативного, мотиваційного компонентів політичної участі, навичок прийняття політичних рішень. Значну увагу приділено критеріям оцінки ефективності технологій психологічного супроводу процесів корекції та формування умінь і навичок, що є складовими готовності молоді до ефективної політичної участі.

Для психологів, політологів, соціологів, працівників сфери освіти та виховання дітей і молоді, системи підвищення кваліфікації управлінських кадрів, працівників відділів зв'язків з громадськістю органів державної влади та місцевого самоврядування, керівників політичних та громадських організацій, усіх, хто цікавиться проблемами підготовки молодого покоління до участі в політичному житті українського суспільства.

ISBN 978-966-8063-48

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2014
© Баранова С. В., Бородчак М. В., Васильченко О. В.,
Кияшко Л. О., Коробанова О. Л., Краснякова А. О., Полунін О. В., 2014

ЗМІСТ

Передмова (<i>Кияшко Л. О.</i>)	5
--	---

Розділ 1. Теоретичні підходи до аналізу соціально-психологічних умов формування мотивації та навичок політичної участі

1.1. Феномен та модель формування психологічної готовності молоді до участі у політичних процесах в умовах реформ (<i>Кияшко Л. О.</i>)	7
1.2. Теоретичний аналіз впливу макро- та мікросередовища на політичну активність молоді (<i>Васильченко О. М.</i>)	17
1.3. Життєві стратегії та рольові настанови як детермінанти формування політичної поведінки (<i>Кияшко Л. О.</i>)	38
1.3.1. Роль життєвих стратегій у формуванні політичної активності індивіда	38
1.3.2. Соціально-рольові настанови як регулятори поведінки молоді в політичному середовищі	51
1.4. Психологічні засади формування громадянської відповідальності молоді (<i>Баранова С. В.</i>)	58
1.5. Уявлення молоді про соціальні орієнтири, вміння та навички політичної участі (<i>Васильченко О. М.</i>)	75
<i>Література до розділу 1</i>	99

Розділ 2. Обґрунтування підходів до формування навичок прийняття рішень та мотивації політичної участі

2.1. Концептуальні підходи до розгляду процесу формування мотивації політичної участі.....	103
2.1.1. Соціальна довіра як специфічний фактор впливу на формування мотивації політичної участі молоді (<i>Краснякова А. О.</i>).....	112
2.1.2. Методологічне обґрунтування системи впливу на розвиток мотиваційних складових політичної участі молоді (<i>Коробанова О. Л.</i>)	123

2.2. Методологічні підходи до створення системи впливу на перебіг прийняття рішень щодо політичної участі (Полунін О. В.)	140
2.2.1. Прийняття рішення щодо політичної участі: формування навичок	140
2.2.2. Формування навички покрокового прийняття рішення.....	149
2.2.3. Впливи на прийняття рішення через особливості когнітивної обробки інформації	160
Література до розділу 2	183

Розділ 3. Методологічне обґрунтування системи впливу на розвиток складових політичної участі та її психологічного супроводу

3.1. Формування готовності до політичної участі в освітньому середовищі (методологічні підходи до проблем організації) (Кияшко Л. О.)	189
3.2. Реалізація програм розвитку громадянської відповідальності молоді в освітньому середовищі (Баранова С. В.)	198
3.3. Методологічне обґрунтування підходів до корекції і розвитку когнітивних та поведінкових складових політичної участі (Кияшко Л. О.)	213
3.4. Комунікативні навички ефективної політичної участі та методологічні підходи до їх формування (Бородчак М. В.)	230
Література до розділу 3	242

Розділ 4. Технології психологічного супроводу формування навичок політичної участі молоді

4.1. Моделі психологічного супроводу діяльності молодіжних громадських та політичних організацій (Кияшко Л. О.)	245
4.2. Комплексна програма формування складових ефективної політичної участі (Бородчак М. В., Васильченко О. М., Кияшко Л. О., Коробанова О. Л., Краснякова А. О.)	256
Література до розділу 4	300

Післямова (Кияшко Л. О.)	301
ДОДАТКИ	303

ПЕРЕДМОВА

Особливістю суспільно-політичного розвитку України на сучасному етапі є відродження і творення власної державності, громадянського суспільства та демократичного устрою. Як вважають сучасні науковці, демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із «суспільства спостерігачів» на «суспільство участі». Все це потребує усвідомленої політичної активності громадян, зокрема молоді.

Об'єктом уваги українських політичних психологів сьогодні є вивчення передумов та особливостей впровадження в Україні «демократії участі», або «партисипативної» демократії (participatory democracy), коли громадськість визнається партнером або «співучасником» публічних справ, тобто стає активним суб'єктом суспільно-політичної ситуації. У західній політологічній традиції така роль громадськості визначається через дефініцію «участь у процесах прийняття рішень» (participation in the decision-making process). Але для закріплення за громадськістю належного статусу суб'єкта політики самої участі, в екзистенційному розумінні («участь заради участі»), замало. Головною ознакою суб'єктної ролі громадськості має бути її спроможність через участь у процесах

прийняття рішень ефективно впливати на суспільно-політичні процеси.

Аналізуючи параметри активності стосовно демократичних реформ, можемо відзначити таку особливість українського суспільства: якщо більшість громадян України бажає демократичних змін, то невелика частина вже діє в напрямку змін і зовсім незначна розуміє, як діяти та вміє це робити ефективно. Тому актуальною є розробка системи психологічного супроводу процесу формування вмінь та навичок політичної участі, стимулювання мотивації і політичного інтересу. У цьому сенсі зміни в характері політичної участі – зростання відчуття відповідальності за країну, рефлексоване сприйняття власної поведінки, усвідомлення свого громадянського обов'язку – стануть запорукою успішної реалізації завдань внутрішньої і зовнішньої політики України.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ТА НАВИЧОК ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

1.1. Феномен та модель формування психологічної готовності молоді до участі у політичних процесах в умовах реформ

Суспільно-політичні трансформації в Україні передбачають сформовану психологічну готовність громадян, і в першу чергу молоді, жити за демократичними нормами та робити вагомий внесок у побудову громадянського суспільства. Існують дуже складні залежності ступеня, рівнів, форм прояву громадянської активності. Вони зумовлені історичною ситуацією, культурно-етнічними характеристиками, індивідуальними якостями громадян, а також, що дуже важливо, соціокультурними особливостями людської спільноти в цілому і конкретного громадянського суспільства зокрема.

До важливих структуруювальних компонентів громадянської активності відносять готовність. У складноструктурованому феномені готовності (що включає, зокрема, тривалу, тимчасову, мобілізаційну) виокремлюються різні ступені його дії-впливу на прояв громадянської активності, коли готовність не тільки передуює цій активності (у чому полягає її головне функціональне навантаження), а й на рівні мотивації ніби вписується, впроваджується у структурно-змістове поле громадянської активності та активного громадянського ставлення.

У психології готовність до певної дії являє собою готовність до реалізації вже сформованої стереотипної дії, але в умовах ре-

форм та соціально-політичних змін готовність до громадянської активності означає скоріше подолання стереотипу, аніж його втілення. Як неадекватні сучасним реаліям молодь незалежної України отримала в спадок від попередніх поколінь залишки патерналізму та стереотипи минулого, зокрема, безініціативність, безпорадність, подвійну мораль, звичку покладатись на батьківську опіку держави і водночас не довіряти їй, ірраціональну віру у всесилля вождів, а не у верховенство права та ін.

Психологічна готовність до змін є складним комплексним конструктом, що виникає на певному етапі процесу змін. Готовність до змін – це категорія суб'єктивної психологічної реальності, що являє собою активацію ресурсної, мотиваційної, енергетичної сфер психіки, не будучи безпосереднім механізмом поведінкових патернів або продуктом вольових зусиль [35].

У ситуації соціальних змін психологічна готовність передбачає, найчастіше, руйнування стереотипів та шаблонів, що сформувалися раніше, через їх невідповідність новим умовам діяльності. Руйнування попередніх психологічних настанов та стереотипів, що забезпечували ефективність діяльності, може зумовлюватися не тільки зміною зовнішніх щодо людини умов на рівнях макро- і мікросередовища, а й її внутрішнім психологічним налаштуванням. Підґрунтям внутрішнього глибинного налаштування можуть бути ментальні архетипи, життєві стратегії та соціально-рольові настанови особистості. Однією з функцій такого психологічного налаштування на необхідність соціальних реформ є формування готовності до відповідної неадаптивної та надситуативної активності, що підкріплюється високим рівнем сформованої мотивації участі у політичних процесах та громадянської відповідальності. У свою чергу кожна психологічна настанова має бути підкріплена відповідною здатністю до її практичної реалізації, а саме достатнім рівнем сформованості навичок політичної взаємодії. Сукупність цих факторів може розглядатися як інтегральна характеристика психологічної готовності до ефективної соціальної дії (див. рис.1.1).

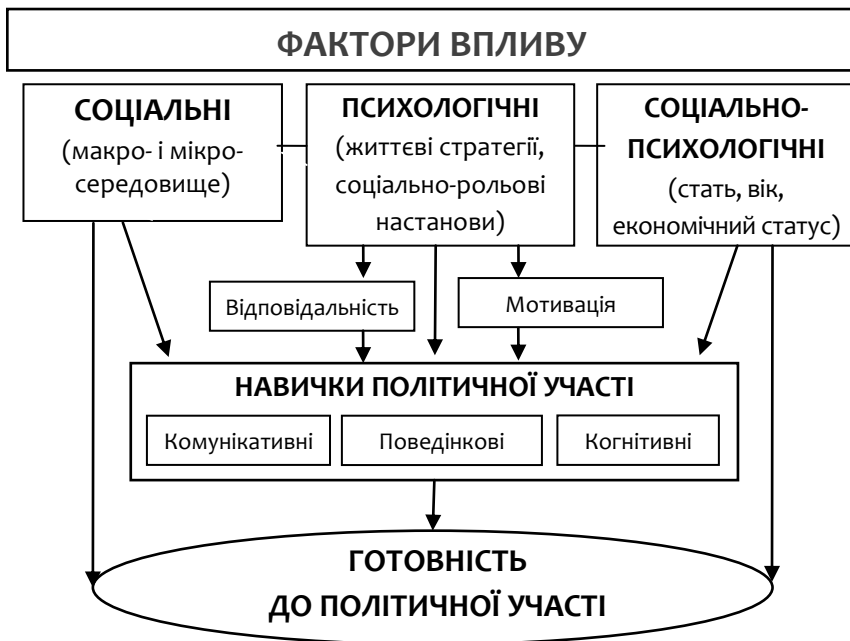

Рис. 1.1. Фактори впливу на готовність до політичної участі

Параметри готовності до змін на особовому, груповому і системному (організаційному) рівнях можна систематизувати таким чином:

- особовий рівень (психологічна готовність): визначеність, здатність до навчання, реальна активність (дії, вчинки, діяльність), прагнення до нового, наявність суб'єктивної значущості змін, висока креативність і гнучкість мислення; інтернальність та ін.;
- груповий рівень (соціально-психологічний): соціально-психологічна спільність, міжособистісна взаємодія і взаємовплив; спільність інтересів, мотивів і настанов, цінностей і норм, звичаїв і звичок; розподіл групових ролей; привабливість групи; здатність до відкритого обговорення, конструктивної конфронтації (за П. Сенге) та ін.;

– системний рівень (організаційний): інноваційність, відкритість змінам (мислення, поведінки); проактивність управління та ін.

Системні зміни на рівні особи, групи й організації передбачають цикл (етапи) створення актуальної бажаної реальності, де центральне місце займає етап психологічної готовності, а саме:

1) усвідомлення суб'єктивно-об'єктивної реальності, яка не задовольняє – проблема;

2) усвідомлення актуальності змін – завдання;

3) пошук рішення, орієнтовна поведінка – дії для досягнення бажаного;

4) розширення усвідомлення поведінкових стратегій – ресурсна готовність до змін.

Особливу роль у розумінні й пізнанні громадянської активності, в її виокремленні як специфічного типу, властивого людині як особистості, відіграє неадаптивна активність, пов'язана зі здатністю людини виходити за межі функції пристосування. Неадаптивна активність є складним, багатовимірним явищем, що варіює за своїм рівнем, характером і структуроутворювальною функцією. Важливо те, що вона забезпечує становлення, розвиток, видозміну просоціальної діяльності людини, а також її самої як діючого суб'єкта [32]. У психологічній науці розглядаються різні форми неадаптивної активності, а саме наднормативна активність як соціально-психологічний вияв громадянської активної соціальної позиції колективу й особистості (Р. С. Немов); наднормативна активність (А. К. Дусавицький); надситуативна активність (В. А. Петровський). При цьому остання виокремлюється й аналізується як притаманна суб'єкту самостійна форма руху, що відтворює і розширює його здатність до просоціальної діяльності.

Характеристики надситуативної активності створюють достатньо широкий простір для пошуків і психологічного пояснення багатьох складних ситуацій, що потребують виявлення громадянської активності індивіда, в тому числі на рівні підне-

сення не тільки над ситуацією, а й над собою – всередині себе. Саме у самовизначенні, самопізнанні, самовиявленні особистості в процесі розвитку громадянської активності і суб'єктної позиції в ній найповніше розкриваються характеристики цієї найважливішої форми активності.

Процес розвитку громадянської активності ми розглядаємо як єдність трьох компонентів – когнітивного, мотиваційного, поведінкового – з урахуванням зростання самосвідомості особистості [33]. Поведінковий компонент пов'язують з реалізацією громадянської активності в діях та вчинках. Когнітивний компонент характеризує усвідомлення сутності феномена громадянської активності, а також особливого феномена – громадянського ставлення – як необхідного чинника громадянської активності, що передбачає процес долучення, суб'єктної реалізації (тією чи іншою мірою) у структуруванні цієї активності. У цьому сенсі активне громадянське ставлення являє собою складноструктуроване явище, що включає, зокрема, активне пошукове громадянське ставлення-самоставлення. У межах «руху» пошукової громадянської активності не тільки виникає позитивне ставлення до неї, а й формується особлива, відповідного рівня «Я-позиція», реалізована в пошуку і виявленні себе у конкретній соціальній або політичній ситуації, в її осмисленні.

В умовах реформ та суспільних трансформацій людина може по-різному реагувати на необхідність змін та відповідно, певною поведінкою реалізовувати своє ставлення до реформ. Ми можемо класифікувати прояви різних типів активності залежно від інтенсивності виявлення трьох психологічних компонентів:

- психологічна готовність до реформ (*мотиваційний компонент*);
- підготовленість до життєдіяльності в нових умовах (*знання, вміння, навички, досвід та ін.*);
- реальна активність (*дії, вчинки, діяльність*) (див. рис.1.2).

Рис. 1.2. Типи активності в умовах реформ

З'ясувати, як представлені ці категорії серед молодого населення країни, можна за допомогою соціологічних досліджень. На сьогодні одним з індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань. Важливість їхньої діяльності високо (68%) поцінують молоді люди віком від 18 до 35 років. Ще вище вони оцінюють контроль з боку недержавних громадських організацій за діяльністю органів влади (78%). Але, за даними Держкомстату України, кількість міжнародних та всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій станом на 1 січня 2010 р. складає 238. Та, попри кількісне зростання цих організацій, чисельність молодих людей, які є їхніми членами, доволі незначна: 2–3% загальної кількості молоді. Якщо вважати членів цих організацій «реформаторами» або «виконавцями», то на решту припадає майже 97% [12].

У країнах розвинутої демократії участь населення в політичних процесах, контроль та взаємодія з владою здійснюються здебільшого громадськими та політичними організаціями. Наприклад, понад 80% населення Німеччини є членами будь-яких громадських організацій (навіть Асоціації платників податків). Якщо на 10 тис. населення в Естонії припадає 201 зареєстрована організація, Хорватії – 85, Чехії – 55, Угорщині – 46, Росії – 25, то в Україні – лише 11) [21].

В одній із доповідей президента НАПН України В. Кременя відзначено, що демократичне суспільство існує не там, де є демократичний президент та влада, а там, де більшість громадян здатна жити в суспільстві згідно з нормами демократії.

З метою оцінки сформованості вмінь та навичок молоді нами проведено пілотажне емпіричне дослідження за допомогою модифікованої методики Ф. Фідлера. Як конструкти визначалися психологічні компоненти, що охоплюють комунікативні, когнітивні, поведінкові, емоційно-вольові та ціннісно-моральні якості людини. За десятибальною шкалою респонденти повинні були позначити необхідний рівень розвитку цих якостей для успішного політика, пересічного громадянина та наявність їх у себе. Респондентами були 72 учні старших класів та 70 студентів ВНЗ м. Києва. Результати пілотажного дослідження представлено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Самооцінка розвитку навичок громадянської активності

Якості	Успішний політик		Громадянин		Реально є у мене	
	школярі	студенти	школярі	студенти	школярі	студенти
Комунікативні	7,96	7,87	7,86	8,98	7,58	9,78
Когнітивні	8,32	8,36	8,02	8,97	7,24	9,61
Емоційно-вольові	7,96	7,62	7,9	8,73	7,62	9,43
Відповідальність	7,76	7,08	7,72	8,74	7,12	9,15
Діяльнісно-вчинкові	8,08	7,90	7,6	8,34	5,72	8,34

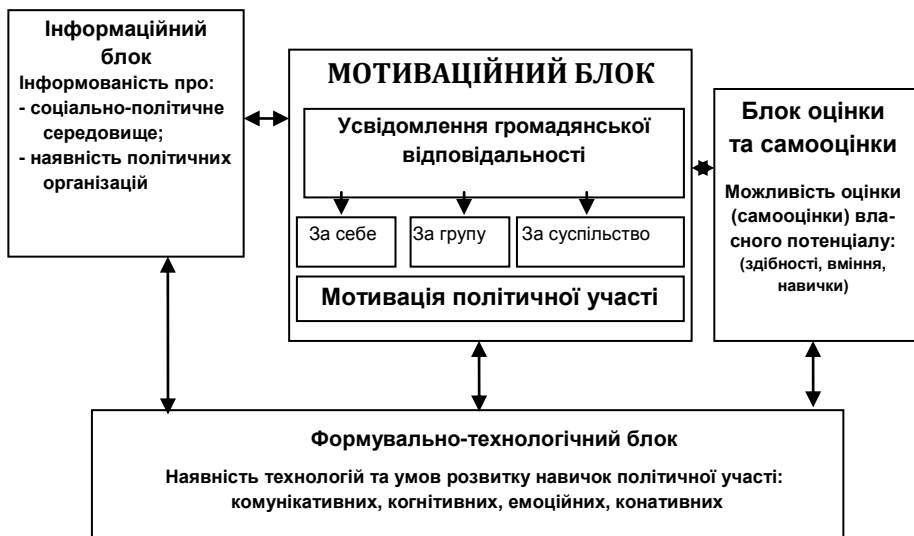
Виходячи з порівняльного аналізу, показники самооцінки всіх компонентів у школярів та студентів перевищують показники оцінки діючих політиків. Найяскравіше ця тенденція виявилася у студентів. Це свідчить про самовпевненість молодих людей, високу оцінку власних можливостей у сфері громадсько-політичної діяльності. Дуже висока суб'єктивна оцінка молоддю готовності до реалізації своїх громадянських позицій та вміння їх втілювати характеризує не реальну сформованість відповідних навичок та вмінь, а саме психологічну готовність молоді реалізовувати свій потенціал не гірше, ніж діючі політики.

Вміння та навички молоді самостійно створювати об'єднання та обстоювати спільні інтереси від початку 90-х років розвивалися стихійно, під тиском політичної ситуації в країні та через незгоду молоді з діями влади. Такі вміння ніколи не формувалися цілеспрямовано. Переважна більшість тренінгів, зокрема комунікативних, акцентовані на розвиток окремих якостей особистості або на вміння ефективно взаємодіяти у складі бізнес-груп. Останні не є самостійними та самокерованими, а їхня спільна робота залежить від рішень керівників.

У межах індивідуалістичного підходу формуються навички міжособистісного спілкування (впевненість у собі, вміння обстоювати власну емпатійність та здатність досягати консенсусу, запобігання конфліктам тощо). Деякі з тренінгів розвивають уміння безконфліктного співіснування з рідними та близькими, а також формують якості лідера та менеджера.

Навички, потрібні громадянину для ефективної діяльності в соціальному просторі, мають свої особливості. Непрофесійна громадська та політична діяльність характеризується вмінням людини виконувати роль рядового члена будь-якої команди, громадської організації чи партії. Така діяльність не потребує від неї якостей лідера, управлінця чи організатора, а лише вміння співпрацювати в команді, висловлювати власну позицію та мету, почути та зрозуміти позицію інших, знайти точки дотику, зробити свій особистий внесок у досягнення колективного результату в розв'язанні суспільно-політичних проблем.

Складові процесу, який забезпечує психологічний супровід формування умінь та навичок ефективної політичної участі, можна представити у вигляді концептуальної моделі (див. рис. 1.3).

Рис. 1.3. Функціональна модель формування мотивації та навичок політичної участі

Націленості молоді на розвиток власних умінь, навичок громадянської активності та політичної участі передуює усвідомлення необхідності долучитися до соціально-політичного життя суспільства. Це усвідомлення ґрунтується на поінформованості та розумінні засад демократичного устрою, можливості самореалізації у певних громадянських та політичних об'єднаннях, а також корелює з рівнем громадянської відповідальності (за себе, за групу або за суспільство в цілому) та рівнем мотивації – усвідомлено-рефлексивним або прагматично-імпульсивним. Бажанню формувати у себе комунікативні, когнітивні та інші навички сприяє проведення попередньої психологічної оцінки й самооцінки стану розвитку згаданих умінь та навичок і, нарешті, знання відповідних технологій їхнього формування і розвитку.

Досягнення бажаного результату, а саме ефективного впливу політичної активності молоді на суспільно-політичні процеси, що спрямовані на побудову демократичного громадянського суспільства, можна представити у вигляді структурно-функціональної моделі (див. рис. 1.4).

Рис. 1.4. Структурно-функціональна модель формування готовності молоді до політичної участі

Теоретичне, методологічне підґрунтя та емпіричний аналіз реалізації цієї моделі представлено у подальших розділах монографії.

1.2. Теоретичний аналіз впливу макрота мікросередовища на політичну активність молоді

Політична активність не може здійснюватися окремим індивідом поза соціальними групами, без взаємодії з іншими людьми, поза контекстом (наявною соціальною ситуацією – соціально-економічними умовами, внутрішньою і зовнішньою політикою). Політична активність, з огляду на розвиток технічного й економічного прогресу, належить до системи «людина-людина», тому що саме у процесі взаємодії людей формується стратегічний напрям політичної діяльності, її орієнтири й способи реалізації (як соціальні, так і суто технічні). У постіндустріальний період коло суб'єктів політичної діяльності значно розширилося. Це пов'язано й із соціально-економічними перетвореннями, й із соціально-технологічною організацією життя, й водночас зі змінами в нормативно-правовій системі держави.

У сучасному демократичному суспільстві не тільки професіонали, а й усі дієздатні громадяни долучені до політичного процесу, є його невід'ємною складовою, роль пересічних громадян у політиці незмірно зросла. Політика є частиною людського життя, сферою суб'єктної самореалізації людини.

Існує велика кількість різних завдань, форм, типів, видів і напрямів політичної активності, а також способів, методів, технологій і механізмів її реалізації. Спільними для них є наявність суб'єктів політичної активності, взаємодія і взаємозв'язки між ними, зумовлені певними відносинами; наявність об'єкта й предмета політичної активності, її цілей і завдань.

Основою політичної активності є інтереси й потреби людей, котрі не можуть бути задоволені інакше як через специфічну суспільну активність (яку й називають політичною), самостійно або через своїх представників (партії, рухи, суспільні об'єднання). А оскільки залишається дедалі менше сфер діяльності, не пов'язаних із соціумом і незалежних від нього (їх практично немає), то соціальну (суспільну) діяльність людей можна вважати політичною. Таким чином, є підстави як суб'єкта політичної активності розгля-

дати кожного громадянина країни, а не тільки керівні кадри, представників політичної еліти або професійних політиків (маючи на увазі політику як вид професійної діяльності). Суб'єктами політичної активності, так чи інакше долучаючись до неї, стають усі люди. При цьому варто розрізняти довільну й мимовільну, безпосередню й опосередковану, свідому й неусвідомлену участь.

Існує низка соціально-культурних факторів, які роблять людину здатною функціонувати в умовах свободи та визначають ступінь її активності й плюралістичності.

Таблиця 1.2

Психологічні фактори пасивності й активності суб'єкта

Психологічні фактори пасивності суб'єкта	Психологічні фактори активності суб'єкта
1. Відчуття безсилля (неможливість змінити що-небудь у своєму житті, у своїй організації, у своїй країні). Спричиняє деструктивність поведіння, твердість	1. Віра у власні можливості. Якості: конструктивність, кооперація, взаємодопомога
2. Особливості самосвідомості – фрустрація прояву активності – «деіндивідуалізація» – недостатнє відчуття своєї відмінності від інших, схильність до твердості, анонімність	2. Повернення індивідуальності через увагу до власної думки людини, усвідомлення своєї особистості
3. Розмитість групової належності (люди не відчувають своєї належності до держави, нації, класу – «нічий»)	3. Реальна долученість до життя підприємства, іншої групи. (Потрібна група, з якою можна ідентифікуватися). Почуття єдності й спільної належності
4. Деперсоналізація (здатність до неї). Людина не несе відповідальності за свої дії й не відчуває докорів сумління	4. Людина приписує дії собі й несе за них моральну відповідальність

5. Відчуття залежності (даності ситуації). «Жертва ситуацій»	5. Не мириться зі сформованою ситуацією. (Не намагається бути «локомотивом на рейках»). «Автор ситуацій»
6. Відмова від бажань. Людина нічого не хоче. Головні цінності – спокій, стабільність. Орієнтація на сімейні й особисті блага	6. Позитивна орієнтація на особисті й сімейні, соціальні й політичні блага. «Повний сил і бажань»
7. Твердість етичної системи (максималістська ідеологія «все або нічого» призводить до пасивності. Невміння йти на компроміси). “А що мені це дає?”	7. Здатність до компромісів. Готовність успіхом вважати кожную маленьку зміну. “Що-небудь та дасть (одержу)”

Серед соціально-культурних факторів особливу роль відіграють впливи середовища. Більшість досліджень з проблеми взаємодії людини й навколишнього середовища проводиться в межах так званої психології навколишнього середовища, що останніми роками набула помітного теоретичного й експериментального розвитку [20, с.60]. Зазначений напрям досліджень пов'язаний з вивченням уявлень людини про оточення, її поведінку в ньому, психологічних реакцій людини на зміни в середовищі й адаптації її до різного просторового контексту. При цьому коло досліджуваних явищ дуже широке, воно включає різні галузі психології – від психофізіології (вивчення впливу середовища на неврологічний статус людини) до психологічної антропології (вивчення впливу культури спільноти на особистість).

Стисло основні положення «психології середовища» можна охарактеризувати так:

1. Людина перебуває під впливом середовища; без впливу середовища людина існувати не може (досліди з сенсорної депривації).

2. Образ середовища пов'язаний з минулим досвідом взаємодії із середовищем й асоційований з певними емоціями та поведінковими очікуваннями.

3. Вплив середовища може не усвідомлюватися.

Однією з перших, запропонованих у цій галузі психології, є концепція Р. Баркера – «екоповедінкова теорія». Вона розглядає процеси, що відбуваються під час взаємодії групи людей із середовищем.

Р. Баркер запропонував поняття «місце поведінки» – об’єктивна, обмежена в часі й просторі ситуація, якій властивий певний набір типів поведінки [3].

Місце поведінки характеризується:

- програмою або сценарієм;
- станом (стабільним або нестабільним);
- позицією індивіда або роллю (позиція залежить від чутливості індивіда до певних видів відхилення від сценарію поведінки).

Порушення взаємодії в системі «людина – середовище» призводить до стресової ситуації. Порушення архетипу середовища руйнує поведінкові очікування й спричиняє конфлікт [42].

Поряд з ідеями Р. Баркера у психології запропоновано ще низку підходів. На сьогодні можна виокремити п’ять основних напрямів дослідження.

1. Вивчення реакції людини на взаємодію з навколишнім середовищем. У межах цього напрямку вивчаються психологічні й психофізіологічні реакції людини на фактори довкілля, процес адаптації людини до його змін, стрес, що виникає під впливом факторів навколишнього середовища.

2. Просторове пізнання. Предметом дослідження є процеси набуття, зберігання й використання інформації щодо просторового оточення, аналіз просторових репрезентацій, так званих когнітивних карт. Дослідження доводять, що поняття «навколишнє середовище» включає не лише географічне довкілля зі своєрідною просторовою структурою, а й специфічні соціокультурні якості оточення.

3. Просторова поведінка. Засновником цього напрямку вважається Р. Баркер, творець «екологічної психології».

Загалом дослідники, котрі працюють у межах зазначеного напрямку, вважають, що поведінка людини у певних місцях є специфічною. Із урахуванням цих місцевостей суб’єкт будує план своє поведінки.

4. Сприйняття якостей навколишнього середовища. У межах цього підходу вивчаються процеси сприйняття й оцінки різних якостей середовища, а також пов’язані з ними переваги того або іншого оточення. Одним з перших досліджень, присвячених цій проблемі, стала праця Ч. Осгуда, де він описав параметри сприйняття середовища: фактор «оцінка» (оцінювання середовища, передусім з погляду естетики – приємний, гарний, вродливий); фактор «сила» (пов’язаний із суб’єктивним відчуттям за параметрами силового впливу – масивний,

мініатюрний, сильний, слабкий); фактор «активність» (відбиває ступінь емоційного збудження, породженого тим або тим середовищем – зухвалий, заколиханий (приспаний), швидкий, повільний).

На цілісну оцінку середовища впливають не лише естетичні параметри й параметри безпеки, а й суб'єктивна оцінка людиною своєї можливості функціонування в певному середовищі на даний момент і в майбутньому.

5. Психологічні аспекти впливу глобальних змін навколишнього середовища на життєдіяльність людини. Метою цього напряму є вивчення глобальних змін у навколишньому середовищі, насамперед розгляд психологічних процесів, що впливають на формування поведінкових і оцінних реакцій людини на глобальні зміни [20, с. 60].

Середовище ми розглядаємо як сукупність усіх матеріальних умов життя і впливів на людину. Середовище людини – поняття відносне, оскільки немає середовища взагалі, а є середовище стосовно конкретної людини, групи людей, людського суспільства. Середовище виникає лише з появою суб'єктів, щодо яких воно виступає середовищем. Критерієм визначення середовища для суб'єкта є факт зміни тих або тих властивостей суб'єкта під впливом елементів зовнішнього світу. Зовнішні об'єкти, процеси, явища, що не впливають на зміни станів і властивостей суб'єкта, не належать до його середовища. Таким чином, середовище життя людини як біосоціальної істоти містить безліч об'єктів і процесів зовнішнього світу, зміна властивостей яких впливає на зміну певних функцій, станів, якостей людини.

Середовище людини визначає не тільки її біологію, а й її психосоціальний розвиток, задає напрями і параметри цього розвитку. У процесі індивідуального розвитку, формування людини як суб'єкта діяльності, особистості нові фрагменти природно-предметного та соціального світу стають середовищем людини, включаються у процес задоволення її вітальних і соціальних потреб. Завдяки цьому середовище не лише розширюється, а й якісно і структурно перебудовується.

Завдяки свідомому відображенню світу людина здатна до активної поведінкової адаптації у середовищі, що перевершує можливості біологічної адаптації, а також до реального перетворення середовища з метою пристосування, адаптації його до своїх можливостей і потреб.

Поняття «середовище» описано доволі повно. Існує класифікація, відповідно до якої можна виокремити:

- *первинне середовище* (середовище, в якому людина проводить значну частину часу, особисто знайома з оточенням і виконує безліч життєво важливих функцій);
- *вторинне середовище* (середовище, в якому зустрічі з людьми короткочасні, анонімні й не мають наслідків).
- У середовищі розрізняють чотири підсистеми:
- *природне середовище* – загальне тло суспільства – стан атмосфери, води, склад поверхні землі, структура ландшафту, рослинний і тваринний світи, клімат, щільність населення;
- *середовище «другої природи»* – модифікації природного середовища, перетвореного людьми: угіддя, дороги, зелені насадження, свійські тварини, культурні рослини;
- *«третья природа»* – штучний світ, створений людиною, що не має аналогів у природному світі, тобто «олюднена природа»: асфальт, бетон, простір життя й роботи, транспорт, технічні об'єкти, культурно-архітектурне середовище;
- *соціальне середовище* – своєрідна інтеграція трьох попередніх середовищ, що дає в підсумку певну якість життя [3].

У соціальному середовищі людини можна виокремити такі **рівні**:

– *рівень соціального мікросередовища*. Всі його компоненти і фактори можуть реально або потенційно перетворювати окрема людина чи мала контактна група. Під потенційною можливістю перетворення середовища розуміється наявність у суб'єкта засобів, здібностей, знань, умінь і навичок для вирішення такого завдання.

Мікросередовище окремої особистості утворене реальними контактними малими соціальними групами та окремими особистостями, з якими людина безпосередньо взаємодіє.

Організація соціального мікросередовища має важливе значення для формування відповідальності особистості. Адже особистість засвоює суспільні норми і цінності, стереотипи більшою мірою через своє соціальне мікросередовище;

– *рівень соціального мезосередовища*. Значну частину його об'єктів і компонентів реально або потенційно здатні перетворювати великі офіційні групи, що називаються організаціями. Окремі люди і малі групи можуть лише так чи інакше пристосовуватися до мезосередовища.

Мезосередовище окремої особистості утворене реальними контактними середніми соціальними групами;

– *рівень соціального макросередовища*. Його компоненти мають можливість контролювати і певною мірою перетворювати великі соціальні групи та держави, державні органи, міжнародні організації, які виражають інтереси окремих регіонів і всього людства.

Структура середовища існування і розвитку людини включає такі частини:

А. Соціально контактна частина середовища:

- особистий приклад оточуючих, їхні культура, досвід, спосіб життя, діяльність, поведінка, відносини (співробітництво, взаємодопомога, панування);
- установи, організації, групи і їхні представники, з якими людині реально доводиться взаємодіяти;
- «будова» групи (своєї) і колективів, з якими контактує людина (наявність «лідерів», «процвітаючих», «зірок», «знедолених» і т. ін.), реальне місце людини в структурі «своєї групи», залученість її до інших груп й угруповань, рівень захищеності її в певному колективі від різних зазіхань.

Б. Інформаційна частина середовища охоплює:

- правила внутрішнього розпорядку, статут навчального закладу, установи, закони держави. Їх знання регулюють поведінку людей там, де фізичних «обмежень» немає і, здавалося б, можна робити «усе що завгодно»;
- «неписані закони», традиції певного суспільства, фактично прийняті норми ставлення до людей, їхніх думок;
- правила особистої і суспільної безпеки;
- засоби наочності, реклами; будь-які ідеї, що кидаються в очі (включаючи дурниці), виражені в тій або іншій формі;
- середовище утворюють не лише «безадресні», а й «цільові» впливи – вимоги, накази, поради, побажання, доручення, вірні і помилкові повідомлення, наклепи тощо.

В. Соматична частина.

Тіло є частиною середовища, а «самопочуття» – важливою чуттєвою опорою свідомості «Я». Істотними є зворотні впливи психіки (корисні або хвороботворні) на фізичний стан організму.

Г. Предметна частина середовища:

– матеріальні умови життя, навчання, роботи, побуту (житло, одяг, предмети харчування, власності, устаткування). Усе це втілений суспільний досвід, тому що предметне оточення створене для людей, розраховане не лише на розміри, будову, силові можливості нашого тіла, а й на ймовірні помилкові і заборонені рухи, здібності розуму; фізико-хімічні, біологічні, гігієнічні умови (мікроклімат, чистота повітря й ін.).

Поведінка людини в середовищі і психічні механізми, які її регулюють, істотно відрізняються залежно від того, чи здатна людина перетворювати, змінювати своє оточення з метою задоволення своїх потреб, чи вона може лише пристосовуватися до нього, наприклад, відгороджуватися від факторів середовища, які об'єктивно існують.

Особливості впливу факторів середовища:

- форми впливу (примус, соціальне підкріплення, нормативне регулювання через традиції, наслідування особистісного еталона, визнання професійного авторитету, переконання тощо);
- види впливу (зовнішні і внутрішні, соціалізуючі, регулюючі, стимулювальні, обмежувальні, контролюючі, інтеграційні і диференційні, мобілізаційні і заспокійливі);
- механізми впливу (маніпулювання, переконування, санкціонування, зараження, навіювання, вправлення, долучення до спільної діяльності тощо);
- типи впливу (ефективний, афективний, актуальний, потенційний, позитивний, негативний, агресивний, маніпулятивний тощо).

Наголошуючи на важливості впливу середовища, Г. М. Андреева впроваджує поняття ідентичності з навколишнім середовищем. До нього можна віднести географічний район проживання, тип поселення (місто або село), природні й кліматичні характеристики місцевості та багато іншого [3].

Середовище відповідно до своєї структури пропонує індивіду норми, зразки поведінки, типи реагування. Культурна спадщина суспільства і вплив суспільних факторів входять до фізичних координат створеного людиною середовища й визначають поведінку людей незалежно від психічного розвитку індивідів [28].

Мікросередовище особистості впливає насамперед на культурні феномени, такі як традиції, норми, цінності, соціальні уявлення, серед яких, без сумніву, є феномен відповідальності.

Типи взаємодії людини із середовищем (Ю. Швалб):

1. Середовище як фактор існування індивіда.
2. Середовище як умова існування індивіда.
3. Середовище як засіб існування індивіда.
4. Середовище як сфера існування індивіда [40].

Середовище як фактор існування індивіда. За умови, коли середовище є чинником існування індивіда, воно здійснює вплив на людину, а людина вплинути на нього не може. Воно некероване і неконтрольоване. Таке середовище може змінювати спосіб життя. Людина змушена або пережити ситуацію, або звикнути до неї, або змінити своє ставлення.

Середовище як умова існування індивіда – сукупність умов, які підлягають контролю, але мають низький рівень керованості або зовсім не регульовані. На цьому рівні взаємодії людини і середовища вже можна спостерігати активне пристосування до середовища.

Середовище як засіб існування індивіда. Якщо людина докладає зусиль до керування цим типом середовища, то воно буде розвиватися. На цьому рівні взаємодії людина опановує середовище і створює способи впливу на нього.

Середовище як сфера існування індивіда. Таке середовище людина використовує для задоволення власних потреб, не враховуючи самоцінність його або його окремих об'єктів.

Можна розглянути середовище з урахуванням його ролі в діяльності і взаєминах людей:

а) середовище як *об'єкт контролю*. Формування у людини потреби «бути суб'єктом діяльності і спілкування» передбачає наявність об'єктів, за допомогою яких ця якість реалізується; об'єктів, якими людина могла б керувати, за допомогою яких вона могла б реалізувати свою суб'єктність. Цей контрольований люди-

ною світ стає «середовищним розширенням» її особистості й водночас опосередковує її відносини з іншими людьми;

б) середовище як засіб *соціальної доступності* людини. В ході історичного розвитку у людини поступово виникає особиста, інтимна, замкнена сфера. З'являється прагнення усамітнитися, заховати від інших частину свого життя. Важливим засобом регуляції відносин між відкритим і замкненим є безпосереднє оточення людини. За допомогою свого «середовищного розширення» людина регулює власні відносини з іншими, їхній доступ до себе;

в) середовище як засіб *самоекспозиції*. В історичному плані людина не тільки закриває себе від інших, а й представляє себе їм. Останнє часто здійснюється за допомогою «середовищного розширення»;

г) середовище як *об'єкт ідентифікації*.

Контролюючи певну частину соціальної реальності, регулюючи з її допомогою свою доступність для інших і представляючи за допомогою середовища себе світові, людина починає ідентифікуватися із середовищем. Тому об'єктивне «середовищне розширення» стає компонентом її «Я» і в суб'єктивному плані. Таким чином, у процесі розвитку людина включає у своє «Я» все нові середовищні комплекси, організуючи з їх допомогою власні соціальні відносини.

Для визначення особливостей впливу середовища на формування політичної активності молоді потрібно дослідити такі параметри середовища:

- рівні соціального середовища (макро-, мезо-, мікрорівень);
- частини середовища (соціально-контактна, інформаційна);
- тип взаємодії із середовищем (середовище як фактор існування індивіда, як умова існування індивіда, як засіб існування індивіда, як сфера існування індивіда);
- урахування ролі середовища в діяльності і взаєминах людей (об'єкт контролю, засіб доступності людини, засіб самоекспозиції людини, об'єкт ідентифікації).

Для задоволення своїх потреб людина змушена вступати у взаємодію з іншими людьми й соціальними групами, які є носіями певних знань і цінностей; брати участь у спільній діяльності, що реалізує різні суспільні відносини (виробництво, споживання, розподіл, обмін тощо). Протягом життя людина пов'язана з іншими людьми безпосередньо або опосередковано, впливаючи на них і будучи об'єктом соціальних впливів.

С. С. Фролов [37] розрізняє кілька типів соціальних впливів, виокремлює соціальні контакти, соціальні дії і соціальні відносини.

Соціальні контакти – «тип швидкоплинних короточасних зв'язків». Соціальні контакти поділяються на *просторові*, контакти *зацікавленості* й *обміну*.

Просторові контакти можуть бути передбачуваними [22] або опосередкованими (термінологія Я. Щепанського) [43], коли поведінка людини змінюється внаслідок припущення про наявність у певному місці, наприклад у сусідній кімнаті, інших людей. Окремий вид просторових контактів – контакти візуальні, де присутність іншого (інших) безпосередньо спостерігається суб'єктом і їх «мовчазна присутність» впливає на поведінку людини.

Психологічна сутність *контактів зацікавленості* полягає у виборі або наданні переваги суб'єктом якій-небудь особі, групі, соціальній спільноті або об'єкту, що відповідають актуальним потребам індивіда. Контакт може породжуватися обопільним або одностороннім інтересом і викликати весь різноманітний спектр емоцій – від захвату, замилювання до повного неприйняття, почуття огиди й відрази. Інтерес виступає тут як спонука до певної дії (перцептивної, комунікативної тощо), пов'язаної із задоволенням потреби, що актуалізувалася з появою в об'єкта інтересу у полі сприйняття суб'єкта.

При здійсненні *контактів обміну* люди обмінюються інформацією, матеріальними або духовними цінностями, але не прагнуть вплинути на поведінку один одного.

Соціальні дії орієнтовані на іншу людину й співвідносяться з її поведінкою.

На відміну від контактів, соціальні дії відбуваються не лише в певних умовах, а й з урахуванням ситуації їхньої реалізації. Як зазначає С. С. Фролов, «ситуація входить у систему соціальної дії через орієнтацію індивіда» [37, с.135]. Соціальні дії завжди свідомі й цілеспрямовані. Породжуючи відповідні реакції тих, на кого вони спрямовані, соціальні дії перетворюються на взаємодії. При цьому суб'єкти взаємодії керуються взаємними очікуваннями, що впливають з оцінки статусу, ролі і соціального стану один одного й існуючих групових, інституціональних або суспільних норм поведінки. Через систему міжособистісних взаємодій люди прагнуть змінити настанови або поведінку один одного.

Іноді соціальні взаємодії можуть набувати форм конфлікту. Конфліктна взаємодія завжди характеризується протиборством сторін у їхньому прагненні досягти тієї ж (єдиної для обох сторін) мети – мати предмет конфлікту, що не може бути поділений між учасниками.

У закордонній соціальній психології існує кілька теорій, що пояснюють процеси соціальної взаємодії. Це і теорія обміну Дж. Хоуманса, і символічний інтеракціонізм Дж. Міда й Г. Блумера, і теорія управління враженнями Е. Гоффмана. Перша виокремлює як мету й стимул до взаємодії прагнення врівноважити винагороди й витрати. Причому, що більше одне і менше інше, то частіше людина прагнучим повторювати цю дію. Однак насичення потреби призведе до зниження соціальної активності суб'єкта. Таким чином, Дж. Хоуманс спирається на ідеї Б. Скіннера, застосовуючи їх до аналізу процесів соціальної взаємодії [24].

Автори теорії символічного інтеракціонізму звертають увагу на те, що кожній людині притаманна своя, відповідна до дій іншого (інших індивідів) поведінка. Тому впливати на нас можуть не тільки вчинки, а й наміри оточуючих нас людей. Розуміння (інтерпретація) намірів і вчинків здійснюється на основі використання схожих символів, засвоєних людиною у процесі соціалізації. На погляд Г. Блумера, взаємодія – це не обмін діями, а безперервний діалог, оскільки взаємодія відбувається тоді, коли дія ще не зроблена, але наміри суб'єкта вже усвідомлені, проінтерпретовані людиною і викликали в неї відповідні стани, прагнення та реакції. Згадана теорія доповнює біхевіористський підхід когнітивним, беручи до уваги ті процеси, які відбуваються у свідомості взаємодіючих індивідів.

Ці ідеї, втілені у практику управління, набули подальшого розвитку в концепції управління враженнями Е. Гоффмана. Він вважає, що створити про себе сприятливе враження, а також здійснити необхідну дію, наприклад злякати або заспокоїти, можна шляхом впливу на розуміння ситуації іншими людьми. Така взаємодія є своєрідною драматизацією.

Соціальні відносини – стійкі соціальні зв'язки, «які на основі раціонально-почуттєвого сприйняття їх взаємодіючими індивіда-

ми набувають певної специфічної форми, що характеризується відповідним поведінням взаємодіючих індивідів» [37, с. 140].

Соціальні контакти, соціальні дії (інформування, контроль, оцінка, інтерпретація, примус і т. ін.), їх безперервний ланцюжок, що називається взаємодією, соціальні відносини (залежності й влади, потягу й близькості, соціальної ворожості тощо) справляють на людину дискретний або масований соціальний вплив.

Ступінь піддатливості впливам індивіда залежить від конформності індивіда та від ситуації впливу. Конформність є похідною від низки факторів. До найважливіших з них відносять: рівень інтелектуального розвитку людини, її компетентність, упевненість у собі; становище в групі, ступінь ідентифікації з групою, вік індивіда, близькість і легітимність авторитету, що впливає; сила впливу ситуації, складність завдання, що потребує рішення; розмір групи, згуртованість членів групи, публічність-анонімність, відсутність попередніх заяв.

Усі ці фактори можна розподілити на особистісні та ситуаційні. Таким чином, міра впливу соціального оточення на індивіда залежить від його особистісних характеристик і характеристик ситуації, за якої цей вплив було здійснено.

Однак конформізм не є єдиною можливою реакцією на соціальний вплив. Конформні зміни спостерігаються поряд з такими відповідними реакціями, як опір, зміна ставлення до себе, суб'єкта впливу або до події, що відбувається. Можливість передбачати форму відповідної реакції, ступінь її виразності й спрямованість означає можливість керування процесами соціалізації.

Соціальна дійсність містить безліч соціальних впливів. Можна виокремити розмаїття видів соціальних впливів залежно від мети, змісту, напрямку соціальних впливів; суб'єктів, що їх здійснюють; вибору засобів впливу і їхніх форм, адресності, ступеня ефективності й кількості впливів.

Залежно від мети соціальні впливи бувають програмуючими, стимулюючими, попереджуючими, активізуючими і гальмуючими.

- *Програмуючі впливи* задають систему мотивів або послідовність дій індивіда;

- *стимулюючі* – розширюють систему мотивації, спонукають людину до прийняття або зміни системи настанов і відносин;
- *попереджуючі* впливи є бар'єрами й обмеженнями щодо здійснення певних небажаних дій, діяльності, небезпечної для суб'єкта або його оточення;
- *активізуючі* – спрямовані на підвищення ефективності діяльності, збільшення її швидкості, продуктивності, підштовхують людину до реалізації певних дій;
- *гальмуючі* – впроваджують систему заборон на певні форми поведінки, дії, включаючи перцептивні, інтелектуальні, емоційно виразні.

У відповідь на впливи людина або група людей можуть підкорятися тиску, тобто поводитися конформно або протистояти впливам, проявляючи нонконформність і незалежність.

Залежно від змісту соціальні впливи поділяються на соціалізуючі, виховні, освітні й орієнтаційні.

Соціалізуючі впливи несуть у собі інформацію про прийняті в певній спільноті настанови і норми поведінки, про емоційні та інші реакції на їх дотримання і порушення, поширення забобон й упереджень; *виховні* – здійснюють вплив на інтереси, ціннісні орієнтації, ідеали й особистісні смисли вчинків людини шляхом їх структурування; поповнення, розвитку або дискредитації; *освітні впливи* сприяють передачі суспільного досвіду, накопиченого в галузях науки, техніки, мистецтва, культури й релігії; *орієнтаційні впливи* спонукають людину до інтерналізації прийнятих в суспільстві або групі систем знаків, символів і соціальних орієнтирів.

За **спрямуванням** можна виокремити *прямі впливи*, що здійснюються безпосередньо на суб'єкта, та *непрямі*. До непрямих відносять впливи на соціальне оточення індивіда й умови його діяльності. Останній вид передбачає великий діапазон зміни економічних, соціально-психологічних, ергономічних умов, а також ступеня складності діяльності, її розмаїття, напруженості, відповідальності індивіда за отримані результати. Слід зазначити, що на непрямі впливи люди, як правило, реагують зміною відносин або емоційних станів. Можливі зміни й функціонального стану, наприклад стомлення, монотонії і т. ін.

Суб'єктами впливу можуть виступати як окремо взяті індивіди, так і різні соціальні спільноти, суспільство в цілому у вигляді засобів масової комунікації. Тому відповідно до класифікації *суб'єктів впливу* можуть бути виокремлені індивідуальні, групові, інституціональні й суспільні або похідні від засобів масової комунікації соціальні впливи. У відповідь на вплив друкованих засобів інформації, радіо, телебачення, світових комп'ютерних систем людина може не лише приймати або відкидати будь-яку інформацію, а й засвоювати настанови, змінювати вже наявні, а в разі суперечливості отриманої інформації реагувати сумнівом і пасивністю, тобто зниженням ступеня соціальної активності.

На підставі визначення *засобів впливу* соціальні впливи можна класифікувати як переконуючі, звеселяючі, навчаючі і примусу.

- *Переконуючі* впливи апелюють до розуму суб'єктів;
- *звеселяючі* – впливають на емоції і почуття, інстинкти і вроджені мотиви поведінки;
- *навчаючі* впливи надають суб'єкту певну інформацію, що може йому знадобитися тепер або в майбутньому. Як відповідна реакція мають місце не тільки різні ступені засвоєння соціального досвіду, а й розвиток здатностей, сутнісних якостей людини;
- *впливи примусу* примушують або тиснуть з допомогою різних маніпулятивних прийомів (шантаж, погрози, обіцянки, подарунки, компліменти тощо), здатні викликати бажаний вид поведінки індивіда.

Класифікація заснована на виокремленні **різних форм впливу**. Соціальні впливи можуть набувати форми соціального контролю й оцінки, інтерпретації поведінки, почуттів, якостей іншого індивіда, інструктування, прохань, наказів, погроз, шантажу тощо. Якщо соціальні впливи включені в контекст соціальної взаємодії, то вони набувають форми позитивного або негативного підкріплення. У такому разі ймовірність одержання парадоксальної зворотної реакції дуже низька, практично наближається до нуля, тобто у відповідь на позитивне підкріплення ми одержуємо посилення реакції, а у відповідь на негативне – її згасання.

Ще однією підставою для класифікації є **адресність впливів**. Залежно від адресата суб'єкти впливу можуть апелювати до розу-

му, почуттів, минулого досвіду, моральної свідомості індивіда або його підсвідомості.

Ступінь **ефективності впливів** задає безперервну шкалу їхніх змін. У наведеній класифікації зафіксовані лише два дискретних полярних види соціальних впливів – ефективні й неефективні. Перші мають поводження або стани, що відповідають очікуванням інших людей, котрі є суб'єктами впливу; другі ж – навпаки, передбачають реакції, що не відповідають очікуванням.

Виокремлено три види впливів. До них відносять одиночні, здатні викликати практично будь-які відповідні реакції в діапазоні від абсолютно конформних до повністю нонконформних, автономних; множинні впливи, що підвищують імовірність одержання очікуваних реакцій; масовані, здатні призвести до виникнення афективних емоційних станів, наприклад розгубленості, паніки, ступору й т. ін.

Наведена класифікація є багатофакторною, вона уможливає доволі повне уявлення про розмаїтість видів соціальних впливів та дає змогу уніфікувати відповідні реакції на них. Якщо суб'єкт приймає вплив, то відповідна реакція буде конформною незалежно від її конкретного змісту. Це може бути зміна поведінки, настанов, ухвалення рішення, інтеріоризація соціального досвіду тощо. Якщо вплив не приймається або виявляється малоефективним, то реакція буде невідповідною очікуванням, або нонконформною. Вона зумовлюватиметься мотивами, інтересами, переконаннями самого суб'єкта, його планами, настановами, переживаннями. Це не означає, що суб'єкт не реагує на соціальний вплив. Реакція в будь-якому разі є, але вона має іншу спрямованість.

Пояснення існуючого розмаїття відповідних реакцій можливе за умови впровадження до наукового вжитку поняття «середовище впливу». При цьому «середовище впливу» повинно розглядатися як таке, що детермінує відповідні реакції, стани і вчинки індивіда в системі соціальної взаємодії. Формувальне середовище є одним з найважливіших механізмів соціального становлення особистості. Ще одним таким механізмом є конформізм.

Конформізм як специфічна відповідна реакція на соціальні впливи є багатоаспектним і різнорівневим психологічним феноменом.

Складність соціального реагування суб'єктів, особистості або соціальної групи, дає підстави для припущення про наявність певного компонента, що виступає в ролі медіатора між суб'єктами й впливами соціального середовища. Цим медіатором є середовище впливу. Саме воно визначатиме характер відповідної реакції в системі соціальної взаємодії.

Термін «соціальне середовище» є міждисциплінарним. Його широко вживають фахівці з таких наукових дисциплін, як дитяча й вікова психологія, до нього звертаються дослідники проблем педагогічної та соціальної психології, педагогіки, а також філософи, соціологи, науковці та фахівці у галузі суспільних і природничих наук, наприклад соціальної географії, етнології й інших. З огляду на зазначене відбувається збагачення цього поняття, воно набуває широкого структурного і системного змісту.

Залежність між різноманітними впливами середовища й поведінкою суб'єкта має імовірнісний характер: оперантна реакція, підкріплена позитивним результатом, має тенденцію до закріплення й повторення, а та, що не підкріплюється, поступово згасає. Саме за цією схемою відбувається соціальне навчіння.

У регуляції поведінки людини, на думку Б. Скіннера, особливу роль відіграють вторинні, або умовні, підкріплювальні стимули: соціальне схвалення, увага оточуючих, символ могутності й влади – гроші. У процесі соціалізації їх значення зростає.

Крім позитивного підкріплення, регулювати поведінку суб'єктів можуть «аверсивні стимули» – різні форми покарання й негативного підкріплення.

Таким чином, у ситуаціях соціальної взаємодії люди використовують як первинні засоби соціального впливу один на одного, так і вторинні, або умовні, стимули для позитивного підкріплення бажаних форм поведінки, а також негативне підкріплення для усунення небажаних. Вони, крім того, використовують аверсивні стимули, хоча в цьому випадку результат може бути далеким від бажаного. Соціальне середовище й соціальні впливи як безпосередні детермінанти не можуть гарантувати обов'язкової бажаної поведінки або її зміни в потрібному напрямку. У взаємодію суб'єкта й соціального середовища втручається якийсь фактор, що визначає її

результат. Його умовно можна назвати схильністю суб'єкта до зміни своєї поведінки в бажаний для іншої особи бік.

Цей фактор не може бути суто особистісним утворенням, оскільки індивід не завжди діє за внутрішнім спонуканням. Його поведінка значною мірою зумовлена соціальними впливами середовища, хоча індивід завжди може передбачати й знати, чого від нього хочуть і чекають оточуючі. Фактор виникає лише в ході суб'єкт-суб'єктної взаємодії й частково є його відбиттям. Це є середовище впливу. Цим терміном доцільно позначити процес і результат взаємовпливу особистісних диспозицій, взаємних очікувань, діяльнісних настанов учасників спілкування або спільної групової діяльності, що зумовлюють зміни в структурах особистості одного, кількох або всіх учасників (наприклад, зміни якостей, мотивів, настанов, ціннісних орієнтацій, цілей і змістів діяльності) і їхньому розвитку. Згадані структурні зміни в межах тієї або іншої ситуації виражаються в таких змінах поведінки, які зберігаються й після припинення взаємодії або обміну соціальними впливами. Інакше кажучи, середовище впливу – це психологічний феномен взаємовпливу діяльнісних настанов, взаємних очікувань й особистісних диспозицій взаємодіючих суб'єктів в умовах вирішення завдань спільної діяльності або міжособистісної взаємодії.

Завдяки наявності в структурі середовища впливу настанов і диспозиційних компонентів воно регулює актуальну поведінку людини в соціумі, процеси її спілкування і взаємодії з іншими людьми, детермінує її розвиток, соціалізацію, виховання і самовиховання. Це відбувається стихійно, ненавмисно, нерідко поза межами свідомості індивіда.

Процес актуалізації різних потреб людини змушує її йти на контакт з іншими людьми або соціальним середовищем. При цьому вирішується те або те завдання діяльності, взаємодії, коли люди взаємно або односторонньо здійснюють вплив один на одного. Обмін соціальними впливами при розв'язанні індивідуальних, групових, діяльнісних та інших завдань реалізується в конкретних соціальних умовах, які можуть полегшувати або утруднювати їх вирішення, сприяти або заважати задоволенню людьми своїх потреб. Суб'єкти, з якими людина вступає в контакт, завдання й умови

позначаються терміном «ситуація взаємодії». Останній дедалі частіше вживається у психологічній літературі замість терміна «соціальне середовище». Тому ведуть мову про взаємодію людини із ситуацією, а не із середовищем, нехай і соціальним.

Ситуації, як і формувальне середовище, не існують самі собою, до початку взаємодії. Вони виникають, складаються лише в процесі взаємодії і в цьому сенсі здатні виступати детермінантами поведінки й соціального розвитку людини.

Описуючи взаємодію суб'єкта й ситуації, варто звернути увагу на низку принципових моментів.

Актуальна поведінка суб'єкта детермінована його різнобічною взаємодією із ситуацією. Вона передбачає обмін соціальними впливами, взаємну стимуляцію та взаємне відбиття на рівні зворотного зв'язку. У процесі цієї взаємодії суб'єкт прагне досягнення своєї мети. Але, оскільки в ситуацію соціальної взаємодії залучені й інші індивіди, вони, маючи властивість активності, дбають про власні цілі, що іноді не збігаються та навіть суперечать цілям суб'єкта.

Особистісними детермінантами поведінки людини є мотиви, диспозиції, настанови, когнітивні структури, засвоєні або привласнені нею у процесі соціалізації і виховання.

Ситуаційними детермінантами поведінки стають ті психологічні значення (змісти), які ситуація має для суб'єкта відповідно до його актуальних потреб і соціального становища в групі (суспільстві).

Моментом зустрічі, взаємодії суб'єкта й ситуації є середовище впливу, що одночасно належить індивідові й соціальному середовищу і включає їхні взаємні настанови з приводу тієї діяльності, яка розгортається в реальній ситуації.

Інтраіндивідуальні розбіжності у поведінці людини в схожих, ідентичних ситуаціях пояснюються розвитком індивіда, що спонукає не тільки до зміни особистісних диспозицій, а й до зміни його ставлення до ситуації в цілому, тобто зміни її особистісного змісту.

Міжіндивідуальні розбіжності (між окремими індивідами), в тому числі й у різному ступені конформності учасників взаємодії, пояснюються різницею в їхніх соціальних позиціях і настановах, ступенях поінформованості (компетентності), оцінках і особистісних диспозиціях.

Розбіжність, суперечливість компонентів формувального середовища, наприклад настанов, взаємних очікувань, особистісних диспозицій і змістів, призводить до конфлікту взаємодії або ситуаційної дезадаптації учасників.

Конфлікт є більш активною та адекватною формою відповідного реагування на існуючі протиріччя, а ситуаційна дезадаптація – більш пасивною формою, оскільки в ній змін зазнає тільки одна сторона, тоді як у першому випадку обидві.

Очікування як компоненти середовища впливу породжують інструментальний (оперантний) тип поведінки людей, що спричиняє їх соціальне научіння, яке є невід'ємною складовою процесу соціалізації.

Під час соціальної взаємодії змінюється не тільки поведінка людей, трансформації зазнають також компоненти середовища. Вони стають детермінантами наступної взаємодії.

Однак не всяка зміна компонентів середовища спричиняє розвиток особистості учасників соціальної взаємодії. Це можуть бути лише конформні перебудови їхньої поведінки, що зникають після того, як тиск групи на особистість припиняється. Щоб стимулювати процеси розвитку, виховання, саморозвитку й самовиховання, трансформація середовища впливу повинна мати інтенційний характер.

Середовище впливу є ситуаційним утворенням, тобто воно функціонує лише за конкретних ситуацій соціальної взаємодії. По завершенні взаємодії її компоненти знову стають належністю особистостей учасників і перебувають у потенційному стані до наступного контакту індивіда з іншими людьми. Інтраіндивідуальні розбіжності суб'єктів, зумовлені безперервністю процесів їхнього розвитку, породжують тимчасову (процесуальну) мінливість середовища впливу. При цьому змінюються його структура, зміст компонентів, ступінь їхньої погодженості.

У процесах соціальної взаємодії середовище виконує низку функцій.

Перша функція – регуляторна. Середовище здійснює селекцію і структурування соціальних взаємодій. Як наслідок, одні з них досягають мети, інші – не досягають, ще інші спотворюються. Се-

редовище впливу є своєрідною мембраною, що розділяє суб'єкта й ситуацію і водночас об'єднує їх в єдине ціле за допомогою регуляції взаємних впливів.

Друга функція – детермінативна (формувальна). Це можливість привнесення (детермінації) компонентами середовища впливу, включаючи характеристики ситуації, таких змін в особистість учасників соціальної взаємодії, які спричинять особистісні новоутворення, тобто розвиток індивідів. При цьому розвиток може бути як спонтанним, так і керованим самим індивідом або його соціальним оточенням. В останньому випадку йдеться про виховний вплив формувального середовища.

Третя функція – коригувальна. Середовище впливу дає змогу суб'єктам здійснювати конформне підлаштування до ситуації й одночасно забезпечує можливість таких її змін, які відповідають вимогам, запитам, настановам індивідів, що взаємодіють.

Четверта функція – організаційна. Середовище впливу включає параметри ситуації, відбиті свідомістю індивіда, у процес регуляції людиною своєї поведінки й водночас робить її учасником цієї ситуації, долучаючи до соціальної взаємодії із середовищем. Тому можна вести мову про організаційну дію середовища впливу як на суб'єкта, так і на ситуацію, що сприяє взаємному відбиттю параметрів один одного. Поняття «середовище впливу» задовольняє низці основних пояснювальних принципів сучасної психології, а саме принципу детермінізму, історизму, системності й діяльнісного опосередкування.

Теоретичний аналіз впливу середовища на формування політичної активності молоді повинен здійснюватися з урахуванням взаємодії всіх згаданих параметрів як середовища, так і впливів. Можна передбачити, що особливості їх поєднання можуть сприяти формуванню як політично активної, так і політично пасивної поведінки (форми пасивності й активності, відповідно, можуть бути різноманітні (уникнення, ігнорування, протест, підтримка, імітування, діяльність тощо).

1.3. Життєві стратегії та рольові настанови як детермінанти формування політичної поведінки

1.3.1. Роль життєвих стратегій у формуванні політичної активності індивіда

Існують константні психологічні механізми, що забезпечують відносну незалежність політичної поведінки індивіда від ситуативних факторів, серед яких можна виокремити особливості індивідуально-стильової стратегії.

Психологічними ознаками стильової стратегії суб'єкта можуть бути здатності до цілепокладання і воля до дії. До них, зокрема, відносять такі стилі діяльності: імпульсивний і керований (рефлексивно-вольовий), які значною мірою відображають особливості формування мотиву. Під імпульсивним стилем дій розуміється схильність реалізувати ситуативні тенденції за мінімального обмірковування варіантів і наслідків своїх дій, а під рефлексивно-вольовим – стиль, який характеризується вираженою регуляцією дій, опосередкованих розгорнутим аналізом можливих способів досягнення мети. Як інші стильові особливості розглядаються когнітивні фактори – зовнішній і внутрішній локус контролю (Дж. Роттер). В одному випадку індивід вважає, що досягнення успіху залежить від нього самого, в іншому – від зовнішніх обставин або випадковості.

Прихильники різних підходів у соціальній психології і соціології по-різному розв'язували проблему опису політичної поведінки і чинників, що її детермінують. Проте загальним, як правило, є визнання існування внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначають політичну поведінку. Спроби ігнорувати будь-який компонент неминуче спрощують сутність проблеми.

Основними підходами до вирішення проблеми детермінації політичної поведінки, що отримали поширення в сучасній західній науці, є такі:

- *соціологічний підхід*, згідно з яким політична поведінка визначається належністю суб'єкта до великих або малих соціальних груп;

– *соціально-психологічний підхід*, за якого політична поведінка суб'єктів розглядається як похідна від індивідуальних та статевих-вікових характеристик;

– *раціонально-інструментальний підхід*, згідно з яким політична поведінка зумовлена прагматичними міркуваннями.

Ми можемо припустити, що ці теорії є валідними для країн із стабільною соціально-політичною структурою. У таких країнах питома вага ірраціонального компонента в ієрархії чинників, що визначають політичну поведінку, незначна.

Прикладом останнього підходу може бути концепція В. Райха (Райх, 1997), що описує чинники, які визначають політичну активність індивіда, та містить базові положення:

– політична поведінка людини є раціональною – людина вибирає таку політичну систему, яка відповідає її економічним інтересам (така ситуація характерна для країн, де переважають демократичні цінності);

– нерідко має місце ірраціональна мотивація політичної поведінки, коли індивід вибирає систему, яка суперечить його безпосереднім економічним інтересам. Ірраціональний компонент, що містить страхи, сформовані в ранньому дитинстві у батьківській сім'ї, спонукає людину відмовитися від власної вигоди та визначає два основні типи характеру: «тоталітарну» й «аполітичну» особу.

Згідно з концепцією В. Райха ірраціональна політична поведінка базується на внутрішніх сексуальних заборонах, вихованих у батьківській сім'ї. Такий механізм дає людині змогу не лише змиритися з тиском тоталітарної системи, а й прийняти її, інтегрувавши тоталітарні норми в ієрархію особистісних цінностей.

Розглядаючи соціальні процеси, їхній зв'язок з індивідуальністю людини, Е. Фромм вирішує питання про співвідношення економічних основ суспільства та ідей, ідеалів, що набувають поширення в цьому суспільстві. Сполучною функціональною ланкою, за Е. Фроммом, тут виступає соціальний характер. Соціальний характер – це основний елемент функціонування суспільства і водночас привідний пасок між економічною структурою суспільства та переважаючими у ньому

ідеями (Райх, 1962). Функція соціального характеру полягає в тому, щоб формувати і спрямовувати людську енергію усередині суспільства для продовження його функціонування. Поки об'єктивні умови в суспільстві і культурі залишаються незмінними, соціальний характер спрощує адаптацію членів суспільства до його норм і вимог. Механізм формування соціального характеру, згідно з положеннями Е. Фромма, в цілому аналогічний тому, що описаний вище – сім'я є основним посередником між громадськими структурами і індивідом, відтворюючи психологічний базис громадських стосунків у характері індивіда в процесі ранньої соціалізації.

Е. Фромм розрізняє п'ять соціальних типів характеру (Фромм, 1947) [39], що переважають в сучасних суспільствах, поділяючи їх на два великі класи: непродуктивні (нездорові) і продуктивні (здорові). До категорії непродуктивних він відносить рецептивний, експлуатаційний, накопичувальний і ринковий характер. Е. Фромм відзначає, що жоден з цих типів характеру не існує в чистому вигляді, оскільки непродуктивні і продуктивні якості поєднуються у різних людей в різних пропорціях.

1. *Рецептивні* типи переконані в тому, що джерело всього позитивного в житті існує поза ними самими. Вони відкрито залежні і пасивні, нездатні робити будь-що без сторонньої допомоги.

2. *Експлуатуючі* типи беруть все, що їм треба, використовуючи інших людей. Вони, як і рецептивні типи, нездібні до творчості.

3. Характерними особовими рисами людей з *накопичувальним* типом характеру є ригідність, підозрілість і впертість. Згідно з Е. Фроммом, у них є і деякі позитивні особливості – передбачливість, лояльність і стриманість.

4. *Ринковий* тип виходить з переконання, що особа оцінюється, як товар, який можна продати або вигідно обміняти. Е. Фромм розглядає «ринкову» особу як продукт сучасного капіталістичного суспільства, що сформувався у США і західноєвропейських країнах.

5. Всупереч непродуктивній орієнтації, *продуктивний* характер, на думку Е. Фромма, є кінцевою метою розвитку людини.

Цей тип – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий і здійснює соціально корисні вчинки. Саме він може бути психологічною детермінантою формування політично та соціально активної особистості.

У розмаїтті чинників, що визначають ставлення людини і суспільства, А. Адлер [39] виокремлює два базових чинники – «соціальний інтерес» і «міру активності». «Соціальний інтерес» (справжній термін А. Адлера точніше було б перекласти як «почуття громадського», або «громадське почуття») є почуттям емпатії до всіх людей; проявляється воно в співпраці з іншими швидше заради загального успіху, ніж для особистих вигод. У теорії А. Адлера соціальний інтерес виступає основним критерієм психологічної зрілості; його протилежністю є егоїстичний інтерес. Міра активності стосується того, як людина підходить до розв'язання життєвих проблем. Поняття «міра активності» збігається за значенням із сучасними поняттями «збудження», або «рівень енергії». Як вважає А. Адлер, кожна людина має певний енергетичний рівень, у межах якого долає свої життєві проблеми. Цей рівень енергії, або активності, зазвичай встановлюється в дитинстві; він може варіювати у різних людей від млявості, апатичності до постійної несамовитої активності. Міра активності грає конструктивну або деструктивну роль тільки у поєднанні із соціальним інтересом та спрямованістю людини.

Перші три адлерівські типи настанов відповідні стилям життя – це *управління, отримання і уникнення*. Для кожного з них характерна недостатня вираженість соціального інтересу, але вони розрізняються за мірою активності. У четвертого типу, *суспільно корисного*, присутні і високий соціальний інтерес, і висока міра активності.

1. Тип, що «керує». Для людей цього типу найбільш характерними рисами є самовпевненість і наполегливість, при цьому соціальний інтерес виражений слабо. Активність таких людей значною мірою спрямована на задоволення своїх егоїстичних потреб, вони не піклуються про благополуччя інших. Для них також характерна настанова переваги над зовнішнім світом. Головні життєві завдання вони вирішують у ворожій, антисоціальній манері.

2. Тип, що «бере». Люди з такою настановою ставляться до зовнішнього світу паразитично і задовольняють велику частину

своїх потреб за рахунок інших. У них немає соціального інтересу. Їхня основна турбота в житті – отримати від інших якомога більше, при цьому самі вони виявляють низький рівень активності, в тому числі соціальної та політичної.

3. «Унікаючий» тип. У людей цього типу немає ні достатнього соціального інтересу, ні активності, необхідної для розв'язання власних проблем. У них переважає мотив уникнення невдачі, їхнє життя характеризується втечею від вирішення життєвих завдань.

4. «Суспільно корисний» тип. Цей тип людини – втілення зрілості в типології А. Адлера. Йому властиві високий ступінь соціального інтересу і виражена активність. Людина, що належить до цього типу, є носієм зрілої соціальної позиції і прагне робити свій внесок у благополуччя інших людей. У двомірній теорії настанов, що відповідають стилям життя, відсутня суміжна комбінація: високий соціальний інтерес і низька активність. А. Адлер вважає, що неможливо мати високий соціальний інтерес і водночас не мати високої активності.

Дослідницею, яка також аналізувала проблему соціальної поведінки, є К. Хорні. Вона описує три основні невротичні стратегії, чи особистісні орієнтації, стосовно інших людей, які практикує особа для задоволення власних потреб: орієнтація до людей, орієнтація від людей та орієнтація проти людей [38].

Орієнтація «від людей» може бути детермінантою соціальної апатії та байдужості до суспільних проблем, стратегічна орієнтація «проти людей» – підґрунтям протестної, агресивної, а можливо, й антисоціальної поведінки. Високий рівень політичної активності в сукупності із соціальною спрямованістю, найімовірніше, виявлятимуть суб'єкти, які мають стратегію «до людей».

Російські психологи Б. Братусь та О. Лазурський пропонують свої типології особистостей, де так само відображено проблему соціальної активності. В основу класифікації типів особистості О. Лазурським покладено принцип активного пристосування особистості до довкілля [8]. Він виокремлює три рівні адаптації. На нижньому рівні людина повністю схильна підкорюватися впливу довкілля, обмежуючись, у кращому випадку, пасивною адаптацією до його умов. Користуючись термінологією О. Лазурського, соціально апатичних можна віднести до нижчого рівня адаптації, тому

що ці особи переважно лише пристосовуються до змін в оточенні, а якщо й перетворюють його, то лише за допомогою інших. Їхнє суспільне значення мінімальне, оскільки єдине, що їх цікавить у житті – це вони самі і задоволення їхніх потреб. Чинником, що визначає належність особи до того чи того рівня, згідно з концепцією О. Лазурського, є природна обдарованість. На нашу думку, це твердження дискусійне, оскільки заперечує можливість індивідуального розвитку людини, переходу від одного рівня до іншого.

Б. Братусь, беручи за критерій домінуючий спосіб ставлення до себе та до іншої людини, визначає кілька принципових рівнів у структурі особистості: *егоцентричний*, *групоцентричний* та *просоціальний*, або *гуманістичний* [8]. Серед них перший рівень – егоцентричний, який характеризує переважно прагнення лише до власної зручності, вигоди, престижу. Люди цього рівня ставляться до себе як до самоцінності, натомість ставлення до інших – абсолютно споживацьке і залежить від того, чи сприяє цей інший їхньому особистому успіху. Людина, що належить до групоцентричного рівня, ідентифікує себе з групою і її добре ставлення до інших людей залежить від того, чи входять ці інші в її групу, чи ні. Нарешті, просоціальний тип є претендентом на роль політично та соціально активного, небайдужого до життя суспільства громадянина.

Саме поняття життєвої стратегії у психологічній думці з'являється завдяки працям російського психолога К. Абульханової-Славської. Дослідниця визначає життєву стратегію як «стратегію пошуку, обґрунтування і реалізації свого життя шляхом співвіднесення життєвих вимог з особистісною активністю, її цінностями і способом самоствердження» [1, с. 244].

Головним критерієм особистості в реалізації її внутрішньої програми є активність. Загалом всі стратегії життя, за К. Абульхановою-Славською, можна поділити на активні та пасивні. Активність особистості у здійсненні її життєвої стратегії виявляється як здатність до оптимального балансу між бажаним і необхідним, особистим і соціальним. У різних стратегіях особистістю здійснюється індивідуальний спосіб реалізації своєї активності, за яким відбувається розподіл ініціативи і відповідальності. Другим критерієм поділу життєвих стратегій є співвідношення між об'єктивацією (як

віддачею своїх сил суспільству) і присвоєнням (як споживанням) того, що суспільство дає особистості в обмін на її працю.

Чинниками, що зумовлюють формування тієї чи іншої життєвої стратегії, К. Абульханова-Славська визначає суспільно-політичний устрій та особистісну зрілість, надаючи перевагу другому чиннику.

Соціологи О. Злобіна та В. Тихонович, досліджуючи за допомогою всеукраїнських соціологічних опитувань життєві стратегії особистості в кризовому українському суспільстві кінця 90-х років, вибудовують категоріальну дихотомію життєвих стратегій: стратегії виживання на противагу стратегії творення життя [14, с. 72]. Основою визначення життєвих стратегій є рівень адаптації до змін у суспільстві: від добровільної «успішної і позитивної» до «вимушеної адаптації» [14, с. 85–86]. Вищий рівень адаптації до змін у суспільстві в поєднанні з усвідомленою участю у соціальній самореалізації є основою формування активної соціально-політичної поведінки.

Психологічні дослідження життєвих стратегій здійснені також О. Васильєвою та Е. Демченко [10]. Предметом їхнього дослідження були сенсожиттєві орієнтації, рівень суб'єктивного контролю, система цінностей осіб з різними життєвими стратегіями.

Російський дослідник А. Созонтов в аналізі життєвих стратегій студентів орієнтується на теорію Е. Фромма і виокремлює чотири типи стратегій залежно від цінностей респондента: «не мати і не бути», «бути», «мати», «мати, щоб бути» [38]. Стратегії «не мати і не бути» визначають соціальну апатію. Життєва стратегія «бути» детермінує скоріше імпульсивну політичну поведінку. Стратегія «мати» визначає переважання прагматичних та егоцентричних тенденцій у соціальній поведінці індивідів. Стратегія «мати, щоб бути» визначає раціональний та адаптивний характер поведінки у сфері суспільно-політичних відносин.

Американський учений Л. Пулкінен провів лонгітюдне дослідження типів соціальної поведінки [30]. Згідно з отриманими результатами дослідник виокремив чотири типи особистості респондентів: «гуляка – самотній» і «борець – потерпілий». Ці типи особистості умовно відповідають перетину двох факторів «пасивність – активність», «сильний – слабкий самоконтроль». Поєднан-

ня факторів активності та високого рівня самоконтролю зумовлює формування особистості «борця» як активного та свідомого учасника суспільно-політичного життя.

Значний вплив на формування соціальної апатії людини справляє почуття безпорадності. Найчастіше це явище аналізується в соціології та психології у зв'язку з вивченням такого напрямку практичної діяльності, як соціальна робота з громадами. Саме тут виникли теорії, які пояснюють, чому деякі люди почувають себе безпорадними в суспільстві.

Одним з варіантів таких пояснень, що виправдовує низький рівень активності людей, їхню надію на державу або на сильнішого «іншого», є теорія Ліліан Рубан [46]. Ця теорія передбачає, що досвід бідності, расової та гендерної нерівності (дискримінації) за своєю природою є деструктивним для розвитку людини і, врешті-решт, змушує її ходити по колу, роблячи людину жертвою, неспроможною впоратися із своїм оточенням.

Розвиваючи думку Л. Рубан, американські психологи Роберт Вайт та Норман Майєр [44] стверджують, що основою для зростання індивіда є усвідомлення себе суб'єктом діяльності за допомогою переживання наслідків власних дій. Якщо ж індивід переживає фрустрацію при спробі вплинути на середовище протягом тривалого часу, то «фрустраційний поріг» буде зруйновано і тоді поведінка людини детермінуватиметься внутрішньою напруженістю.

Поряд з психологічними факторами, які характеризують життєві стратегії та їх реалізацію в соціальній активності, існують також ментальні характеристики, що здійснюють потужний енергетичний вплив на політичну поведінку людини. В описі української ментальності О. Кульчицьким фактично не згадано ознак соціальної апатії. Автор відзначає лише тяжіння до створення малих груп та специфічний життєвий стиль «*vita minima*», що може призводити до низької громадської активності, яка є характерною рисою соціальної апатії.

В сучасних дослідженнях української ментальності виокремлюють чотири її ознаки: інтровертивність, кордоцентричність, анархічний індивідуалізм, перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом [19].

Інтровертивність. Ця ознака української ментальності виявляється у зосередженості українця на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу. Інтровертивність українця в кінцевому підсумку переходить у пасивність, яка виражається у формі постулатів: «Проживи своє життя непомітно», «Моя хата скраю», «Тобі що, найбільше треба?», «Не лізь поперед батька в пекло!» тощо.

Анархічний індивідуалізм – проявляється у різних формах прагнення до особистої свободи, без належної стійкості, витривалості, дисципліни в організації; у пасивності, відмежуванні своїх інтересів, прагненні не до життєствердження, а просто до виживання. Ці якості українського індивідуалізму «перегукуються» із світобаченням «вимагаючої» особи, за М. Левицькою. Вони засвідчують домінування власних інтересів над суспільними, життя тільки заради себе і задоволення власних потреб. Очевидно, що саме ця характеристика української ментальності найбільшою мірою може провокувати виникнення соціальної апатії [44].

Кордоцентричність – виявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетиці народного буття, культуротворчості. Задріяність та сентиментальність, які є проявами кордоцентричності українців, можуть бути перешкодою на шляху до розв'язання буденних життєвих проблем. Адже відомо: щоб успішно себе реалізувати в житті, забезпечувати задоволення власних потреб, потрібні зовсім інші особистісні якості.

У низці праць, присвячених аналізу психологічних детермінант соціально-політичної активності, особа розглядається як система (набір) властивостей (К. К. Платонов, В. С. Мерлін, Р. Кеттел). При цьому одні автори підкреслюють деякий ієрархічний характер організації цих властивостей, а інші – рівновпорядкований.

Властивості особи справляють модифікуючий вплив на соціальну поведінку, стимулюють громадянську активність людини. Якості характеру особи ніби пов'язують в одне ціле біологічну природу людини і її соціального буття. Особові якості є важливим компонентом системи чинників, що визначають політичну поведінку.

В дослідженнях А. С. Кочаряна запропоновано трирівневу модель детермінації політичної поведінки індивіда, що включає

індивідуальні особливості людини (особові якості, ієрархія цінностей, соціальні настанови), особливості середовищної дії – мікросередовища (дія безпосереднього оточення) і макросередовища (опосередкована засобами масової інформації дія суспільно-політичних структур). У цій моделі людина є не лише об'єктом, а й суб'єктом ухвалення рішення. У зв'язку з цим акцент при вивченні дій (впливу) середовища на політичну поведінку людини робиться на сенситивності-резистентності людини до цих дій (впливу) [17].

Як особові якості, що зумовлюють політичну поведінку, виокремлено такі (у дужках зазначено відповідні діагностичні методики):

- 1) самодостатність – соціабельність (фактор C2 тесту Р. Кеттелла);
- 2) домінантність – підлеглість (фактор E);
- 3) радикалізм – консерватизм (фактор p1);
- 4) рівень інтелекту (фактор B);
- 5) екстраверсія – інтроверсія (опитувальник Г. Айзенка)
- 6) загальний локус контролю.

Перший рівень, позначений як індивідуально-психологічний, складають особові якості, що спричиняють як загальну активність індивіда, так і спосіб сприйняття і переробки ним інформації, що надходить ззовні. Такий підхід відповідає положенню С. Л. Рубінштейна про те, що «зовнішні причини діють через внутрішні умови» (Рубінштейн, 1973). Це означає, що ефект зовнішньої дії залежить не лише від характеристик об'єкта дії, а й від індивідуальних особливостей суб'єкта дії.

Другий рівень, означений як рівень мікросоціальних дій, представлений впливом на політичну поведінку людини думки сім'ї, колег і друзів. Особливої значущості дослідження цього рівня набувають з погляду теорії про «лідерів думок» [27]. Лідери думок – це люди з безпосереднього оточення індивіда, які вважаються в невеликих групах найбільш компетентними в питаннях політики. Вони уважніші до ситуацій, зберігають більший обсяг інформації в пам'яті, здатні аналізувати ситуацію і висловлювати те або інше судження [27, с. 41]. На рівні «лідерів думок» політичні рекламні повідомлення персоніфікуються і отримують конкретних адресатів, тобто мають максимальну ефективність

дії. Згідно з положенням про особу як суб'єкта прийняття політичного рішення модель передбачає вплив найближчого оточення на політичну поведінку індивіда.

Третій рівень, позначений як рівень макросоціальних дій на політичну поведінку індивіда, представлений у дослідженні особливостями сприйняття людьми засобів масової інформації – телебачення, преси і радіомовлення. Дослідженню впливу ЗМІ на поведінку людини нині присвячено велику кількість літератури. Чимало науковців згодні, що ЗМІ не лише змінили процес масової комунікації, а й сприяють еволюційним зрушенням у масовій свідомості людей [27].

Отже, ми розглянули ті напрями, які вже склалися у дослідженні стилю і можуть виступати «вихідними координатами» в подальшому розвитку проблематики: когнітивний, індивідуальний стиль діяльності, стиль керівництва. Поняття «стиль» характеризує інтеграцію зовнішніх і внутрішніх умов. Можливо, суперечливість даних у вивченні стилю пов'язана з тим, що часто вивчається вплив особистісних диспозицій у конкретних видах діяльності і його прояви в подальшому складно порівнювати. Ми під стилем розумітимемо деяку якість, що характеризує взаємодію особистості і ситуації. Стиль людини характеризує широкий набір властивостей, які утворюють кластери, зв'язки, зчеплення, що дає можливість дослідникам вести мову про типи та типологію. Виокремлення таких конструктів і співвідношення їх з показниками індивідуальності дають змогу встановити властиві різним групам суб'єктів переваги і типові для кожної групи стратегії політичної поведінки. Під індивідуально-стильовою стратегією політичної поведінки ми розумітимемо певний контур, що об'єднує розмаїття і варіативність стильових проявів політичної активності, які є внутрішньоособистісним механізмом, що забезпечує цей процес. У структурі індивідуально-стильової стратегії розрізняють когнітивно-регулятивний та емоційно-оцінний компоненти. Кожен з них може розглядатися з двох позицій: динамічного і результативного. За такого підходу когнітивно-регулятивний блок включає, з одного боку, процес пізнання політичної дійсності, а з другого – його результат – формування системи політичних знань та умінь, а також готовність до участі в по-

літичній діяльності. Емоційно-оцінний блок характеризується сукупністю таких видів відносин, як ставлення до себе, ставлення до інших, ставлення до політичної діяльності.

Ретельний аналіз психологічних, соціологічних та соціально-психологічних теорій, які визначають схильність людини до реалізації тієї чи іншої життєвої стратегії у взаємодії із соціумом, зокрема через громадянську та політичну активність, дає можливість представити погляди різних дослідників у єдиній таблиці (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Життєві стратегії як детермінанти формування соціальної поведінки та умови її формування

Дослідник	Принцип класифікації життєвих стратегій	Назва життєвої стратегії	Умови формування соціальної поведінки
<i>Психологічні теорії</i>			
<i>А. Адлер</i>	1. Соціальний інтерес 2. Рівень активності	1. Людина, що керує 2. Людина, що бере 3. Людина, що уникає 4. Соціально корисний тип людини	Комплекс неповноцінності, що формується внаслідок неповноцінності, надмірної опіки чи неприйняття батьками
<i>Е. Фромм</i>	Взаємодія екзистенційних потреб	1. Людина рецептивної орієнтації 2. Людина, орієнтована на експлуатацію 3. Людина, орієнтована на накопичення 4. Людина ринкової орієнтації 5. Людина продуктивного характеру	Умови ринкової економіки капіталістичного суспільства

<i>К. Хорні</i>	Орієнтація у стосунках з іншими людьми	Орієнтація проти людей Орієнтація до людей Орієнтація від людей	Почуття базальної тривоги, в основі якої є порушення стосунків між дитиною і батьками
<i>С. Лазурський</i>	Принцип пристосування особистості до довкілля	Нижчий рівень адаптації (від нижчого до вищого)	Вроджена обдарованість людини
<i>Б. Братусь</i>	Домінуючий спосіб ставлення до себе та до інших	Егоцентричність, групоцентричність, просоціальність, гуманістичність	Панівна культура у суспільстві
<i>К. Абульханова-Славська</i>	1. Активність – пасивність 2. Співвідношення присвоєння та об'єктивації	Активна – пасивна життєва стратегія з переважанням присвоєння над об'єктивацією або навпаки	1. Суспільно-політичний устрій 2. Особистісна зрілість
<i>Т. Кассер, Р. Райєн</i>	Переважання внутрішніх чи зовнішніх прагнень	Стратегія переважання зовнішніх або внутрішніх прагнень	Стиль виховання
<i>Р. Пехунен</i>	Спосіб розв'язання конфліктів між соціальним середовищем і стилем життя	1. Стратегія відмови від боротьби 2. Пасивне пристосування 3. Адаптивне самообмеження 4. Активна боротьба	Не визначає

<i>Соціологічні теорії</i>			
<i>Т. Резнік, Ю. Резнік</i>	Характер соціальної активності	Стратегія життєвого добробуту	Традиційні та кризові суспільства з певним рівнем розвитку виробництва
<i>Є. Балабанова</i>	Спосіб соціальної адаптації	1. Соціально-економічна залежність 2. Соціальний паразитизм 3. Соціальна незалежність	Суспільство авантюрно-спекулятивного капіталу або з розвинутою ринковою економікою
<i>Соціально-психологічні теорії</i>			
<i>М. Левицька</i>	Тип соціальної активності	Локальна соціальна активність Загальна соціальна активність	Суспільство авторитарного або демократичного типу (перевага соціального або культурного капіталу)

Слід наголосити, що поряд із суто психологічними факторами, до яких належать глибинні внутрішні характеристики людини, роль факторів формування активної або пасивної життєвої позиції також відіграють стиль виховання, особливості суспільно-політичного устрою, зокрема переважання авторитаризму або демократії.

1.3.2. Соціально-рольові настанови як регулятори поведінки молоді в політичному середовищі

У контексті політичної активності йдеться не лише про стиль індивідуальної поведінки, а й про стиль взаємодії з певним політичним оточенням або командою, специфіку ролі, яку на себе бере суб'єкт, або яку здатен виконувати в певній політичній організації чи команді. В політичній психології поняття «політична команда» досі недостатньо проаналізоване і вивчене. Очевидно, що політичну

команду можна розглядати як колективний суб'єкт політичної діяльності, який має свою структуру, закономірності, ознаки та ін.

Детермінантами поведінки індивіда, у тому числі організаційної, є приваблива для нього система диспозицій і цінностей, що задається тією чи іншою соціальною структурою, зокрема організацією. Ця система є основою для вибору індивідом певної соціальної (організаційної) ідентичності, а також стратегії поведінки. За різноманіття політичних ідеологій та пріоритетів індивід має два ступені свободи у побудові своєї поведінки в організації і навіть у суспільстві [18]:

1) приймати / не приймати існуючі в організації форми і норми поведінки; 2) поділяти / не поділяти філософію, цінності й цілі організації. З огляду на зазначене можна виокремити чотири стилі поведінки членів організації (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Стилі політичної поведінки індивіда

(за параметром ставлення до суспільно-політичних цінностей)

Ставлення індивіда до суспільно-політичних цінностей	Ставлення до норм поведінки	
	приймає	не приймає
поділяє	відданий та дисциплінований член суспільства	“оригінал”
не поділяє	“пристосованець”	“бунтар”

Долучаючись до системи взаємодії з тою чи тою організаційною структурою, суб'єкт формує своєрідний стиль поведінки, який згодом стає звичним стереотипом. Як відзначає М. І. Бобнева, проблема стереотипізації в організаційній поведінці пов'язана як мінімум з двома своєрідними аспектами. По-перше, це проблема долучення, суть якої полягає в тому, що людина, долучаючись до організаційної діяльності, входячи в структуру організаційних стосунків, «повинна перебудовувати поведінку приватної особи». При цьому вона має ґрунтуватися на нормативних правилах організації. По-друге, стереотипізація може виникати як умова минулого досвіду і

деформації загального уявлення про природу організаційних норм взагалі або про конкретні особливості в даному випадку [7].

Стереотипи можуть виникати як умова створення механізмів регуляції соціальної поведінки і, відповідно, впливати на особливості структурування організаційної діяльності та перерозподіл функцій в самій організації.

Перелік стереотипних форм поведінки в громадській або політичній організації може бути сформований з огляду на конкретні прояви. Проте рішення цього цікавого і важливого завдання потребує вибагливішої системи критеріїв, їх диференціації і класифікації. На думку В. П. Казміренко, схема класифікації стереотипів може бути представлена в структурі таких параметрів суб'єктивного прийняття людиною організаційних процесів:

- а) прийняття норм;
- б) засвоєння ролей;
- в) формування позицій [16].

Підставою для такої класифікації могли б бути три провідні групи механізмів регуляції організаційної поведінки:

- а) соціальної залежності;
- б) соціального впливу;
- в) соціальної відповідальності.

Як правило, основними координатами стереотипізації організаційної поведінки виступають: сприйняття партнерами характеру ділової активності; стиль спілкування, ставлення до оточуючих і самооцінка; специфіка ролі або функції в інформаційному і діловому обміні.

Виходячи зі специфіки діяльності, що пов'язана з участю суб'єкта в політичному житті та взаємодією з певною політичною або громадською організацією, ми розширили феноменологічний ряд стереотипних форм поведінки додатковими показниками: характер соціальної залежності, соціального впливу, рівень соціальної відповідальності (за себе, за організацію, за суспільство), характер самоактуалізації і саморозвитку. Типологізація стереотипних форм політичної поведінки (див. табл. 1.5) побудована нами також згідно з класифікацією проявів політичної активності, запропонованою лабораторією психології політичної участі [26].

Таблиця 1.5

**Характеристика стилів рольової поведінки суб'єкта
в політичній (громадській) організації**

Стиль	Характер соціальної активності	Стиль спілкування, характер соціальної залежності та соціального впливу	Ставлення до політики та оточення, характер само-реалізації і саморозвитку	Специфіка ролі та функцій в організації, рівень соціальної відповідальності
«Активіст» (лідерсько-активуючий)	Самостійний, цілеспрямований, не потребує контролю; неформальний лідер колективу; генерує громадську думку, впорядковує стосунки	Генератор ідей і пропозицій; схильний до категоричності; впливає на оточення, схилиючи опонентів на свій бік; орієнтований на співпрацю	Характерна стійкість на-строю і стосунків; самооцінка та вимоги до себе і оточення завищені; вважає участь у політиці своїм громадянським обов'язком	Ініціативний, високий рівень відповідальності за себе, за діяльність організації, а також за суспільство в цілому; демонструє переконаність у своїх діях
«Лідер» (переконливо-впливовий)	Має яскраво виражені управлінські якості, здатний довести свою правоту і повести за собою; вміє підбирати та згуртовувати команду	Займає позицію лідера, впливовий; схильний чинити тиск, але неявно і непомітно для інших, оскільки враховує їхні думки і бажання	Мотивом його діяльності часто виступає прагнення до реалізації власних політичних ідей; прагне розвитку своїх здібностей та політичної кар'єри	У кожній справі бачить можливість підтвердження власного авторитету; відчуває відповідальність за результати своєї діяльності, організації та суспільства в цілому
«Спостерігач» (ситуативно споглядальний)	Діє відповідно до ситуації; активність обмежується проявами інтересу; не виявляє ініціативи, не завжди доводить справу до завершення; схильний до ретельного аналізу політичних подій	Схильний давати вказівки. У спілкуванні з членами організації в основному рівний. Прагматик. Завжди має свою думку щодо політики	Схильний до упередженої і неадекватної оцінки, іронічний; до інших занадто вимогливий; не цікавиться кар'єрним ростом в організації	Може нав'язувати протистояння, але сам лишається осторонь; відповідальними за справи в організації та суспільстві вважає тих, кому формально належить лідерство або влада

«Виконавець» (побутово підтримувальний)	Здатний виконувати всілякі види робіт, наполегливий; його мотивують власні досягнення, можливість бути корисним; дисциплінований, дотримується субординації	На нього можна покласти; здатний надати допомогу або дати ділову пораду; дотримується організаційних норм та правил; орієнтується на оточення	Доброзичливий, уміє викликати довіру; добре виконує доручення лідерів, які не потребують власної творчості та ініціативи; підпорядковується ідеям, які проголошують лідери	Переймається справами організації, відповідально ставиться до дорученої справи, але бере на себе відповідальність лише у разі потреби; реагує на критику та похвалу
«Агітатор» (дискусивно-регулятивний)	Робить не всю роботу, а лише ту, яка стосується його безпосередньої діяльності; із задоволенням береться за роботу, пов'язану зі спілкуванням	Чітко виражає свої думки, знає і розуміє позиції інших; добре розуміє та підтримує керівника. Аргументовано обстоює свою позицію	Ідеологічні погляди та стосунки стійкі; має відчуття власної гідності, знає, чого бажає; намагається в різний спосіб вплинути на оточення	Вміє розв'язувати протиріччя; вболіває за розвиток суспільства та організації в напрямку, який відповідає його уявленням
«Співрозмовник» (ситуативно діалогічний)	Не виявляє особливої цікавості до громадської діяльності; без додаткової мотивації не береться за жодні справи, але із задоволенням обговорює з іншими політичні події	Підтримує суспільні стосунки за необхідності; віддає перевагу бажанню радити іншим, ніж діяти самому	Схильний до консерватизму; діє нерішуче; не має наміру реалізовуватися та витратити зайві сили в суспільній діяльності	Притримується нейтралітету; рідко бере на себе відповідальність, прагне ухилитися від виконання завдань
«Аналітик – генератор ідей» (творчо-аналітичний)	Наполегливо працює над розробкою технології розвитку групи та суспільства, цілеспрямований, схильний до творчих рішень	Генератор ідей і нестандартних підходів; креативний; завдяки відмінним аналітичним здібностям конструктивно критикує свої і чужі ідеї; аргументовано обстоює свою позицію	Стойкий у стосунках, якщо вони для нього цікаві; інколи занадто вибагливий до себе, самооцінка завищена; потребує визнання своїх ідей та досягнень	Ініціативний, авторитетний, високий рівень відповідальності за розвиток суспільства; орієнтований на співпрацю і соціальний комфорт, схильний надавати допомогу

«Експерт-інформатор» (пошуково-інформативний)	Спрямований на ретельний аналіз політичної інформації; якщо бачить перспективність і потрібність своєї роботи, здатний працювати швидко і багато	Обізнаний з будь-якого питання; шукає і знаходить потрібну інформацію, якою охоче ділиться з оточенням; захищає свої погляди	Оптиміст, вибагливий у стосунках; має стійкі політичні уподобання; самооцінка адекватна	Міра відповідальності залежить від ситуації; у всьому шукає перспективи; прагне виглядати інформованим та обізнаним
«Організатор» (нормативно-організаційний)	Працює наполегливо; доводить справу до завершення; будь-яку роботу в команді добре планує та організовує	Комунікація з усіма членами організації збалансована і стабільна; прихильник субординації та вимагає цього ж від інших	Відкритий і товариський, самооцінка адекватна; має потребу у кар'єрному зростанні в організації та у політичній діяльності	Ініціативний; розв'язує протиріччя і впорядковує стосунки; широке коло зацікавлень; відчуває щирі відповідальність за справи в організації
«Абсентеїст» (політично апатичний)	Не цікавиться громадським життям, вважаючи, що в житті є більш важливі речі	У спілкуванні на політичні теми не проявляє ініціативи і бажання підтримувати розмову; вважає за краще відмовчатися	Політикою не цікавиться; байдужий до всього, що з нею пов'язано; самореалізується в інших сферах	Конформіст, орієнтується на погляди референтної групи або значущої особи
«Нігіліст» (нігілістично відторгувальний)	Вважає політику «брудною справою»; принципово не бере участі в політичному житті, навіть у виборах будь-якого рівня	У спілкуванні вимогливий до інших, віддає перевагу одним думцям; не вірить у спроможність впливати на політику та систему	Має власні погляди на структуру та функціонування політичної системи; вважає для себе потрібним самореалізуватися у будь-якій неpolітичній діяльності	Відчуває відповідальність за власні справи; у проблемах суспільства вважає винною владу
«Бездіяльний»	Бездіяльний, не має потреби у політичній або громадській діяльності	Ухиляється від розмов на політичні теми; цінує комфорт та дозвілля, друзів обирає відповідних	Може мати певні політичні погляди, однак не бачить сенсу та не має особистісних ресурсів для політичної участі	Не бере на себе відповідальність за громадські або політичні справи

Члени команди можуть зробити внесок у досягнення її мети, виконуючи свою роль (ролі). Індивідуальні особливості дають членам групи можливість грати певні групові ролі і водночас обмежують імовірність їхнього успіху в інших ролях. Існують ролі двох типів:

а) функціональна роль, пов'язана з технічною або спеціальною метою діяльності команди (групи, організації);

б) групова роль, що відповідає типу зв'язку, який вносить індивід у внутрішню організацію роботи групи.

У кожній робочій групі (команді) має бути баланс як функціональних, так і групових ролей. Баланс залежатиме від специфічних цілей, поставлених перед групою.

Технічні ресурси організації можуть реалізуватися найбільш ефективно тільки в тому разі, якщо в групі існує розподіл групових ролей, необхідний для ефективної групової роботи.

В ефективних командах їхні члени правильно оцінюють свої можливості, здатності грати конкретні групові ролі і пристосовуються до діапазону необхідних зусиль, які повинна докласти команда задля досягнення цілей організації.

Дослідники виходять з базового визначення команди як: (1) певної сукупності індивідів, (2) кожен з яких володіє унікальними вміннями та особистісними характеристиками, (3) які працюють разом, (4) утворюють певну рольову сітку і структуру взаємодії, (5) прагнуть досягти цілей, висунутих організацією, частиною якої є команда. Будь-яка з цих ознак є істотною. Однак група індивідів, які працюють разом над досягненням спільної мети, ще не є командою. Ключова особливість команди полягає в тому, що її працівники взаємозалежні.

Можливість ефективного залучення молодшої людини до політичної діяльності пов'язана не лише зі здатністю виконувати певну роль, яка детермінована стильовою стратегією, а також із розвитком деяких умінь та навичок, необхідних людині для ефективної участі в соціальному та політичному житті суспільства. Оптимальність структури та адекватність розподілу ролей у команді можуть бути виявлені й оцінені шляхом:

- спостереження за поведінкою членів команди;
- самооцінки;
- діагностування особистості.

Кращим способом оцінки ролей індивідів у команді є ретельне спостереження за їхньою поведінкою протягом тривалого часу в різноманітних ситуаціях. Найбільш поширеним методом оцінки командних ролей є деякі форми самооцінки. Проте самооцінка має значні обмеження, тому бажано поєднувати її з іншими методами. Розподіляючи ролі в команді, методи спостереження та самооцінки можна доповнити тестами для комплексного діагностування особливостей членів організацій.

Щоб розвивати рольові здібності людей, необхідно:

- аналізувати їхні індивідуальні ролі, застосовуючи переважно сукупність методів;
- визначити сфери залучення членів команди і перелік умінь, які потребують розвитку та якими слід оволодіти;
- структурувати процес навчання і створити належні умови (в тому числі психологічний клімат). У процесі навчання корисним буде метод ситуативного лідерства. Коли суб'єкту делегується певна роль, він навчається лідерства і підтримки. Напрямок навчання змінюють залежно від того, як людина розвивається.

1.4. Психологічні засади формування громадянської відповідальності молоді

Глобальні проблеми людства, які актуалізувалися на початку ХХІ ст., засвідчили, що технічний прогрес може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Стало очевидно, що саме людина та її діяльність є першопричиною будь-яких навколишніх змін, позитивних чи негативних. Інакше кажучи, процеси, які відбуваються у сучасному світі загалом й у кожній країні зокрема, повинні усвідомлюватися й певним чином скеровуватися. За таких умов загострюється потреба усвідомлення ступеня власної відповідальності за себе як учасника й творця матеріального світу. Тому саме нині особливо нагальними є проблеми формування й прояву громадянської відповідальності кожної людини, передусім молоді. Відповідальна людина – це та людина, яка може відповісти за власні дії, знати, усвідомлювати й виконувати загальноприйняті норми й вимоги, відповідати певним стандартам і цінностям, а також передбачати наслідки власної діяльності або бездіяльності.

Особливості процесу формування громадянської відповідальності молоді повинні розглядатися крізь призму побудови правової держави й громадянського суспільства. Однак умови розвитку особистості сучасних молодих людей характеризуються нестабільністю, невизначеністю, змінами ціннісних орієнтирів. З огляду на це молода людина вимушена самотійно моделювати поведінку в ситуації миттєвості і невизначеності та відповідати за свої дії. При цьому відбувається нашарування різних видів відповідальності окремого індивіда: від відповідальності за реалізацію власного життєвого проекту до відповідальності за довкілля і свою країну. Під таким тягарем може виникнути бажання уникнути відповідальності взагалі, сховатися й бути безвідповідальним, але це є спроба звільнитися від здібності, що закладена в людині природою.

Атмосфера безвідповідального ставлення, відсутність бажання бачити в існуючій ситуації наслідки власних дій або бездіяльності свідчать про необхідність і значущість актуалізації проблеми формування й розвитку громадянської відповідальності молоді. Науковий простір заповнено студіями, присвяченими виявленню різноманітних аспектів проблем громадянського ставлення молоді й відповідальності. У своїх дослідженнях цих питань торкалися К. Абульханова-Славська, І. Білоконь, І. Бех, М. Боришевський, Л. Божович, О. Гуменюк, Є. Кульчинська, І. Кон, С. Максименко, В. Мухіна, М. Пірен, М. Савчин, Л. Снігур, Н. Чернуха, М. Чепіль, С. Якобсон та ін.

Суспільство прагне відповідальної особистості. Сучасний методолог проблем відповідальності Г. Йонас зауважує, що на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна» [13]. Це є основною умовою позитивного й продуктивного проведення реформ у будь-якій країні, в тому числі нашій. В індивіда відповідальність як соціальна якість формується на ґрунті прийняття ним тих вимог і викликів, які до нього пред'являє суспільство, група або інша людина. Ці засвоєні вимоги повинні стати внутрішньо-особистісною потребою, а потім мотивацією, на підставі якої особистість повинна «дати відповідь» за себе, за власну діяльність, за іншого, за групу, за країну і світ у цілому.

Таким чином, громадянська відповідальність молоді повинна проявлятися у небайдужості, патріотизмі, знанні й виконанні

законів України, здатності самостійно ставити мету своєї діяльності, орієнтуватися на майбутнє, в енергійності, прояві адекватної політичної громадянської активності, винахідливості та наполегливості в досягненні мети. Формування й розвиток громадянської відповідальності також передбачають формування активної громадянської позиції особистості, наявність і прояв громадянської самосвідомості, усвідомлення прав, свобод і можливості власного політичного і морального вибору.

У умовах демократичного становлення правових відносин в Україні особливої значущості набуває терпимість і шанобливе ставлення до іншого, плюралізм думок, толерантність, вміння знаходити баланс між власними потребами й потребами інших, постійно робити внутрішній вибір. Тут, на наш погляд, доцільно процитувати великого психолога ХХ ст. Віктора Франкла: «Інстанція, перед якою ми несемо відповідальність, – це сумління» [36]. Саме завдяки сумлінню людина здійснює свій вибір, регулює власні вчинки на підставі моральних обов'язків, турботи про тих, хто поруч, а надто, якщо вони неповнолітні або похилого віку, і це природно. Таким чином, психологічні засади процесу формування й розвитку громадянської відповідальності молоді потрібно розглядати в контексті процесу формування й розвитку морально-ціннісних якостей особистості.

За електронною версією Великого енциклопедичного словника, термін «формування» означає надання певної форми чомусь або складання, утворення нового колективу (у загальному значенні) [11]. Психологічна енциклопедія надає такі значення терміну «формування» – процес цілеспрямованого й організованого оволодіння суб'єктом якостями, які є цілісними, стійкими й необхідними для успішної життєдіяльності [29].

У психологічній науці розробку методу активного формування психічних якостей здійснюють на основі досліджень видатного радянського психолога й педагога П. Я. Гальперіна та його послідовників [23]. Сутність методу формування, за П. Я. Гальперіном, полягає у створенні системи умов, які забезпечують виникнення, формування психічного процесу із заданими якостями завдяки вивченню механізмів існування психічного явища. Формування психічних якостей відбувається, коли у кожній предметній дії суб'єкта мають міс-

це дві основні частини: орієнтована й виконавча. До орієнтованої частини належать:

а) зразок якості або продукту, якому повинна відповідати майбутня дія;

б) зразок і зміст дії, які об'єктивно задані на майбутнє;

в) план успішного довершення цього продукту [23].

Ці три компоненти цілеспрямованої орієнтованої частини предметної дії суб'єкта забезпечують можливість керувати процесами формування якостей. Завдяки зв'язку із зовнішніми зразками є можливість регулювати успішність оволодіння суб'єктом операційними діями, а отже, керувати процесом формування психічних якостей внаслідок дії механізмів формування «Я-концепції» особистості (В. В. Столін). Діяльність суб'єкта характеризується складністю і варіативністю цілеспрямованої орієнтованої і виконавчої дії.

Виконавча частина має операційний характер. Тут видається доречним згадати висловлювання Ж. Піаже про те, що мислити – значить оперувати, а операція – це дія, яка стала внутрішньою і являє собою частку системи. Завдяки інтеріоризації реальна дія перетворюється на уявлення про дію. Однак, як зауважує Ж. Піаже, цей шлях часто буває довготривалим і потрібно пам'ятати, що специфіка цього часу полягає у зворотності операцій. «Подібно до розумового образу, операція виникає завдяки діяльності суб'єкта... й основною властивістю операції є зворотність» [23].

Саме зворотність як одна із специфічних особливостей процесу формування психічних якостей також може бути використана дослідниками (насамперед зразки поведінки) для досягнення мети формування громадянської відповідальності молоді. У цьому процесі головним завданням стає контролювання критеріїв дій (операцій). Їх поділяють на первинні і вторинні. До первинних критеріїв слід віднести:

- рівень виконання операції (наприклад: матеріальний, матеріалізований, гучномовний, рівень мовлення «про себе», рівень внутрішнього мовлення);
- міру диференціації дії (розмежування постійного та змінного);
- ступінь повноти дії (розгорнута або скорочена);
- тимчасові та силові характеристики дії.

До вторинних критеріїв дій відносять похідні від первинних: міру засвоєння, розумність, свідомість, довільність, критичність [24].

У сучасних наукових студіях процес розвитку громадянської відповідальності особистості розглядається в контексті морального і духовного зростання юнацтва. Підґрунтям для вивчення зазначеної проблеми виступають дослідження європейських та американських науковців: Д. М. Болдуїна, Л. Кольберга, П. Массена, Ж. Піаже, Е. Шпрангера та ін.; радянських і вітчизняних – В. А. Аверіна, М. Р. Бітянкової, І. Д. Беха, Б. С. Братуся, І. С. Булах, Т. П. Гаврилової, Р. М. Грановської, В. С. Мухіної, А. М. Прихожана, Г. А. Цукермана, С. Г. Якобсона та ін.

Особливості застосування методу активного формування психічних якостей у процесі морального і духовного становлення молоді особистості розглядаються у працях Ж. Піаже. Вивчаючи ставлення дітей до правил гри, вчений встановив дві послідовні стадії розвитку моральних суджень особистості: слідування етиці примусу і етиці співпраці.

У цілому модель морального зростання особистості дитини, за концепцією Ж. Піаже, можна представити таким чином:

а) позитивне ставлення до моральних законів у підростаючої особистості формується в процесі розвитку її реальних соціальних відносин;

б) соціальні відносини ґрунтуються на двох основних формах: відносини підпорядкованості особистості дитини незаперечному авторитету дорослих; відносини співтворчості, кооперації, які будуються на основі рівності та справедливості;

в) соціальні відносини функціонально пов'язані із системою моральних суджень; поки дитина підкорена, моральні судження формуються під впливом авторитету влади, тобто є гетерономними, об'єктивними; коли в основі взаємин лежить співпраця, моральні судження стають автономними, суб'єктивними і відображають внутрішнє становлення моральних імперативів особистості дитини;

г) суб'єктивна стадія морального становлення суджень індивіда заснована не на зовнішньому підкоренні закону, а виходить із прав і внутрішніх потреб усіх членів суспільства, коли беруться до уваги складні обставини, ситуації та моральні принципи [9].

Процес формування громадянської відповідальності особистості найбільш оптимальний у періоди юнацтва й молодості, які охоплюють старших підлітків та юнацтво, приблизно з 14–15 до 21–23 років, тобто від старшокласників до студентів. У цей період старший підліток уже має всі необхідні психічні новоутворення, необхідні для свідомого виконання дій, пов'язаних із проявом патріотизму й громадянської відповідальності. У цей час відбувається активне формування соціальних інтересів і життєвих ідеалів молоді людини, які, за І. Булах, є базовою основою особистісного розвитку в цілому [9].

У цей час у підлітків та юнацтва розвиваються теоретичне мислення, уміння абстрагуватися, робити узагальнення. Відбуваються кількісні зміни в пізнавальних можливостях: йдеться не лише про те, скільки та які завдання вирішує молода людина, а про те, яким чином вона це робить (нестандартний підхід до розв'язання проблем, уміння робити узагальнення та ін.). Дуже важливими якостями молоді стають самостійність вибору та свідоме складання професійного плану, тобто планування майбутнього. Людина залишає батьків, набуває громадянських прав, зокрема виборчого права, здобуває професію, створює власну родину, стає повноцінним активним членом суспільства. Саме у цей віковий період виникають складні психічні новоутворення, які надають можливість переходу від зовнішньої до внутрішньоособистісної детермінації власної життєдіяльності. Особистості у цей період притаманне все евристичне, прагнення до самоактуалізації, ведеться пошук самого себе. Як вважає В. В. Столін, це можливо завдяки присвоєнню, накопиченню й рефлексивному усвідомленню попиту через дії механізмів «Я-концепції» особистості. Дія таких механізмів, на думку видатного радянського психолога О. М. Леонтьєва, є продуктом процесу присвоєння, духовного та психічного розвитку окремих людей, аналогів якого немає у тварин. Процес присвоєння О. Леонтьєв визначає як відтворення індивідуумом людських здібностей і функцій, які сформувалися історично [23].

Розглянемо специфіку дії згаданих механізмів із позиції розвитку й формування громадянської відповідальності:

1) прийняття думки іншого. У ролі іншого може виступати *референтна фігура*; для успішного розвитку якості або її форму-

вання необхідний широкий спектр референтних зразків різних поглядів. У процесі прийняття засвоюються:

- норми, цінності, параметри оцінок і самооцінок громадянського суспільства і його активних членів;
- образ самого себе як носія певних здібностей та якостей відповідальної людини, патріота й громадянина;
- ставлення до себе, батьків, учителів, політиків, уряду країни тощо;
- самооцінка кожного з батьків (референтної особи), яка проявляється через емоційне, когнітивне, рефлексивне ставлення до самого себе, вона може слугувати основою самооцінки підлітка;
- спосіб регуляції батьками, вчителями, правовими інстанціями поведінки підлітка, який може стати способом саморегуляції (тут, як і в кожному із цих пунктів, знову важливий широкий репертуар референтних проявів);

2) пряме й непряме навіювання. Цей механізм дає великий простір для засвоєння репертуарів дій, вольових проявів і моральних якостей, здібностей, саморегуляційних процесів, оціночних ставлень та ін.;

3) трансляція оцінок і стандартів. На наш погляд, дія цього механізму у розвитку й формуванні громадянської відповідальності є найважливішою. Зовнішній світ через батьків, сусідів, однокласників, політиків, бізнесменів, урядовців тощо завжди демонструє ставлення до самого підлітка, його дій, зокрема навчання, і якимось чином спрямовує, коригує, формує плани, цілі, побажання. Якщо ці «побажання» реалістичні й відповідають здібностям і потребам підлітка, то він, досягаючи поставлених цілей, отримає позитивну оцінку, набуває впевненості у власній здатності до будь-якої діяльності, підвищує самооцінку, власний рівень нахилів та інтеріоризує локус контролю;

4) система контролю. Психолого-педагогічна література рясніє науковими студіями про значущість використання стилю виховання й системи контролю за дітьми з боку батьків і педагогів. Головною умовою вибору способу взаємодії з дитиною, підлітком або іншою людиною є свідоме ставлення до іншого. Батьки й учителі (взагалі всі люди) повинні усвідомлювати, що вони власними діями формують зразок поведінки для дитини. Вони мають демон-

струвати власну систему самоконтролю, притаманну зрілій особистості, яка може трансформуватися в систему контролю дитини;

5) система компліментарних відносин. Йдеться про характер відносин між батьками або референтною особою (педагогами, політиками, урядом) і дитиною (пересічною молододу людиною), які можуть передбачати:

- рівність партнерів;
- функціональну нерівність, яка може бути задана, наприклад, ситуацією;
- систему трансакцій, тобто маніпулювання. У процесі розвитку й формування громадянської відповідальності очевидною має бути демонстрація громадянської рівності всіх членів суспільства, однак в реальному житті це далеко не так;

6) сімейна ідентичність – залучення дитини до реальних відносин у родині. З позиції формування громадянської відповідальності цей механізм виглядає так: залучення юнацтва до реального політичного життя. Завдяки дії цього механізму на ранніх вікових етапах у дитини повинно сформуватися поняття «ми» як члена родини. За аналогом цієї дії можемо вести мову про формування почуттів «ми громадяни», «ми українці», «ми патріоти», «ми християни» і т. ін. Ці відчуття мають належати до так званої вторинної ідентичності, яка слідує за сімейною, побутовою;

7) ідентифікація. На думку В. В. Століна та його послідовників, – це основний механізм формування самосвідомості особистості, те, як людина себе ідентифікує, тобто уподібнення себе, власних відчуттів і діяльності за якимось зразком [34].

Таким чином, формування й розвиток громадянської відповідальності молоді розглядається як цілеспрямований процес взаємодії дорослих (педагогів, політиків, психологів та ін.) і молоді в певних умовах. Як наслідок, відбуваються становлення громадянської позиції особистості та її прояви у формі вчинків, ставлення, політичної активності, поведінки в цілому як громадянина своєї країни. Психологічними засадами формування громадянської відповідальності молоді виступають: розвиток, наявність яскравого зразка патріотизму й високого рівня громадянської відповідальності батьків, педагогів, представників влади (усіх, хто є референтною групою для пересічної молододі людини у період, коли вона

набуває статусу повноправного громадянина); врахування вікових особливостей процесу розвитку й формування самосвідомості особистості в період юнацтва; уявлення особливостей процесу формування й розвитку громадянської відповідальності як особистісної якості; психолого-педагогічні умови навчальних закладів. Під психолого-педагогічними умовами формування громадянської відповідальності розуміють структурно-функціональну організацію навчально-виховного процесу, наявність досвідчених фахівців (педагогів, психологів, соціальних педагогів) і цільової програми розвитку громадянської відповідальності молоді.

На підставі аналізу сучасних психолого-педагогічних студій, присвячених вивченню різних аспектів відповідальності, можемо визначити громадянську відповідальність особистості як інтеграційну системну якість, що характеризує ставлення особистості до суспільства й держави, усвідомлення важливості відповідального дотримання прав та виконання законів країни й обов'язків громадянина через прояв політичної активності, небайдужості, патріотизму, принциповості, чесності, справедливості, самовдосконалення як базових громадянських якостей. Ці якості можуть успішно реалізовуватися, якщо в людини розвинуті такі емоційні якості, як здатність до співпереживання, чуйність та чутливість до чужої проблеми, лиха і радості. Крім того, істотні характеристики відповідальності пов'язані з вольовими якостями особистості – наполегливістю, ретельністю, стійкістю, сміливістю, витримкою. Відповідальність припускає впевненість у своїх силах, їх відповідність завданню, що розв'язується (тільки безвідповідальна людина береться за виконання непосильної для неї справи). Громадянська відповідальність відображає морально-правовий аспект соціальної відповідальності особистості.

Метою громадянської відповідальності молоді є актуалізація і прояв особистістю низки базових громадянських якостей через усвідомлення своєї громадянської позиції. Аналіз сучасної літератури з проблем формування відповідальності дає нам можливість виокремити динаміку її розвитку як якості особистості:

а) від колективної до індивідуальної. З розвитком якостей відповідальності особистості за будь-який вчинок відповідає людина,

котра скоїла цей вчинок, а не група, до якої вона належить (персональна відповідальність на противагу анонімній безвідповідальності);

б) від зовнішньої до внутрішньої. Активність виходить від суб'єкта, а не від зовнішніх інстанцій. Що очевидніший для суб'єкта зміст його буття, то більш відповідальними та моральними є його вчинки. Активна свідома діяльність суб'єкта передбачає:

- знання власних прав і можливостей;
- визначення мотивів, мети, відчуття важливості моменту (бажання діяти заради досягнення мети);
- раціональність (свідомий підхід до діяльності, передбачення її наслідків);
- вибір моменту ухвалення рішення;
- діяльність з реалізації прийнятого рішення;
- внутрішня самооцінка вчиненого, його наслідків з погляду суспільної моралі, загальнолюдських цінностей [5];

в) від ретроспективного до перспективного плану. У громадянській відповідальності цей аспект, на наш погляд, найскладніший, але й найголовніший. Відповідальність за майбутнє – це результат здатності суб'єкта усвідомлювати особисту відповідальність за виконання своїх обов'язків і передбачати наслідки власної діяльності або бездіяльності.

Таким чином, об'єктом громадянської відповідальності можуть бути не тільки норми і рольові обов'язки, а й схильність особистості бачити джерело управління своїм життям переважно в зовнішньому середовищі чи в самому собі через прояв власної політичної участі (локус контролю особистості). Суб'єктом громадянської відповідальності особи у політичному житті можуть виступати: сама особистість, що відповідає за себе, близьке оточення (сім'я, друзі), референтна група (студентська група, однопартійці), одна особа за всіх. Отже, суб'єкт громадянської відповідальності також має своєрідну «динаміку», оскільки виникає потреба брати відповідальність за когось або делегувати її, тобто вміння взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності [5; 6]. Відповідальність виникає тільки там, де суспільство в цілому або політична група, об'єднання довіряють особистості. Там, де довіри не існує, відповідальність охоплює тільки окремі форми чи ланки діяльності, а це відчужує

особистість від колективу. Беручи відповідальність, людина гарантує собі певний ступінь незалежності, самостійності, волі й підтримку колективу, який вона представляє. Обстоювання власної думки залежить від упевненості в собі, значущості розбіжностей, що виникли, ступеня референтності групи, де сформувалися неприйнятні судження, становища індивіда в цій групі, бажання будь-що залишитися членом цієї групи і, нарешті, від наявності чи відсутності психологічної підтримки з боку групи чи окремих індивідів.

Ще одним важливим критерієм виявлення особливостей динаміки розвитку громадянської відповідальності особистості є ті, перед ким особистість несе відповідальність (перед собою, перед іншим або іншими, перед суспільством чи Богом).

Таким чином, доходимо висновку, що громадянська відповідальність як особистісна якість має зовнішню і внутрішню структури й підкоряється динамічним законам розвитку. Зовнішня структура складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта й інстанції. Внутрішня структура відповідальності представлена у взаємозв'язку її структурних компонентів: пізнавально-когнітивного, мотиваційно-ціннісного, емоційного й поведінкового [5; 6].

Цілком закономірно, що аналіз досвіду вітчизняних та зарубіжних соціальних інститутів у формуванні громадянської відповідальності передбачає необхідність побудови певної ідеальної моделі, яка, з одного боку, слугувала б певним еталоном оцінки ефективності діяльності цих інститутів, а з другого – була б орієнтиром у визначенні основних напрямів, цілей та діяльності з формування громадянської відповідальності молоді. Така модель дасть змогу звіряти реальний рівень розвитку громадянської відповідальності особистості або певної групи з оптимальним рівнем, закладеним у змісті моделі. Не претендуючи на абсолютну повноту моделі, вважаємо, що її структура повинна мати такі складові:

- мета;
- суб'єкти суспільної діяльності;
- компоненти громадянської позиції;
- технології;
- умови;
- форми і методи роботи.

Мета формування громадянської відповідальності передбачає:

- засвоєння знань і цінностей, необхідних для члена громадянського суспільства;
- засвоєння навичок громадянської поведінки та готовність до виконання соціальних ролей: члена родини, члена колективу, члена громади, громадянина, виборця, патріота;
- готовність до захисту прав і свобод громадян.

Суб'єктом процесу формування громадянської відповідальності виступають: родина, державні установи, громадські організації, молодіжні об'єднання, держава.

На наш погляд, громадянська відповідальність являє собою інтегративну якість особистості, у якій відображаються її уявлення про суспільство. Тому на підставі структурно-функціональної моделі професійної відповідальності, за С. В. Барановою [5; 6], представимо можливу структурно-функціональну модель громадянської відповідальності. (див. рис.1.5). Головною відмінністю у згаданих моделях є особливості проявів відповідальності особистості. Громадянська відповідальність проявляється через особливості усвідомлення особистістю себе як громадянина, прийняття відповідальності й свідомі форми політичної участі. Варіативність структурних компонентів виявляється у рівні розвитку громадянської відповідальності особистості. Розглянемо докладніше структурні компоненти.

Мотиваційно-ціннісний компонент включає глибокі внутрішні мотиви і стимули до прояву громадянської поведінки, стійкі інтереси та цінності, соціально значуще ставлення до законів, визнання прав особистості, що дає можливість заявити про власну позицію, виробити власну думку, визначити свій громадянський статус; наявність суспільної мотивації відповідальної поведінки (усвідомлення суспільних цілей і цінностей як особисто значущих під час здійснення діяльності); виникнення потреби брати відповідальність за когось або делегувати її, тобто наявність взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності.

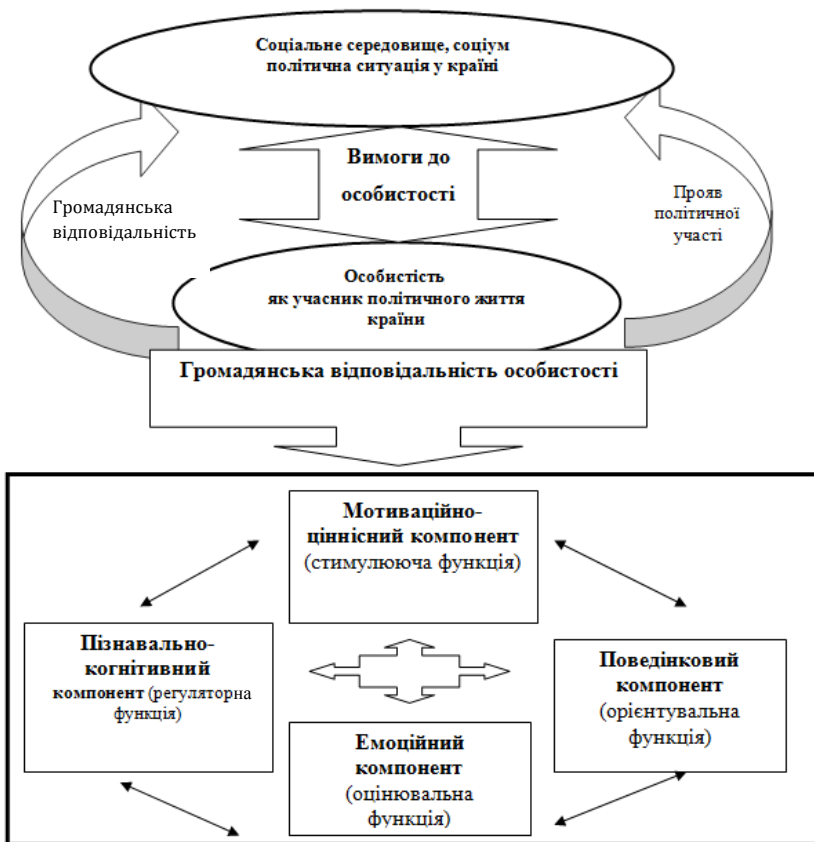

Рис. 1.5. Структурно-функціональна модель громадянської відповідальності особистості

Пізнавально-когнітивний компонент включає:

- систему світоглядних знань;
- систему філософських, соціологічних, правових, політологічних, економічних, екологічних, валеологічних та психологічних знань;
- систему знань про особливості культури свого народу і країни;
- систему знань про моральні, духовні та естетичні цінності;

- усвідомлення соціальних норм, політичних прав і свобод, знання законодавства, здатність передбачення наслідків власної діяльності.

Емоційний компонент включає:

- емоційне ставлення до себе, суспільства, держави, світу в цілому;
- позитивне ставлення до реалізації громадянських прав і обов'язків;
- емоційне прийняття норм права;
- емоційне переживання з приводу справи, що виконується, і результатів її виконання;
- прагнення до громадянської самоосвіти, громадянської і професійної діяльності.

З урахуванням принципів соціально-психологічної цілісності нас цікавить аналіз різних аспектів прояву структурних компонентів відповідальності, тому що всі вони розкривають різноманіття змісту громадянської відповідальності молоді. Згідно з класифікацією, що запропонована лабораторією психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології, існують такі рівні розвитку громадянської відповідальності молоді (рис. 1.6):

- вибірково-ситуативний;
- статусно-прагматичний;
- усвідомлено вчинковий [26].

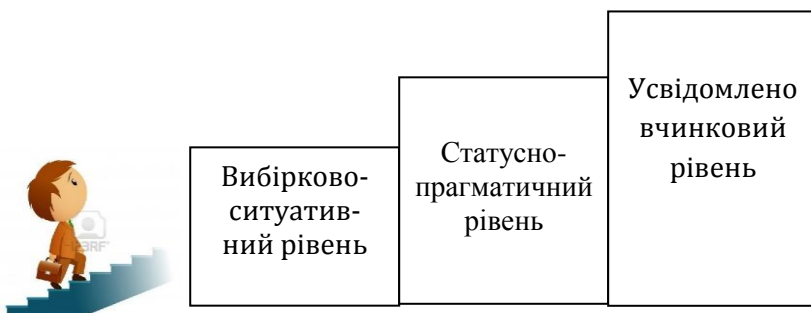

Рис. 1.6. Рівні розвитку громадянської відповідальності молоді

Вибірково-ситуативний рівень громадянської відповідальності молоді визначається фрагментарним характером знань про права й обов'язки громадянина; відсутністю громадянської позиції і базових громадянських якостей, браком або фрагментарністю знань і вмінь вияву форм політичної активності; вибірково-ситуативною спрямованістю виконання власних громадянських прав та обов'язків; відсутністю потреби брати відповідальність за когось; низькою або зовсім відсутньою зацікавленістю суспільними проектами; необізнаністю із суспільно-політичним життям у країні, власному навчальному закладі; невірою у власні можливості змінити ситуацію, що склалася.

Статусно-прагматичний рівень громадянської відповідальності молоді характеризується наявністю теоретичних знань про політичні права й обов'язки громадянина, форми політичної активності; періодичною статусно-прагматичною зацікавленістю в суспільному житті (класу або студентської групи); здатністю нести відповідальність за власні дії; нестабільною або слабкою наполегливістю, вмінням обстоювати власну думку, протистояти групі; наявністю відчуття небайдужості, турботи про інших, але прояв цих почуттів несистемний.

Усвідомлено вчинковий рівень громадянської відповідальності молоді характеризується наявністю громадянської позиції; регулярним виконанням громадянських обов'язків і дотриманням прав; вмінням нести відповідальність за іншого, свідомо делегувати громадянську відповідальність; ініціативністю; наявністю почуттів патріотизму, небайдужості, турботи про близьких і про майбутнє; зацікавленістю в активності суспільного життя (класу, студентської групи, власного навчального закладу); наполегливістю, вмінням обстоювати власну думку.

Отже, громадянську відповідальність молоді можна формувати і розвивати, впливаючи на зазначені структурні компоненти громадянської відповідальності: пізнавально-когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційний і поведінковий. Кожний компонент наявний на кожному етапі роботи. На першому етапі формування й розвитку громадянської відповідальності відбувається накопичування знань і становлення уявлень про громадянське ставлення людини, її права й обов'язки, про любов до рідного краю, його історії, патріотизм й особливості його прояву, про можливі форми

політичної участі громадянина, державні символи. На цьому рівні важливо розрізняти особистісні й суспільні інтереси, потреби. Також важливо виявити особистісний потенціал розвитку базових якостей (знання про локус контролю, форми самоконтролю й адекватність самооцінки, наявність цілепокладальних умінь).

На другому етапі накопичується певний репертуар поведінкових проявів у різних ситуаціях; формується ціннісне ставлення до іншого, до суспільства, до країни. На цьому етапі розробляються й засвоюються нові стратегії різних життєвих ситуацій, цілей, різноманітні стратегії поведінки, які мають забезпечити реалізацію поставлених завдань (стратегії досягнення успіху і т. ін.).

На третьому етапі умовами формування громадянської відповідальності повинні бути реалії життя конкретного навчального закладу (школи або ВНЗ). У процесі формування молоді люди мають брати участь в реальних проектах суспільного життя: класу, школи, студентської групи, суспільної організації тощо. Кожний підліток або молода людина повинна демонструвати самостійність, усвідомлення цілісності завдання, що розв'язується, незалежність від зовнішнього контролю, ініціативність, наполегливість, критичне ставлення до власної діяльності та турботливе ставлення до інших, особливо до дітей і людей похилого віку.

Технологія формування громадянської відповідальності молоді повинна бути гнучкою в соціальному й педагогічному плані. Етапну послідовність логічно враховувати в навчально-виховному процесі навчального закладу, де реальність суспільного життя виступає умовою становлення громадянської відповідальності молоді.

В основу методології формування громадянської відповідальності молоді, на нашу думку, слід покласти принципи організації духовного розвитку й виховання, сформульовані сучасними російськими дослідниками О. Я. Данилюком, О. М. Кондаковим і В. О. Тишковым [33].

1. Принцип пріоритету загальнолюдських цінностей. Передбачає збереження життя і здоров'я, вільний розвиток особистості, виховання громадянськості, працьовитості, поваги до прав і свобод людини, любові до власної родини, краю, держави, природи.

2. Принцип індивідуального й соціального – орієнтований на взаємозв'язок соціального та індивідуального розвитку, відбиває взаємозалежність розвитку суспільства й особистості.

3. Принцип індивідуальної реалізації – спрямований на розкриття творчого потенціалу особистості.

4. Принцип єдності індивідуальної і колективної відповідальності – передбачає узгодження потреб, інтересів, цілей особистості й колективу, особистісної відповідальності за кінцевий результат.

5. Принцип єдності розвитку особистості школяра й колективу класу. Реалізація цього принципу уможливорює індивідуальну й колективну рефлексію, оцінку результатів колективної діяльності й внеску кожного, критичну оцінку вчинків.

6. Принцип залучення школи до процесів реального життя. На практиці це означає здійснення суспільно значущих проєктів, які відбивають потреби суспільного життя.

Для успішної реалізації зазначених принципів у процесі формування й розвитку громадянської відповідальності молоді слід створити сприятливі умови у навчальних закладах. Так, складовою навчально-виховного процесу повинна бути дослідницька діяльність (відображена в плані виховної роботи, у позакласній діяльності, планових заходах школи або ВНЗ). Велику увагу треба приділити виховній роботі. Система шкільного (або студентського) самоврядування має бути важливим фактором формування громадянської відповідальності. Залучення батьків, видатних осіб, політиків, фахівців різного профілю до виховного процесу значною мірою сприятиме формуванню громадянської відповідальності й патріотизму.

Таким чином, доходимо **висновку**, що психологічними засадами та необхідними умовами формування громадянської відповідальності молоді виступають: наявність яскравого зразка патріотизму й високого рівня громадянської відповідальності з боку педагогів, батьків, представників влади (усіх, хто є референтною групою для пересічної молоді людини у період, коли вона набуває статусу повноправного громадянина); урахування вікових особливостей процесу розвитку й формування самосвідомості особистості у період юнацтва; уявлення особливостей процесу формування й розвитку громадянської відповідальності як особистісної якості; психолого-педагогічні можливості навчальних закладів, що передбачають, зокрема, наявність досвідченого складу фахівців (педагогів, психологів, соціальних педагогів) і цільової програми розвитку громадянської відповідальності молоді.

1.5. Уявлення молоді про соціальні орієнтири, вміння та навички політичної участі

У межах формувального експерименту здійснювався моніторинг змін політичної свідомості і політичної поведінки молоді. Основна увага була спрямована на дослідження уявлень молоді про навички та вміння політичної участі, про соціальні ідеали і взірці поведінки для молоді.

Розглянемо результати дослідження та проаналізуємо їх.

Дослідження соціальних ідеалів і взірців для молоді.

Лонгитюдне дослідження соціальних ідеалів і взірців для молоді за участю студентів було проведене нами у 2000 та 2012 р. Таке (лонгитюдне) дослідження дає змогу опосередковано проаналізувати вплив факторів макросередовища на формування політичної активності молоді.

Для респондентів – учасників дослідження 2000 р. (народилися у 1977 – 1980 рр.) характерно те, що їхня соціалізація відбувалася за радянських часів (на момент проголошення України незалежною державою їм виповнилося 11–14 років, більшість з них ще були жовтентами, а 43% вступили до піонерської організації). Після проголошення України незалежною державою їхня подальша соціалізація здійснювалася у суспільстві, що зазнавало постійних змін соціального устрою, цінностей, норм.

Соціалізація респондентів – учасників дослідження 2012 р. відбувалася вже у незалежній Україні. Хоча цей період не був сталим стосовно соціальних норм, правил, соціального устрою, однак такий стан суспільства є звичним для респондентів. Вони виростили і соціалізувалися у процесі перманентних змін, які сприймаються ними як норма.

З метою дослідження соціальних ідеалів і взірців для молоді нами було розроблено анкету, в основу якої покладалися теоретичні припущення про взаємозв'язок особистості і суспільства, активність особистості у певній соціальній ситуації.

Оскільки людина є членом суспільства і його продуктом, то кожна особистість має внутрішні моделі цього суспільства. Останні певним чином визначають способи життєдіяльності людини у соціумі. У соціально адаптованій особистості ці моделі мають відповідати як соціальній дійсності, так і «Я-концепції». Особливий ін-

терес у дослідників викликають джерела, на основі яких будуються моделі формування соціально активної особистості, а також питання їх адекватності як соціальній дійсності, так і «Я-концепції».

Ми дослідили особливості трьох джерел, які впливають на створення особистістю внутрішньої моделі, що передбачає активний тип життєдіяльності:

- життєві орієнтації студентства – ключові моменти ескізу майбутнього;

- уявлення про особистостей (реальних або вигаданих), які насправді є взірцями для студентства;

- уявлення студентства про особистості, які належать до теперішньої еліти суспільства і мають слугувати взірцем, бути прикладом для наслідування.

Створена нами анкета складалася з трьох груп питань-пропозицій.

До першої групи (А) увійшли два питання-пропозиції, спрямовані на з'ясування найбільш загальних життєвих орієнтацій студентства.

1. «Назвіть соціальні групи і категорії (не більше п'яти), реальне членство в яких є для Вас найважливішим і найпривабливішим».

2. «Назвіть соціальні групи і категорії (не більше п'яти), бажане членство в яких є для Вас найважливішим і найпривабливішим (тобто групи, до яких Ви хотіли б увійти в майбутньому)».

До другої групи (В) увійшло одне питання-пропозиція, що має на меті визначення «справжніх взірців»: «Назвіть відомих реальних людей або (і) літературних, кіногероїв, якими Ви особисто захоплюєтесь і на яких хотіли б бути схожими». Кількість осіб не обмежена.

До третьої групи (С) увійшли три питання-пропозиції для визначення особистостей, які повинні бути взірцями, та з'ясування ставлення студентства до цих особистостей. Це такі питання-пропозиції:

1. «Назвіть відомих людей, які проживають в Україні, життя і вчинки яких особисто Вам здаються вартими поваги і наслідування (не більше п'яти осіб). Зазначте п'ять найбільш важливих характеристик (якостей) кожної особи, які подобаються і приваблюють Вас».

2. «Назвіть відомих людей, які проживають в Україні, життя і вчинки яких особисто Вам здаються негідними і такими, що заслуговують на осуд (не більше п'яти осіб)».

3. «Зазначте п'ять найбільш важливих характеристик (якостей) кожної особи, які не подобаються і не приваблюють Вас». За цією анкетною опитування було проведене у жовтні 2000 р. (120 студентів) та у квітні 2012 р. (120 студентів).

Результати анкетування

Питання-пропозиції групи А. Відповіді на питання-пропозиції цієї групи ми класифікували за усталеними соціальними категоріями. Відсоток вибору респондентами певної категорії представлено у таблиці 1.6.

Як засвідчують наведені у таблиці дані, за 12 років відбулися значні зрушення у соціальних орієнтирах студентів. Так, жодна із соціальних груп для сучасних студентів не є однозначно бажаною та привабливою.

Таблиця 1.6

Вибір реальної і бажаної соціальної групи респондентами

Соціальна категорія (група)	Реальна		Бажана	
	2012	2000	2012	2000
Студентство	37,35	89,64	1,66	3,32
Сім'я батьківська	35,69	79,68	2,49	18,26
Сім'я власна	3,32	11,62	26,56	20,75
Друзі	18,26	59,76	10,79	11,62
Громадяни України	24,07	2,49	-	3,32
Етнічність	3,32	5,81	1,66	6,64
Стать	5,81	5,81	-	6,64
Релігія	5,81	3,32	1,66	3,32
Робочий колектив	7,47	11,62	13,28	78,85
Спорт	14,11	9,13	9,96	20,75
Еліта й інтелігенція	5,81	-	22,41	-
Материнство (батьківство)	-	-	12,45	1,66
Освіченість і професіоналізм	5,81	-	13,28	11,62
Науковці	1,66	-	-	-
Середній клас	4,98	9,13	4,98	58,93
Інші	15,77	11,62	24,07	20,75

Якщо у 2000 р. групи «студентство», «батьківська сім'я» та «друзі» вибиралися переважною більшістю, то у 2012 р. їх вибирають у 2,5 рази менше, хоча ті самі групи посіли перші позиції. Значне зростання зафіксоване за категорією «громадяни України» (24,07 % проти 2,49%). Це можна пояснити, зокрема, тим, що респонденти 2000 р. народилися у 1977–1980 рр., їхнє дитинство і підлітковий вік припали на радянські часи, а отже, вони могли ідентифікувати себе більшою мірою не з Україною, а з СРСР. Натомість респонденти 2012 р. народилися у 1987–1991 рр. і є загалом ровесниками незалежної України.

Студенти – учасники дослідження 2000 р. в майбутньому прагнули насамперед знайти роботу за спеціальністю у комфортних умовах, яка б забезпечила їм пристойний рівень життя (середній клас). Для респондентів групи 2012 р. найбільш привабливими перспективами виявилися створення сім'ї, долучення до еліти та інтелігенції. Як і в 2000 р., лише четверта частина респондентів прагнуть створити сім'ю (26,56% у 2012 р. проти 20,75% у 2000 р.). Відповідно батьківство планують 12,45% респондентів 2012 р. проти 1,66% у 2000 р. Найсуттєвіші зміни спостерігаються у таких соціальних групах, як «робочий колектив» (78,85% – 2000 р. проти 13,28% у 2012 р.) та «середній клас» (58,93% – 2000 р. проти 4,98% у 2012 р.). Такі результати є свідченням девальвації авторитету цих соціальних груп серед студентської молоді. Узагальнюючи результати дослідження, наведені у таблиці 1.6, можна констатувати «соціальну розгубленість» сучасного студентства, складність обрання для себе перспективи бажаного майбутнього.

Питання-пропозиції групи В. Відповіді, отримані на єдине питання-пропозицію цієї групи, ми поділили на кілька категорій. Відсоток вибору респондентами певної категорії подано у таблиці 1.7. Як бачимо з результатів, наведених у цій таблиці, між групами 2000 та 2012 р. існує суттєва різниця, але тенденції однакові. Найчисленнішою в обох групах є категорія «Артисти естради та кіно». Розглянемо окремі уподобання студентів.

Найпопулярніші особистості:

– 2000 р. – А. Шевченко, брати Віталій і Володимир Кличко, Ч. Норріс, Д. Копперфільд, М. Дуглас, Дж. Траволта, К. Рівз, Дж. Казанова, Дж. Леннон, С. Марсо, Б. Вілліс, Б. Гейтс; літературні та кіногерої – Скарлет О'Хара, Аманда Вудворд («Район Мерлоуз»), Супермен, граф Монте Крісто.

– 2012 р. – А. Джолі, П. Коельйо, Б. Гейтс, брати Кличко, А. Шварценеггер, Д. Трамп, Ч. Норріс, Г. Г. Маркес, Ж. Д'Арк, М. Тетчер, Н. Тесла, мати Тереза, О. Хепберн і літературні герої Дж. Ейр, Дж. Воробей.

Найістотніша різниця у виборі ідеальних особистостей – відсутність у відповідях 2012 р. дуже популярних у 2000 р. радянських героїв – як реальних, так і літературних (С. М. Будьонний, В. І. Чапаєв, Ф. Е. Дзержинський, В. І. Ленін, Й. В. Сталін, Г. К. Жуков, К. К. Рокосовський, М. С. Хрущов, К. Є. Ворошилов, М. С. Горбачов; кіногероїв: Штірліц, Жеглов, Шарапов, Верещагін, Сухов, Катерина і Гоша з фільму «Москва сльозам не вірить» тощо). Так, літературні і кіногерої радянського періоду були ідеалом для 33,6% респондентів у 2000 р. І зовсім не мали популярності (0%) у 2012 р., радянські історичні особистості відповідно (6,08% у 2000 р. проти 0,79% у 2012 р.).

Таблиця 1.7

Ідеали студентської молоді (відсоток вибору певної категорії)

	2012	2000
min кількість відповідей	1	1
max кількість відповідей	7	6
Середня кількість відповідей	2,1	2,2
Категорія		
Історичні особистості (іноземні)	4,77	14,82
Історичні особистості (вітчизняні)	3,97	1,52
Історичні особистості (радянські)	0,79	6,08
Філософи і вчені	4,77	1,52
Художники і музиканти (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 8,34; б 0; в 1,59	а 3,04; б 1,52
Боги, святі і релігійні діячі	0,79	9,12
Письменники (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 7,54; б 2,38; в 2,38	а 1,5; б 4,5; в 4,5
Суспільні і політичні діячі (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 2,38; б 0; в 1,59	а 9; б 0; в 3
Артисти естради, кіно (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 43,27; б 13,80; в 16,68	а 125,02; б 52,82; в 55,86
Літературні і кіногерої (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 15,48; б 11,12; в 0	а 17,86; б 20,9; в 12,16
Літературні і кіногерої радянські	–	33,6
Спортсмени (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 3,97; б 0,79; в 1,59	а 6,8; б 1,52; в 25,84
Дизайнери (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 3,97; б 0; в 1,59	–
Підприємці – мільйонери (а-іноз., б-рос., в-укр.)	а 7,54; б 2,38; в 0	–

Відповіді на *питання-пропозиції групи С*. Зазначимо, що у 2000 р. 23% респондентів не назвали жодного прізвища відомих українців і особистісні якості, які здаються їм вартими поваги і наслідування, а в 2012 р. 31% респондентів на бланках в графі відповіді зазначили: «Я таких не знаю», «Таких немає зовсім». Всього у 2000 р. було згадано 36 прізвищ, у 2012 – 28. У таблиці 1.8 подаємо список осіб (які подолали 5% бар'єр популярності) у порядку зменшення відсотка згадувань.

Як бачимо, чотири персоні є найпопулярніші як у групі респондентів 2000 р., так і 2012 р. – брати Кличко, О. Скрипка, Б. Ступка, Ю. Тимошенко. Причому у зазначених осіб, крім Ю. Тимошенко, рейтинги значно зросли.

Таблиця 1.8

Рейтинг відомих людей, що мешкають в Україні, життя і вчинки яких здаються респондентам вартими поваги і наслідування

2012		2000	
ПІБ	%	ПІБ	%
Віталій і Володимир Кличко	21,58	В. Ющенко	24,07
О. Скрипка	11,62	А. Шевченко	18,26
Б. Ступка	9,13	Кличко(брати)	14,94
А. Лорак	8,33	Б. Ступка	14,94
С. Вакарчук	6,64	В. Лобановський	11,62
Ю. Тимошенко	6,64	О. Омельченко	9,96
В. Вірастюк	5,81	О. Вітриченко	9,13
О. Пономарьов	5,81	Я. Клочкова	9,13
І. Карпа	5,81	В. Чорновіл	9,13
Я. Клочкова	5,81	Ю. Тимошенко	8,33
С. Шустер	4,98	О. Скрипка	6,64
Р. Ахметов	4,98	М. Вересень	5,81
В. Пінчук	4,98	М. Амосов	5,81
А. Шевченко	4,98	С. Бубка	5,81
О. Тягнибок	4,98	Н. Вітренко	5,81
Л. Подерв'янський	4,98	Л. Кравчук	5,81
		О. Мороз	4,98
		Н. Сумська	4,98

Основною тенденцією є істотне зменшення кількості політиків серед відомих особистостей, життя і вчинки яких здаються респондентам вартими поваги і наслідування (у 2000 р. – 7 політиків, у 2012 р. – 5, причому два з них, Р. Ахметов і В. Пінчук, асоціюються у респондентів насамперед не з політикою, а з великим бізнесом). Змалюємо портрети осіб (які набрали найбільший відсоток популярності) згідно з якостями, наданими їм респондентами (перелік якостей подано в порядку зменшення їх виявлення щодо конкретної особи).

Кличко (брату):

– 2000 р. – цілеспрямованість, сила духу, професіоналізм, патріотизм, розум, стійкість, впевненість, врівноваженість, героїзм, мужність, хоробрість, краса, турботливість, поміркованість, дружелюбність.

– 2012 р. – мужність, цілеспрямованість, фізична сила, професіоналізм, впевненість, «генії» своєї справи, змогли зробити так, щоб про Україну почув увесь світ», людяність (попри популярність), незгасне прагнення до перемоги.

Б. Ступка:

– 2000 р. – талант, людяність, цілеспрямованість, професіоналізм, любов до Вітчизни, патріотизм, краса, працьовитість, розум, смак, розсудливість, турботливість, артистизм.

– 2012 р. – людяність, розсудливість, патріотизм, мудрість, професіоналізм, артистичність.

О. Скрипка:

– 2000 р. – патріотизм, професіоналізм, оптимізм, талант, інтелектуальність, відданість справі, любов до Вітчизни, щирість, освіченість, людяність.

– 2012 р. – патріотизм, щирість, весела вдача, талант, великий кругозір, намагання зробити українську етнічну культуру масовою, професіоналізм, прагнення відродити українські традиції, любов до прекрасного.

Приклади для наслідування, визначені респондентами 2000 р.

В. Ющенко – професіоналізм, розум, врівноваженість, цілеспрямованість, відданість справі, компетентність, освіченість, статечність, патріотичність, конструктивність, сучасність, відповідальність, оптимістичність, порядність, талановитість, висока потенційність, справедливість; *А. Шевченко* – цілеспрямованість, професіоналізм, працездатність, наполегливість, щирість, простота, сила духу, успішність, скромність, талант, оптимістичність, відданість народу, дисциплінованість; *В. Лобановський* – вольова людина,

професіоналізм, послідовність, працездатність, любов до Вітчизни, цілеспрямованість, талант, лідерство, конструктивність, прагматичність, відданість справі, впевненість, розум; *О. Омельченко* – турботливість, турбота про рідне місто, вміння виконувати обіцянки, передбачливість, послідовність, працездатність, поміркованість, вміння знаходити компроміси.

2012 р.

А. Лорак – працелюбність, доброта, скромність, врода, талановитість, краса материнства, сила волі, відсутність ліні, вміння себе подати, успішність, харизматичність; *С. Вакарчук* – безпосередність, патріотизм, україномовність, творча особистість; *Ю. Тимошенко* – мужність, незламність, природжений лідер, амбіційність, сила волі, взірць ораторського мистецтва, гуманізм; *І. Карпа* – неординарність мислення, наявність власного погляду на все, нонконформізм, вміння «відкривати очі» на гірку правду, вміння суміщати творчу діяльність, туризм і материнство.

За допомогою контент-аналізу ми визначили якості, які найбільше цінуються студентами, здаються їм вартими поваги і наслідування та викликають позитивні почуття. Щоб визначити популярність певної якості, ми встановили відсоток її виявлення у всіх згаданих особистостей. Наводимо найпопулярніші якості в порядку зменшення їх виявлення (табл.1.9).

Таблиця 1.9

Якості, варті поваги і наслідування (частота виявлення якості, %)

2000		2012	
Якість	%	Якість	%
Професіоналізм	33	Професіоналізм	83
Розум	30	Цілеспрямованість	72
Цілеспрямованість	26	Людяність	45
Врівноваженість	22	Щирість	44
Впевненість	19	Компетентність	44
Працездатність	15	Патріотизм	38
Турботливість	14	Оптимізм	36
Відданість справі	13	Людяність	29
Людяність	13	Розум	27
Любов до народу	11	Врівноваженість	18
Патріотизм	7,5	Толерантність	17
Любов до Вітчизни	7,5	Талановитість	11
Компетентність	7	Краса	10
Щирість	6	Працелюбність	10
		Послідовність	9

З наведених даних можна зробити низку висновків: студентська молодь як у 2000, так і в 2012 р. визнає за «взірці» незначну кількість відомих особистостей; студентська молодь надає перевагу особам, які реально роблять конкретні справи і є безперечними професіоналами у своїй галузі; всі особи, які подолали 10% бар'єр популярності, мають позитивний імідж, створений не тільки їхніми власними справами, а й засобами масової інформації; майже всі найпопулярніші позитивні якості можна віднести до категорії соціально-функціональних (тобто це якості, які насамперед проявляються не в міжособистісному спілкуванні). Підсумовуючи, зазначимо, що студентська молодь має власні критерії оцінки особистості й послуговується насамперед ними, хоча не зовсім вільна від впливу засобів масової інформації.

У відповідь на третє питання-пропозицію *групи С* студентство визначило коло особистостей (серед відомих українців), які, на їхню думку, заслуговують осуду і здаються їм не гідними наслідування. Жодного прізвища не назвали 3% студентів університету і 6% групи порівняння. 56% студентів групи порівняння згадали лише одне прізвище і додавали фразу: «І всі політики». Подаємо список осіб (які подолали 5% бар'єр) в порядку зменшення відсотка згадувань (табл. 1.10).

Таблиця 1.10

**Рейтинг відомих людей, які проживають в Україні,
життя і вчинки яких, на думку респондентів,
є негідними та заслуговують осуду**

2000		2012	
ПІБ	%	ПІБ	%
В. Янукович	29,05	П. Лазаренко	41,5
Ю. Тимошенко	8,33	Л. Кучма	32,37
М. Азаров	7,47	Ю. Тимошенко	14,11
В. Ющенко	6,64	А. Онопрієнко	12,45
Д. Табачник	6,64	Г. Суркіс	12,45
М. Поплавський	6,64	М. Поплавський	11,62
Л. Черновецький	5,81	Н. Вітренко	9,96
Л. Кучма	5,81	М. Вересень	8,33
Р. Ахметов	4,98	П. Симоненко	5,81
В. Козловський	4,98	Л. Кравчук	4,98

Подаємо «портрети» осіб (які набрали найбільший відсоток) за якостями, наданими їм респондентами (якості згадуються в порядку зменшення їх виявлення щодо конкретної особи).

Л. Кучма:

– 2000 р. – примітивність, лицемірність, брехливість, антинародність, корумпованість, продажність, некомпетентність, бездіяльність, злочинність, хабарництво, егоїзм, жадібність, тупість, казнокрадство, антиукраїнськість, злодійство, боягузтво, слабкість, неадекватність, незнання української мови.

– 2012 р. – антинародність, брехливість, антиукраїнськість, злочинність, обмеженість, казнокрадство, підступність, лицемірність.

Ю. Тимошенко:

– 2000 р. – нахабність, зверхність, самовпевненість, самовдоволеність, пихатість, хабарництво, продажність, безпринципність, грубість, зарозумілість, жадоба влади, скандальність, хитрість.

– 2012 р. – маніпуляція людьми, брехливість, невизнання своїх помилок, гра на емоціях народу, підступність.

М. Поплавський:

– 2000 р. – непрофесіоналізм, відсутність таланту, брак смаку, пихатість, нетактовність, самовпевненість, самозакоханість, нахабність, неадекватність, галасливість, впертість.

– 2012 р. – відсутність таланту, низький інтелект, робить з себе посміховисько, самозакоханість, використовує студентів для своїх цілей, непрофесіоналізм.

В. Ющенко:

– 2000 р. – оцінювався суто позитивно (див. вище).

– 2012 р. – слабкість духу, недотримання обіцянок, безхарактерність, втеча від відповідальності, боягузтво, нерішучість, відсутність мужності, сміливості, лідерського потенціалу.

Приклади негативних якостей

2000 р.

П. Лазаренко – брехливість, хабарництво, злодійство, егоцентризм, корумпованість, антинародність, жадібність, нахабність, користолюбство, антиукраїнськість, нещирість, хитрість, пихатість, лицемірність, шахрайство, зрадництво, безпринципність, самозакоханість; *А. Онопrienko* – вбивця, маніяк, антилюдяність, садизм, жорстокість, злість, несамоовитість, бездушність, нахабність; *Г. Суркіс* – продажність, крадійство, корумпованість, шахрайство,

зверхність, пихатість, лицемірність, демагогічність, антинародність, безпринципність, жадібність, підлість.

2012 р.

В. Янукович – жадоба влади, незнання національної мови, неосвіченість, невідповідність посаді президента держави, соромить націю, лицемірність, непатріотичність, кримінальність, тупість, зарозумілість; *Д. Табачник* – егоїстичність, нахабність, непрофесіоналізм, пихатість, жадібність, зарозумілість.

Ми визначили якості, які найбільше не подобаються і неприйнятні для респондентів, здаються їм такими, що заслуговують на осуд. Зазначимо, що негативних якостей майже кожен респондент називав більше, ніж позитивних. Всього було згадано у 2000 р. 65 негативних якостей, у 2012 р. – 76. Наведемо перелік негативних якостей у порядку зменшення відсотка згадування в групі (табл.1.11).

Таблиця 1.11

Якості, що заслуговують на осуд і неприйнятні для респондентів (частота виявлення якості з усіх негативних, %)

2000		2012	
Якість	%	Якість	%
Брехливість	91	Антинародність	96
Корумпованість	59	Брехливість	92
Крадійство	55	Неосвіченість	82
Антинародність	52	Примітивність	71
Хабарництво	48	Нахабність	66
Жадібність	48	Лицемірність	64
Продажність	44	Слабкодухість	41
Егоїзм	41	Некомпетентність	40
Безпринципність	38	Нещирість	40
Примітивність	37	Непорядність	36
Некомпетентність	37	Антиукраїнськість	36
Антиукраїнськість	37	Користолюбство	29
Злодійство	37	Безвідповідальність	27
Нахабність	30	Незнання мови	18
Бездіяльність	25	Егоїзм	17
Лицемірність	24	Недодержання обіцянок	16

Пихатість	22	Нехтування людьми	16
Самовпевненість	18	Безхарактерність	14
Нещирість	15	Маніпулювання людьми	13
Хитрість	15	Продажність	13
Нехтування людьми	15	Жадібність	13
Самозакоханість	11	Корумпованість	12
Кар'єризм	11	Тупість	11
Непорядність	11	Крадійство	10
Користолюбство	11	Кримінальність	10

Наведені дані дають підстави для таких висновків: студентська молодь має власні критерії негативної особистості, засуджуючи насамперед осіб, які заради задоволення власних інтересів нехтують інтересами країни і народу; засоби масової інформації мають ще більший вплив на свідомість студентської молоді у створенні образу «ворога», ніж у створенні образу «друга»; у 2000 р. ми визначили чотири основних вектори для з'ясування ставлення студентства до відомих особистостей:

- професіоналізм – непрофесіоналізм (некомпетентність);
- щирість – лицемірність (брехливість);
- людяність – мізантропізм;
- патріотизм – антиукраїнськість.

Результати дослідження 2012 р. засвідчують, що вектори оцінювання не змінилися. Залежно від близькості особистості до позитивного або негативного полюса її класифікують або як варту поваги і наслідування, або як таку, що заслуговує на осуд і зневагу. Всі інші якості відіграють другорядну роль та інтерпретуються залежно від місця розташування особистості щодо згаданих векторів. Словесні значення якостей дуже близькі, а емоційні параметри протилежні. Наприклад: гордість – зверхність, цілеспрямованість – кар'єризм, впевненість – нахабність, лідерство – жадоба влади, впевненість – самовпевненість, самодостатність – самозакоханість. Особливо яскраво цей ефект виявився в оцінці Ю. Тимошенко й О.Омельченка у 2000 р. і Ю. Тимошенко у 2012 р. Респонденти, що вважають їх професіоналами та щирими людьми, відповідно наділяють їх всіма ін-

шими чеснотами, і навпаки. Таким чином, ми можемо стверджувати, що властива студентам система оцінного ставлення до відомих особистостей складається з набору атитюдів і образів-еталонів, стиль оцінювання *аналітично-атрибутивний*. На нашу думку, це є причиною доволі ефективного впливу засобів масової інформації на свідомість молоді і на її ставлення до певних осіб (якщо інформація містить елемент(и), розташований(ні) на крайньому полюсі згаданих векторів (вектора)).

На основі отриманих даних можна зробити такі *висновки*:

- студенти 2012 р. не мають чітких орієнтирів власного майбутнього на відміну від студентів 2000 р., основними соціальними орієнтирами яких були освіченість та професіоналізм;
- студенти майже ніколи не вибирають за взірць представників сучасної української політичної «еліти»; особистим ідеалом молоді переважно стають артисти естради та кіно, спортсмени, співаки, фінансові магнати;
- розбіжність між власним ідеалом і зразками сучасної «елітарності» викликає у респондентів когнітивний дисонанс. Для того щоб стати соціально успішною людиною, потрібно, на думку молоді, свідомо нехтувати нормами моралі. Якщо ж дотримуватися своїх моральних принципів, ніколи не піднімешся на верхівку соціальної піраміди (а бажання це зробити дуже високе);
- у 2000 р. прагнення стати освіченою людиною і професіоналом зменшувало когнітивний дисонанс, натомість у 2012 р. ці цінності виявилися девальвованими.

Дослідження соціальних уявлень молоді про навички та вміння політичної участі

Процес побудови громадянського суспільства передбачає формування у громадян, зокрема молоді, достатньо високого рівня навичок соціальної взаємодії та політичної активності. Цілеспрямоване формування умінь та навичок політичної участі потребує розробки науково обґрунтованих технологій. Згідно з програмою наукового дослідження лабораторії психології політичної участі розробка програми формування вмінь та навичок політичної участі відбувалася у три етапи – теоретичне обґрунтування, емпіричне обґрунтування та, власне, розробка інструментарію, технік і технологій. На етапі емпіричного обґрунтування було вивчено уяв-

лення молоді про перелік якостей і вмінь, необхідних для ефективної участі у політичному житті суспільства.

З метою вивчення уявлень студентської молоді про значення якостей і вмінь для політичної участі й уявлень про основних суб'єктів політичної участі ми застосували метод семантичного диференціала (СД).

Ідея семантичного підходу до аналізу продуктів самосвідомості популярна як у зарубіжній, так й у вітчизняній науці [4; 25; 41]. Результатом психолінгвістичних методів аналізу є встановлення семантичних зв'язків значень, які постають у згорнутому вигляді як семантичні компоненти значень. Формою фіксації семантичних зв'язків є семантичні поля, тезауруси тощо. У сучасній психосемантиці основним методом є реконструкція суб'єктивних семантичних просторів – багатомірних, на відміну від одномірного семантичного поля, моделей семантичної організації.

Завданням цього дослідження була реконструкція однієї з форм соціальних уявлень – стереотипних образів-типажів (а саме їх рольових позицій) і відтворення семантичного простору, в яких ці рольові позиції розташовані за певними критеріями (що задані факторами або кластерами). Рольова позиція, на відміну від образу-типажу, включає не тільки схематизоване уявлення про особистість, характер і спосіб поведінки персонажу у повсякденному житті, а й є узагальненим способом, еталоном поведінки, що очікується від персонажа як представника певної соціальної категорії або групи.

При розробці методики ми виходили з таких теоретичних положень.

1. Картина світу суб'єкта як представника різних соціальних груп містить когнітивні й аксіологічні компоненти. Свідомість людини гетерогенна – системотворними факторами свідомості є соціальні належності суб'єкта (вікова, статеві, професійна, сімейна, політична, релігійна, культурна та ін.). Значущість цих факторів різна у різних змістових шарах буденної свідомості, тому диференціювати їхній вплив можливо лише на основі спеціально організованого багатофакторного дослідження.

2. Свідомість людини поліфонічна і діалогічна. Якості, риси характеру, вчинки як самого себе, так і інших, оцінюються з позиції значущих інших. Місце образу «Я» у системі інтеріоризо-

ваних значущих інших і їхніх ціннісних орієнтацій визначає не тільки уявлення людини про своє місце у житті, а й у відповідності або невідповідності її буття міркам, що задаються різними рольовими позиціями.

3. Шляхом ідентифікації людина, з одного боку, набуває властивостей інших, а з другого – бачить в інших дедалі більше якостей власного «Я». Можливість ідентифікації передбачає існування психологічної близькості із прототипним членом групи.

4. Образ прототипного члена групи (тобто типаж-стереотип з певною рольовою позицією), що уособлює якості-еталони групи, утворюється у свідомості членів групи внаслідок практики міжособистісного спілкування і не є усередненою характеристикою членів групи. (Надалі такий образ ми будемо називати «роль-прототип»).

5. Якщо респонденту запропонувати оцінити певні рольові позиції за шкалами-дескрипторами СД, то ролі-прототипи, які є значущими для людини, тобто займають важливе місце у «Я-концепції» особистості, матимуть схожі конотативні значення з образом власного «Я». Що ближчими будуть описи певних ролей-прототипів до опису власного «Я», то більш домінуючою в усвідомленні людиною власного «Я» є група, типовим представником якої є оцінений прототип.

6. Ролі-прототипи схожі між собою (і схожі на образ власного «Я») займають у структурі «Я-концепції» близькі місця і, утворюючи пучки ідентичностей, виконують у ній схожі функції.

Процедура побудови семантичного простору включала реалізацію трьох послідовних етапів. Семантичний простір повинен описувати й диференціювати уявлення про психологічні особливості типового представника політичної активності.

Перший етап – створення методики й проведення процедури оцінювання. Як експериментальний матеріал нами були вибрані навички і вміння, визначені експертами (вісьмома політичними психологами) як найважливіші для ефективної політичної участі. Для оцінювання було вибрано шість ролей-прототипів, а саме:

- «Патріот» (1);
- «Бізнесмен» (2);

- «Кримінальний авторитет» (3);
- «Громадянин» (4);
- «Політик» (5);
- «Я» (6).

Ролі-прототипи були отримані у процесі пілотажного дослідження від респондентів, яким пропонували визначити активних суб'єктів політичного життя.

Респондентам було запропоновано оцінити за п'ятибальною шкалою (2, 1, 0, -1, -2) відповідність навички (вміння) кожній рольовій позиції. Таким чином навички-вміння виступали уніполярними шкалами, а ролі-типажі тими об'єктами, які оцінювалися за цими шкалами. Оцінка «2» означала повну відповідність навички-вміння рольовій позиції, а оцінка «-2» – повну невідповідність.

Оскільки вибрані навички-вміння є предикатами, що описують якусь дію, то віднесення їх до певної рольової позиції відбувається за допомогою судження типу: «Цій людині властиво ...».

Другий етап – математична обробка отриманих емпіричних даних. На основі оцінок респондентами ролей-типажів за кожною навичкою-вмінням були побудовані матриці схожості, які аналізувалися за допомогою методів факторного аналізу.

Процедура обробки даних. Індивідуальні матриці оцінок респондентів сумувалися в одну загальногрупову матрицю, яка аналізувалася за допомогою факторного аналізу. Спочатку проводилася попередня обробка даних, яка полягала у витягуванні матриць по горизонталі, після чого обчислювалися описові статистики для кожного з шести образів за всіма навичками-вміннями на базі оцінок респондентів.

Після обробки загальногрупової матриці методом *факторного аналізу* образи-типажі були розміщені у семантичному просторі виокремлених факторів, що дало змогу порівняти їх за конкретними характеристиками. Процедура факторного аналізу методом головних компонент із підпрограмою повороту факторних структур за принципом Varimax raw уможливила побудову матриці уявлень студентів про навички та вміння активних суб'єктів політичного життя. Фактори інтерпретувалися за змістом тих ознак (елементів уявлення), які мали у конкретному факторі найбільші факторні навантаження (коефіцієнт кореляції між фактором і похідною ознакою).

Обробка даних виконувалася на основі пакета програм SPSS 1.7.0.

Третій етап – змістовий аналіз даних, отриманих після математичної обробки й створення семантичного простору. Інтерпретація виокремлених факторів відбувалася на основі пошуку смислових інваріантів, які поєднують шкали й ролі-прототипи, що належать до певного фактора.

На основі описаного СД нами було проведено реконструкцію однієї з форм соціальних уявлень – стереотипних образів-типажів, а за допомогою СД визначено уявлення респондентів про:

- *активних суб'єктів політичної участі;*
- *вираженість «еталонних» навичок-умінь політичної участі у суб'єктів політичної участі;*
- *ролі-прототипи за виокремленими факторами та ставлення до них респондентів;*
- *напрямки формування основних комплексів навичок та вмінь політичної участі.*

Характеристика вибірки

Емпіричне дослідження здійснювалося у центральному та східному регіонах країни. У дослідженні взяли участь: студенти Національного авіаційного університету (м. Київ), Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ); педагогічні кадри цих навчальних закладів віком до 25 років і стажем роботи до трьох років.

Загальна кількість респондентів – 154 особи: 82 жінки і 72 чоловіки. Середній вік респондентів 20,8 р. (19 – 25 років).

Результати дослідження

Внаслідок факторного аналізу було виокремлено три фактори, які пояснюють відповідно 32,78, 30,39 та 29,09 % внесків у загальну дисперсію.

Найбільш навантажені якості ми подаємо в порядку зменшення факторного навантаження (табл.1.12). Фактори були названі за змістом найбільш навантажених дескрипторів.

Таблиця 1.12

**Факторні навантаження семантичного простору оцінки
стереотипних образів-типажів – учасників політичної взаємодії**

Фактор 1		
ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ		
1	Здатний критично оцінювати нову інформацію	,977
13	Здатний бачити велику кількість можливостей	,962
5	Послідовний у втіленні свого рішення	,941
17	Вміє аналізувати інформацію	,894
18	Здатний доводити справу до кінця	,789
19	Вміє ставити цілі	,740
9	Вміє знаходити потрібну інформацію	,702
4	Швидко передбачає можливі перешкоди	-,689
16	Прагне брати активну участь у житті суспільства	-,684

Фактор 2		
ЕГОЦЕНТРИЗМ		
6	Рішення інших людей йому зрозумілі	-,937
24	Позитивно ставиться до себе	,936
7	Може легко відмовитись від свого рішення	-,840
23	Вміє обстоювати власну позицію	,839
22	Вміє слухати інших	-,821
20	Легко знаходить помічників та однодумців	,803
21	Вміє впливати на думку інших	,794
25	Вміє організовувати інших	,752

Фактор 3		
КОНФОРМІЗМ		
10	Турбується за успіх колективної справи	-,948
2	Ефективно взаємодіє в команді однодумців	,918
11	Здатний своєчасно, точно і ретельно виконувати доручену справу	,898
3	Інколи поступається моральними принципами при прийнятті рішення	-,868
12	Здатний відповідати за власні вчинки	,814
14	Розуміє емоції інших	-,797
15	Позитивно ставиться до інших	,753
8	Здатний протистояти маніпуляціям	-,600

Фразеологізми *першого фактора* характеризують різні аспекти цілеспрямованості поведінки і тому він був названий нами **«Цілепокладання»**.

Цілепокладання – процес формування й висування цілей індивідуальним або сукупним суб'єктом. Цілепокладання полягає у формуванні мети як суб'єктивно ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно реальному результаті діяльності (цілереалізації).

Позитивний полюс фактора описує поведінку суб'єкта, здатного ставити ціль («вміє ставити ціль»), порівнювати альтернативи («здатний бачити велику кількість можливостей»), знаходити й аналізувати інформацію як на етапі формулювання мети, так і в процесі досягнення результату («вміє знаходити потрібну інформацію», «здатний критично оцінювати нову інформацію», «вміє аналізувати інформацію»), послідовно втілювати мету і досягати результату («послідовний у втіленні свого рішення», «здатний доводити справу до завершення»). Цікаво, що активність суб'єкта, яку описує цей фактор, не спрямована на суспільну діяльність («прагне брати активну участь у житті суспільства» з негативним значенням). Тобто, в уявленні респондентів людина, яка вміє ставити і досягати цілей, не прагне брати участь у суспільному житті. Також особливістю семіотичної сфери респондентів є заперечення уміння помічати перешкоди («швидко помічає можливі перешкоди») у процесі цілепокладання.

Дескриптори *другого фактора* описують поведінку суб'єкта з позитивним самоставленням («позитивно ставиться до себе»), самовпевненого («вміє обстоювати власну позицію», не «може легко відмовитись від свого рішення»), для якого інша людина слугує засобом, об'єктом маніпуляцій у досягненні своїх цілей («вміє впливати на думку інших», «вміє організовувати інших», «легко знаходить помічників та одностудців»). При цьому суб'єкт не вміє дослухатися до оточуючих і їхні рішення йому незрозумілі (негативний полюс дескрипторів «рішення інших людей йому зрозумілі» та «вміє слухати інших»).

Другий фактор отримав назву **«Егоцентризм»**. Егоцентризм – позиція особистості, що характеризується зосередженістю на власних відчуттях, переживаннях, інтересах, а також нездатністю приймати й ураховувати інформацію, що суперечить власному досвіду. В основі егоцентризму лежить нерозуміння людиною можливості існування інших думок, а також упевненість, що психологічна організація інших людей тотожна її власній.

Третій фактор описує поведінку суб'єкта, який ретельно виконує доручені йому справи як самотужки, так і в команді («здатний своєчасно, точно і ретельно виконувати доручену справу», «ефективно взаємодіє в команді односторонців», «здатний відповідати за власні вчинки»), але не переймається результатом справи (негативний полюс шкали дескриптора «турбується за успіх колективної справи»). Він «позитивно ставиться до інших», але при цьому не «розуміє емоції інших». Він не «поступається моральними принципами у прийнятті рішення», але нездатний протистояти маніпуляціям. На підставі аналізу значущих навантажень третього фактора зауважимо, що він описує поведінку безініціативного суб'єкта, який є стараним виконавцем, легко піддається сторонньому впливу, любить людей, але не розуміє їх. Третій фактор отримав назву **«Конформізм»**. Конформізм – пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих звичаїв, норм і правил, безумовне схилення перед авторитетами.

Щоб визначити, як розташовані ролі на осях факторів, ми візуалізували отримані результати. Побудова семантичного простору заснована на використанні узагальнених факторів. Мірою схожості окремих навичок-умінь є схожість оцінок, наданих їм респондентами з різних рольових позицій. Виокремлені фактори відображають засади класифікації, якими свідомо або несвідомо послуговуються респонденти при порівнянні. Для геометричного відображення даних фактори подаються як осі n -мірного семантичного простору, де його розмірність визначається кількістю незалежних, некорелюючих між собою факторів. Рольові позиції у

такому випадку можна зобразити як точки або вектори всередині цього семантичного простору.

Розташування усіх шести ролей-прототипів визначається шляхом підрахунку суми оцінок кожної рольової позиції за всіма дескрипторами, які належать до певного фактора. Отримана усереднена оцінка розглядається як проекція рольової позиції на вісь цього фактора. Опис проекцій рольової позиції на всі визначені фактори уможливорює відтворення рольової позиції, подаючи її як відповідну точку всередині n-мірного простору. Схожість рольових позицій визначає відстані між відповідними рольовими точками всередині семантичного простору (рис. 1.7).

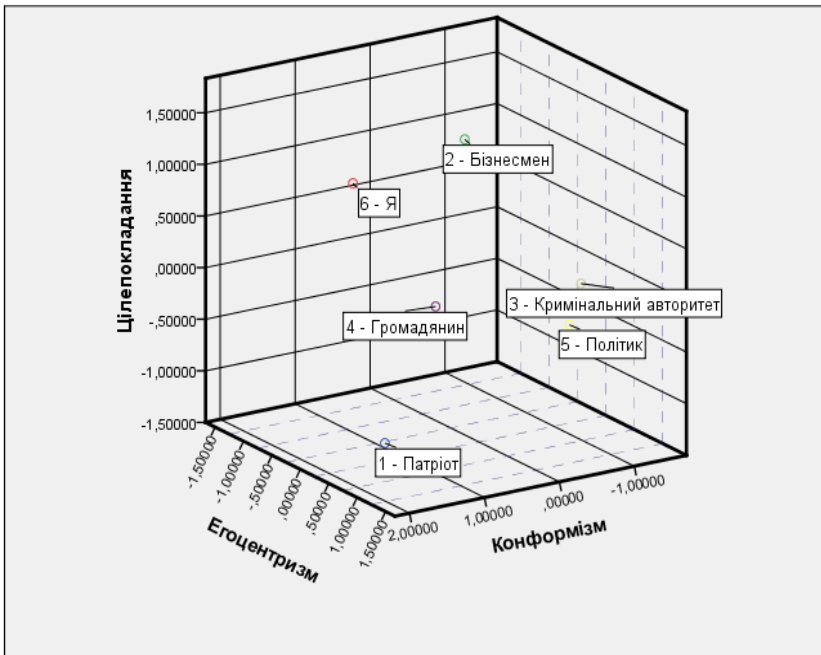

Рис. 1.7. Розміщення ролей-прототипів у просторі визначених факторів

Як бачимо, найбільш цілеспрямованим, виваженим, самокерованим виявився образ «Бізнесмен»; менші значення, але на позитивному полюсі отримали образи «Я» та «Кримінальний авторитет». На протилежному полюсі фактора (безладна, недоцільна, хаотична поведінка) – образи «Патріот», «Громадянин» та «Політик». На рисунках 1.8 і 1.9 подано осі факторів, де: Ф1 – «Цілеспрямованість», Ф2 – «Егоцентризм», Ф3 – «Конформність».

За другим фактором (рис. 1.8) найбільш егоцентричним виявився образ «Кримінальний авторитет». Високі значення за параметром егоцентричності також отримали образи «Патріот» та «Політик». На протилежному полюсі фактора розташувалися образи «Громадянин» та «Я». Образ «Бізнесмен» розташований приблизно посередині вектора.

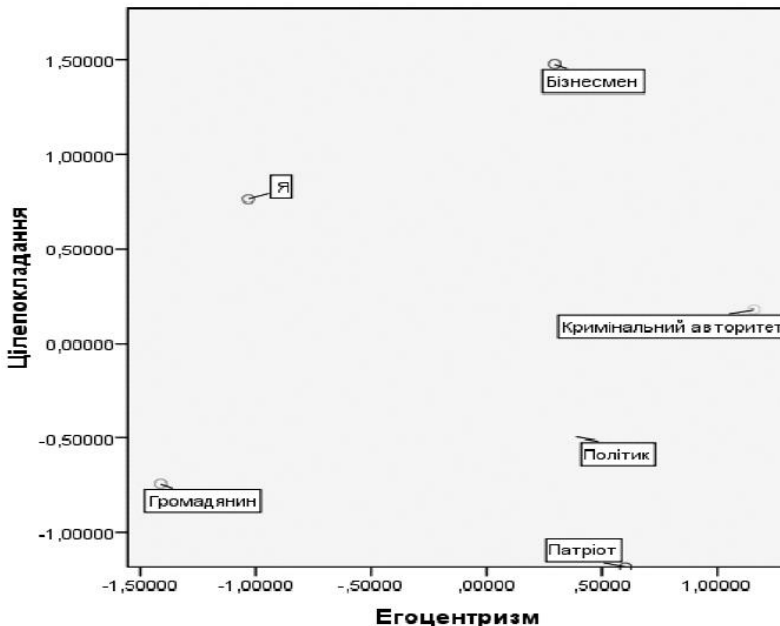

Рис. 1.8. Розміщення ролей-прототипів у просторі першого та другого факторів

Рисунок 1.9 підтверджує, що найбільш конформним респонденти вважають образ «Патріот». Найбільш нонконформним виявився образ «Політик». Образи «Громадянин» і «Кримінальний авторитет» також сприймаються респондентами як нонконформні, але їхній рівень набагато нижчий.

Охарактеризуємо кожний образ-типаж за отриманими факторами.

«Патріот» (1) – нездатний ставити цілі та їх досягати, шукати та аналізувати інформацію, легко піддається маніпулюванню, але при цьому не вміє відмовлятися від власного рішення; ретельний і уважний при виконанні дорученої справи, але не переймається її успіхом; позитивно ставиться до себе та до інших, вміє організовувати людей, але не розуміє їх та не вміє слухати.

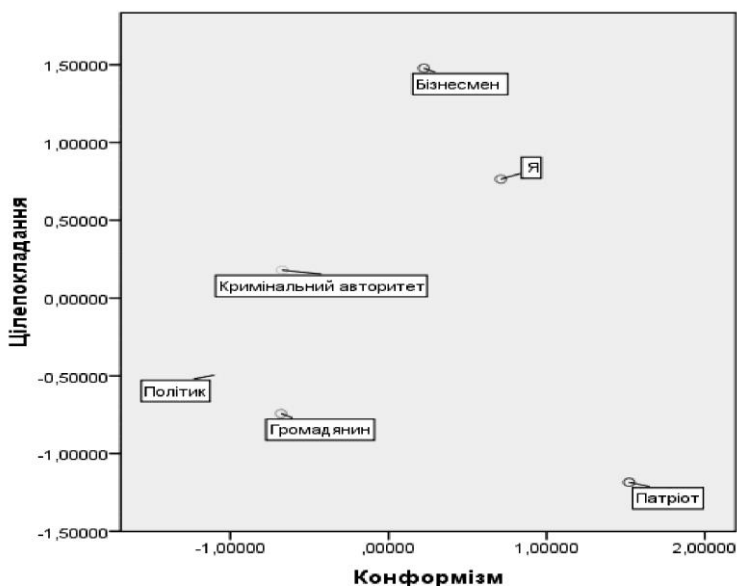

Рис. 1.9. Розміщення ролей-прототипів у просторі першого та третього факторів

«Бізнесмен» (2) – вкрай цілеспрямована та організована людина з невисоким рівнем егоцентризму та конформізму.

«Кримінальний авторитет» (3) – вміє ставити та досягати цілей, егоцентричний та неконформний.

«Громадянин» (4) – непослідовний та невиважений, не вміє ставити цілі та їх досягати; конформіст, не егоцентричний.

«Політик» (5) – непослідовний та невиважений, не вміє ставити цілі та їх досягати; неконформний та егоцентричний.

«Я» (6) – вміє ставити та досягати цілей, доволі конформний та не егоцентричний.

Окремо зазначимо, що згідно з уявленнями респондентів «Бізнесмен», «Я» та «Кримінальний авторитет» не прагнуть брати активну участь у житті суспільства, натомість «Патріот» і «Громадянин» – навпаки. «Кримінальний авторитет» та «Політик» не мають артикульованого бажання або небажання займатися суспільними проблемами.

Отже, в уявленнях молоді основними якостями, які потрібні для ефективної політичної участі, є високий рівень розвитку навичок цілепокладання, середній рівень егоцентризму та невисокий рівень неконформізму. Найбільш ефективним суб'єктом політичної активності молодь вважає узагальнений образ бізнесмена. Роль-прототип «Бізнесмен» має схожі конотативні значення з образом власного «Я» і, відповідно, є ідентифікаційним орієнтиром. Конотативні значення ролі-прототипа «Патріот» свідчать про девальвацію у свідомості молоді цього поняття.

Результати нашого дослідження уможливлюють висновок, що молодь має великий особистісний потенціал для розвитку й активного залучення у всі соціальні інституції, включаючи сферу політики, а саме: сформовану систему соціальних орієнтацій (яка є похідною від системи ціннісних орієнтацій і потреб); високий рівень інтелектуальності, чіткі уявлення про навички та вміння політичної участі.

Важливою умовою і специфічним засобом оптимізації діяльнісних проявів політичної активності є успішне вирішення завдань самоорієнтації, самоставлення, самоконструювання, пошу-

ку себе в полізначеннєвому просторі, що пов'язано з формуванням відповідного рівня «Я-концепції» й визначенням значеннєвої домінанти. Однією з причин зниження оптимальності рівня і якості політичної активності на різних вікових етапах і в різних ситуаціях життєдіяльності виступає внутрішньоособистісна значеннєва дезорієнтація.

Відсутність у суспільстві панівної ідеології, узгодженої системи цінностей, дієвої еліти і наявність подвійної моралі унеможливають перетворення молоді на суспільно активну верству населення. Тому розробка наукових принципів формування політичної і громадянської активності, соціальних перспектив функціонування молоді є важливим завданням соціальної психології.

Література до розділу 1

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
2. *Адлер А.* Наука жить / А. Адлер [пер с англ.]. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
3. *Андреева Г. М.* Социальная идентичность: временные и средовые компоненты / Г. М. Андреева // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 350.
4. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева; под. ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука; Смысл. – 1999. – 350 с.
5. *Баранова С. В.* Професійна відповідальність в управлінській діяльності (соціально-психологічний аспект) / С. В. Баранова: монографія. – Луганськ : Світлиця, 2006. – 200 с.
6. *Баранова С. В.* Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Баранова С. В. – К., 2004.– 19 с.
7. *Бобнева М. И.* Особенности нормативной регуляции поведения человека в организации: психологические механизмы регуляции социального поведения / М. И. Бобнева. – М. : Наука, 1975. – С. 44–75.
8. *Братусь Б. С.* Психология. Нравственность. Культура / Б. С. Братусь. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 145 с.

9. *Булах І. С.* Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 / Булах І. С. – К., 2004. – 356 с.
10. *Васильєва О. С.* Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О. С. Васильева, Е. А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 74–85.
11. *Великий* енциклопедичний словник [Електронний ресурс] / формування. – Режим доступу: http://mirslivarej.com/content_bes/formirovanie-66704.html.
12. *Головенько В.* Готовність молоді до розбудови громадянського суспільства / В. Головенько // Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. – 2010. – № 1/2. – С. 124–133.
13. *Жадан В. Б.* Принципы этики ответственности [Електронний ресурс] / В. Б. Жадан. – Режим доступу: <http://docx.com.ua/stattya/650-printsipy-etiki-otvetstvennosti.html>.
14. *Злобіна О.* Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – К. : Стило, 2001. – 238 с.
15. *Ионас Г.* Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Ионас. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 480 с.
16. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций / В. П. Казмиренко: монография. – К. : МЗУП, 1993 – С. 203–205.
17. *Кочарян А. С.* Политические мифы: анализ информационного пространства Восточной Украины / Кочарян А. С., Жидко М. Е., Довгопол М. Ю. // Социально-психологические факторы политического поведения электората : Материалы научно-практического семинара. – Х. : Ксирон, 1999. – 292 с.
18. *Кримчанінова М. В.* Образ організації як фактор впливу на її культуру / М. В. Кримчанінова // Управління персоналом. – 2004. – № 19/20.
19. *Кульчицький О.* Світовідчуження українця / Кульчицький О. // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48–65.
20. *Лопин Е. В.* Психологические аспекты взаимодействия человека и окружающей среды / Е. В. Лопин, Е. Г. Епифанов // Психология и окружающая среда: сб. науч. трудов. – М. : Ин-т психологии РАН, 1995. – 200 с.
21. *Лациба М. В.* Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / Лациба М., Вінніков О., Слюсаревський М. – К. : Укр. незалеж. центр політ. досліджень, 2008. – 40 с.

22. *Обозов Н. Н.* Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – 191 с.
23. *Обухова Л. Ф.* Этапы развития детского мышления (формирование элементов научного мышления) [Электронный ресурс] / Л. Ф. Обухова. – Режим доступа: <http://psychlib.ru/mgppu/oer/OER-001.HTM>.
24. *Осипов Г.* История социологии в Западной Европе и США / Г. Осипов. – М. : Норма, 2001. – 576 с.
25. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – М., СПб. : Питер. – 2005. – 480 с.
26. *Політична* участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за ред. Л. О. Кияшко. – К. : Міленіум, 2013. – 216 с.
27. *Почепцов Г. Г.* Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Г. Почепцов. – К. : Глобус, 1994. – 168 с.
28. *Психологический словарь.* 2-е изд. / Под. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политическая литература, 1990. – 494 с.
29. *Психологічна* енциклопедія: формування / [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_psy/formirovanie-10338.html#ixzz2j70LcM6N.
30. *Пулккинен Л.* Становление образа жизни с детского до юношеского возраста / Л. Пулккинен // Психология личности и образ жизни. – М. : Наука, 1987. – С. 132–137.
31. *Семенюк Л. М.* Психология гражданской активности: особенности, условия развития : автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.07 / Любовь Мирчиевна Семенюк. – М., 2007. – 40 с.
32. *Семенюк Л. М.* Пространство: гражданская активность – гражданская пассивность – антигражданская активность / Семенюк Л. М. // Мир образования и образование в мире. – 2007. – № 3. – С. 47–59.
33. *Степанчук Т. А.* Педагогические технологии формирования гражданской ответственности у учащихся старших классов в современном социуме: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Степанчук Т. А. – СПб., 2012. – 22 с.
34. *Столин В. В.* Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 286 с.

35. *Фаерман М. И.* Комплексный социально-психологический подход к предупреждению сопротивлений нововведениям персонала (на примере организаций малого и среднего бизнеса) : автореф. на соиск. уч. степени канд. психол. наук / Фаерман М. И. – Ярославль, 2007. – 24 с.
36. *Франкл В.* Человек в поисках смысла [Электронный ресурс] / В. Франкл – Режим доступа: http://qame.ru/book/way/chelovek_v_poiskah.
37. *Фролов С. С.* Социология организаций / С. С. Фролов. – М. : Гардарики, 2001. – 384 с.
38. *Фромм Э.* Здоровое общество / Э. Фромм // Психоанализ и культура: избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. – М. : Юрист, 1995. – С. 273–596.
39. *Хьелл Л.* Теория личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2007. – 607 с.
40. *Швалб Ю. М.* Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя / [Швалб Ю. М., Вернік О. Л., Гарнець О. М.] : монографія / за наук. ред. Ю. М. Швалба. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 276 с.
41. *Шмелев А. Г.* Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Г. Шмелев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 5–59.
42. *Штейнбах Х. Э.* Влияние городской среды на поведение человека / Х. Э. Штейнбах. – СПб. : ПГУПС, 1997. – 25 с.
43. *Щепанский Я.* Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский; пер. с польск. – М., 1969. – 265 с.
44. *Lewicka N.* Psychologiczne mehanizmy zachowan roczszeniwuch / N. Lewicka // Od mysli I uczuc do decyzji i dzialan. – Warszawa, 2001. – St. 111–127.
45. *Maier M.* Frustration: the study of behavior without a goal / M. Maier. – Westport, Conn., Greenwood Press, 1982. – 264 p.
46. *Rubin L.* Worlds jf pain life in the working class family / L. Rubin. – NewYork : Basic Books, 1976. – 268 p.

Розділ 2

ОБҐРУНТУВАННЯ ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ТА МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

2.1. Концептуальні підходи до розгляду процесу формування мотивації політичної участі

Розв'язання проблеми оновлення українського політичного простору можливе шляхом розширення участі молоді у політичному житті країни. Це сприятиме проникненню інноваційних ідей у соціальну та політичну сфери, створенню нових політичних і громадських інституцій, прискоренню демократичного розвитку країни. У цьому контексті перед науковцями постають завдання вивчення причин (мотивів), що спонукають молоду людину до політичної участі, соціально-психологічних умов мотивації, впливу зовнішніх стимулів та внутрішніх мотиваційних детермінант на формування мотивів політичної участі.

Треба зазначити, що останнім часом зарубіжною та вітчизняною психологічною наукою здійснюється аналіз інструментальних, ідеологічних і просоціальних мотивів, вивчається їхня роль у соціальних відносинах та взаємодії суб'єктів політики, досліджується вплив процесів глобалізації на мотивацію політичної участі [16, 17, 28, 52, 53]. Однак проблема формування мотивації досі залишається дискусійною. Тому виникає потреба на основі аналізу вітчизняних та зарубіжних теоретичних підходів до вивчення проблеми формування мотивації виокремити внутрішні детермінанти та зовнішні стимули, що впливають на процес формування мотивів політичної участі; розробити та апробувати модель формування мотивації політичної участі; визначити вплив зовнішніх і специфічних психологічних стимулів на формування мотивів політичної участі.

Аналіз численних концепцій формування мотиву засвідчує, що існують різні підходи до визначення понять мотиву і мотивації політичної участі [8, 19, 21, 51, 53]. Ми у своїх дослідженнях під мотивом *політичної участі* розуміємо сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, що пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта політики, викликають політичну активність і визначають її спрямованість [17, с. 743]; *мотивацію* розглядаємо як процес формування мотиву або мотивів, що має певні стадії й етапи, регулює дію, спрямовуючи її на досягнення цілей [16, с. 17]; *політичну активність* тлумачимо як інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності [19, с. 414]; політичну активність людини вважаємо *полімотивованою*, тобто такою, що зумовлюється комплексом мотивів, кожен з яких робить свій внесок у її поведінку [53, с. 7]; *політичну участь* визначаємо як усвідомлене виконання людиною соціальної ролі члена суспільства задля досягнення суспільно значущих цілей і здійснення впливу на політичні процеси, зазначена роль реалізується на пізнавально-когнітивному, комунікативному, поведінковому рівнях соціально-політичної активності особистості [19, с. 188].

Аналіз наукових досліджень проблеми формування мотиву і мотивації уможливорює висновок, що вона й досі залишається спірною. Не вщухають наукові дискусії серед західних учених стосовно існування двох окремих видів мотивації: *екстринсивної*, спричиненої зовнішніми обставинами, середовищем, та *інтринсивної*, яка пов'язана з внутрішньоособистісними диспозиціями: потребами, настановами, інтересами, уподобаннями, бажаннями. Ґрунтовний огляд досліджень, присвячених цій дискусії, ми знаходимо у працях Г. Гекгавзена. Він слушно зауважує, що опис поведінки за принципом протиставлення мотивованого «зсередини» (інтринсивно) або «ззовні» (екстринсивно) має таку ж історію, як і сама експериментальна психологія мотивації [51].

З приводу внутрішніх та зовнішніх чинників соціальної мотивації точилися гострі дискусії і серед радянських психологів. Так, Г. О. Фортунатов, А. В. Петровський, Д. А. Кікнадзе стверджували,

що єдиним джерелом будь-якої мотивації виступають потреби. В. Д. Шадриков трактував мотивацію діяльності як процес, що зумовлюється однаковою мірою потребами й цілями людини, рівнем домагань, ідеалами, умовами діяльності – як об'єктивними (зовнішніми), так і суб'єктивними (внутрішніми) – знаннями, вміннями, здібностями, характером. В. І. Селіванов стверджував, що не всі мотиви спричиняються тільки потребами – навколишній світ, оточення породжують багато мотивів, які не пов'язані з наявними потребами, і суб'єкт, окрім задоволення наявних потреб або навіть усупереч їм, може вдаватися до дій, які зумовлюють ті чи ті вчинки інших, ті чи ті події.

Оцінюючи багаторічну дискусію західних науковців, відомий російський психолог Є. П. Ільїн зауважує, що їм не вдалося виокремити в чистому вигляді екстринсивну й інтринсивну мотивацію. На його думку, науковці ведуть мову про *зовнішні й внутрішні стимули*, які спонукають розгортання мотиваційного процесу. Коли вони згадують зовнішні стимули формування мотивів і мотивації, то мають на увазі або обставини (актуальні умови, що впливають на ефективність діяльності, дій), або якісь зовнішні чинники, що справляють вплив на ухвалення рішення і силу мотиву (винагорода, покарання тощо). На думку Є. Ільїна, обставини, умови, ситуації набувають значення для мотивації тільки тоді, коли стають значущими для людини, тобто зовнішні чинники в процесі мотивації повинні трансформуватися у внутрішні [16].

У сучасному психологічному дискурсі *внутрішні мотиваційні детермінанти і зовнішні стимули* розглядаються як два полюси, що впливають на мотивацію політичної участі. Психологи Ж. Нюттен, Г. Гекгавзен, Г. Г. Дилігенський, С. Г. Москвичов, О. Б. Шестопад до *внутрішніх мотиваційних детермінант* політичної поведінки відносять: ідеологічну ідентифікацію, систему особистих політичних цінностей, рівень громадянської відповідальності, наявність моральних і духовних принципів; до *зовнішніх стимулів* – діяльність органів державної влади, політичних партій та громадських організацій, відомих політичних діячів, соціальних інститутів, молодіжних організації, ЗМК, які різними засобами (матеріального заохочення,

моральної підтримки, вимог, покарань, прохань тощо) впливають на формування мотивації політичної участі.

Разом із тим дослідники визнають, що потужний вплив на формування мотивації політичної активності здійснюють *специфічні* політичні *фактори*. До них відносять: вплив конкретної політичної ситуації; перманентну трансформацію мотивів суб'єкта в процесі соціальної взаємодії; настановлення, цінності та орієнтації, завдяки яким кожна особистість має свою систему потреб, засвоює систему політичних цінностей суспільства, вибудовує свою стратегію політичної поведінки, що дає змогу певним чином об'єднати соціальну та індивідуальну мотивації [52, с. 281]. Отже, сучасні дослідження політичних психологів дають підстави стверджувати: ***мотивація політичної участі формується під впливом зовнішніх стимулів та специфічних політичних факторів і залежить від внутрішніх мотиваційних детермінант особистості.***

Основу нашої моделі дослідження процесу формування мотивації складають: теорія мотивації С. Шварца; стадіальна теорія виникнення мотиву В. І. Ковальова; концепція формування мотивації Ж. Нюттена; теоретичні положення В. А. Іванникова про нелінійність мотиваційного процесу; теорія впливу специфічних факторів, які діють у політиці, О. Б. Шестопал. Беручи до уваги результати численних досліджень (В. К. Вілюнас, М. В. Гончаров, Є. П. Ільїн, А. М. Зерниченко, Д. В. Колесов, К. Левін, М. Ш. Магомет-Емінов, Г. Олпорт, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе, А. А. Файзуллаєв, Г. Гекгавзен, В. Д. Шадриков та ін.), ***формування мотивації ми вважаємо багатостадійним і нелінійним процесом.*** У деяких психологічних концепціях етапи формування мотиву розглядаються як окремі стадії. Проте здебільшого ці поняття вживаються як синонімічні.

Одним із перших, хто розглянув процес формування соціального мотиву як окремі стадії розвитку, був автор теорії мотиваційних типів С. Шварц. Цінність його моделі (у психологічній літературі відомої як модель ухвалення морального рішення) для соціальних та політичних психологів полягає в *ретельному розгляді впливу конкретної ситуації*, що спонукає виникнення у людини

бажання допомогти іншому, оцінити свої можливості і наслідки для себе. Ці стадії виникнення «бажання» вчений вважав стадіями виникнення мотиву.

В. І. Ковальов також розглядав виникнення мотиву у людини як процес, що має кілька стадій: виникнення потреби, її усвідомлення, трансформування потреби в мотив. При цьому особливу увагу в процесі формування мотиву В. Ковальов приділяв ролі *стимулу*, з яким обов'язково стикається суб'єкт. Дослідник наголошує, що мотивація діяльності людини залежить від її здатності співвідносити свої потреби із зовнішніми умовами (ситуацією), від вміння визначити значущість стимулу не тільки для себе, а й для суспільства. Цей процес співвіднесення, на думку вченого, здійснюється за допомогою процесів мислення (аналізу умов, засобів і способів вирішення завдання, оцінки наслідків вчинку) і приводить людину до постановки мети та визначення плану своїх дій. Якщо стимул не перетворився на мотив, треба вважати, що людина його не зрозуміла й не сприйняла [21].

Згідно з концепцією формування та функціонування мотивації Ж. Нюттена етап усвідомлення потреби відіграє важливу роль у формуванні мотивації людини і завжди враховує *умови середовища та особистісні можливості*. Тому поведінка людини, переконаний Ж. Нюттен, стимулюється рівною мірою як зовнішніми стимулами, так і внутрішньою активністю. Внутрішня активність підтримується зовнішніми стимулами і пов'язана з осмисленням конкретних предметів, дій, необхідних для задоволення потреби. *Вплив зовнішніх стимулів зростає тоді, коли людина потрапляє в нову, незнайому для неї ситуацію і не має достатньої інформації для прийняття рішення. Саме такою для людини є ситуація політичного вибору.*

На значущості етапу (стадії) усвідомлення й осмислення потреби акцентують увагу і когнітивні теорії мотивації. На думку когнітивістів, *стадія інтелектуальної обробки потреб* зумовлює процес виникнення мотиву, що спонукає до відбиття потреб у планах людини, її цілях і діях. Етап усвідомлення потреб та співвіднесення їх із потребами суспільства прихильники когнітивіст-

ських теорій мотивації вважають *обов'язковим* та пов'язують його з рівнем свідомості особистості. Результати численних досліджень В. Г. Асєєва, Дж. Аткінсона, Г. Гекгавзена, У. Джеймса, Б. У. Зейгарник, Г. Келлі, Р. Кеттелла, Д. Макклелланда, Дж. Роттера, Л. Фестингера та інших дають підстави стверджувати, що рівень свідомості впливає на процес формування мотивації. У разі виникнення когнітивного дисонансу, пов'язаного із соціальним оточенням, людині набагато простіше позбутися дисгармонії, змінивши середовище. Якщо повністю усунути дисонанс неможливо, завжди існує імовірність його зменшити, додаючи нові когнітивні елементи до системи знань індивіда. За наявності когнітивного дисонансу людина веде активний пошук нової інформації, яка могла б зменшити загальний дисонанс.

В. А. Іванников, досліджуючи процес формування мотиву, звернув увагу на те, що інколи стадія інтелектуальної обробки потреби відсутня. У такому випадку процес формування мотиву скорочується. Дії людини стають *імпульсивними або автоматизованими*. Під істотним впливом зовнішніх стимулів або емоцій скорочення мотиваційного процесу відбувається через блокування внутрішнього фільтру, і людина *діє за першим імпульсом*, не обмірковує наслідки своїх вчинків. Якщо одна й та сама ситуація повторюється кілька разів і людина діє за мотиваційною схемою, що виникла раніше, спостерігається скорочення мотиваційного процесу завдяки *автоматизації*. Унаслідок імпульсивності та автоматизації дій етап усвідомлення та співвіднесення особистісних потреб з потребами суспільства стикається з іншими етапами формування мотиву, що може призвести до неусвідомленого вчинку. На думку вченого, ***мотивація – це вирішення приватних завдань, що здійснюється не тільки лінійно, а й із циклічними поверненнями до попередніх завдань***. Наприклад, людина з якихось міркувань вибрала предмет задоволення потреби або спосіб її досягнення, але в процесі прийняття рішення в людини виникли сумніви у вірогідності успіху або з приводу обраного способу, і тоді вона знову може повернутися до перегляду й обрання інших варіантів. Поверотні механізми можуть діяти і за реалізації при-

йнятого людиною наміру (як корегування мотиву діяльності) у зв'язку з обставинами, що знов виявляються [15].

В умовах економічно нестабільного суспільства і перманентних політичних криз усвідомлення людиною особистісних потреб та співвіднесення їх з потребами суспільства ускладнюються тим, що система суспільно-політичних цінностей в українському суспільстві ще тільки формується. Тому нелегко віднайти ті суспільні цінності й моральні норми, які слід було б співвідносити з особистісними. Отож, молодь створює, обстоює і захищає свою систему потреб і цінностей, перше місце серед яких займають *цінності мікрорівня* [7]. До того ж формування системи політичних цінностей відбувається під впливом зовнішніх факторів: політичних партій, окремих політичних діячів, громадських та політичних організацій, інших суспільних інститутів, засобів масової комунікації. Великі масиви політичної інформації (здебільшого негативної), які подають українські ЗМІ, формують ставлення молодих громадян до суспільно-політичних процесів і зумовлюють рівень соціальної довіри до політичних інститутів та держави в цілому.

Здатність феномена довіри діяти на мікро-, мезо- і макрорівнях суспільного життя пов'язана з тим, що цей феномен, характерний для людської взаємодії, може стосуватися особистісної мотивації поведінки, кожна з яких, як правило, має власну, внутрішню, детермінацію [Ф. Фукуяма]. Тому цілком логічно розглядати рівень *соціальної довіри* як специфічний фактор впливу на процес формування мотивації суспільно-політичної активності.

З огляду на висвітлені нами положення видається доцільним, конструюючи модель формування мотивації політичної участі (рис. 2.1), враховувати низку чинників, зокрема:

а) *природу мотивів*, яка, за концепцією В. К. Вілюнаса, започатковує індивідуальні особливості мотивації та зумовлюється *органічними потребами* (інстинктами), *особистісними якостями людини* (агресивність, тривожність, невротичність, реактивність і т.ін.), *впливом соціального оточення* [3];

б) *динамічні зміни, які постійно відбуваються в зоні потреб кожної людини*. Враховуючи, що мотивація складних форм поведін-

нки, у тому числі політичної, розглядається як задоволення будь-яких потреб, насамперед базових, вважаємо, що потреби різного «рангу» не тільки співіснують у зоні потреб, а й певним чином взаємодіють між собою, спонукаючи людину до активної суспільно-політичної діяльності;

в) нелінійність процесу формування мотивації. Мотив не завжди являє собою лінійний процес, де одна стадія (етап) послідовно змінюється іншою без повернення на якісь попередні, вихідні позиції. Тому й етапи формування мотивації виокремлюватимемо певною мірою умовно.

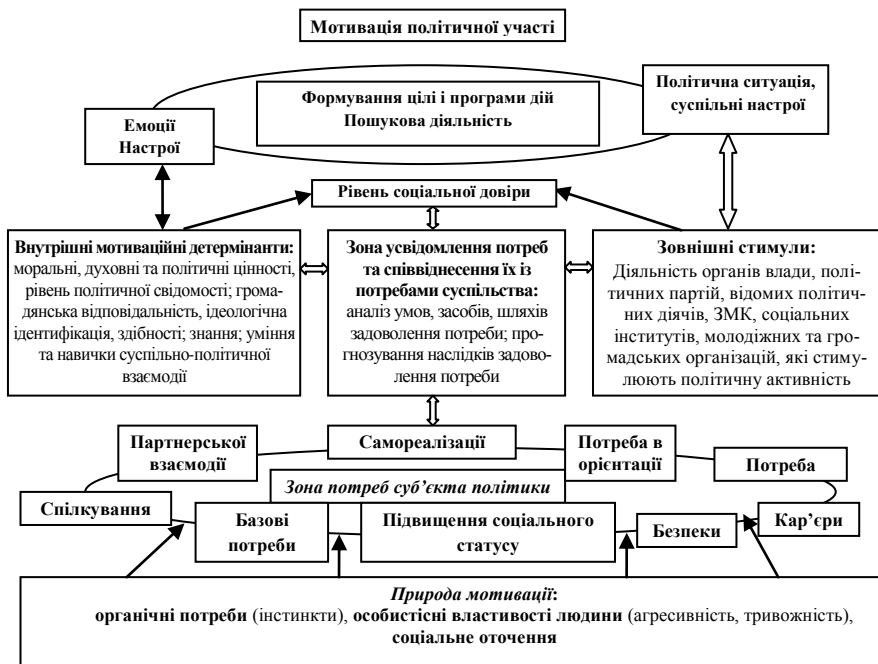

Рис. 2.1. Модель формування мотивації політичної участі

Особливостями першого етапу формування мотивації політичної участі є усвідомлення особистісних потреб і співвіднесення їх з потребами суспільства. Наявність внутрішніх цінностей-змістів

(моральних, духовних), високого рівня політичної свідомості і громадянської відповідальності забезпечує індивідові можливість самостійного політичного вибору, вільного самовизначення. Знання, уміння та навички соціальної взаємодії забезпечують оптимальний рівень збалансованості зовнішніх і внутрішніх факторів детермінації політичної поведінки. Здатність людини оцінити свої здібності, її бажання аналізувати політичні процеси та прогнозувати наслідки своїх вчинків виступають гарантією успішного досягнення особистістю значущих цілей і збереження позитивного балансу відносин з навколишнім середовищем.

Характерна ознака другого етапу – активна пошукова діяльність суб'єкта, що дає змогу чітко сформулювати цілі політичної участі та розробити конкретну програму дій. В основі такої програми лежать специфічні механізми внутрішньої детермінації (самодетермінації) поведінки людини відповідно до соціально значущих моральних цінностей, перетворених на внутрішні, суб'єктивно значущі особистісні змісти. З цього приводу ще С. Л. Рубінштейн зазначав, що мотив формується у міру того, як людина оцінює й обмірковує обставини, в яких вона перебуває, і усвідомлює цілі, що постають перед нею. Відтак, завданням другого етапу формування мотиву є визначення людиною суб'єктивної вірогідності досягнення успіху в діяльності, враховуючи свої можливості та конкретну ситуацію, в якій вона перебуває. До того ж на другому етапі людина прогнозує наслідки обраного шляху досягнення цілі. І тут вирішальну роль відіграють моральні **критерії, реакція інших на дії суб'єкта**. Тому мотивацію потрібно розглядати не як одну причину, що спонукає до активності, а як сукупність багатьох послідовних причин.

Ретельний аналіз умов та чинників формування мотивації політичної участі уможливорює такі висновки:

1. Мотивація політичної участі формується під впливом зовнішніх стимулів та специфічних політичних факторів і залежить від внутрішніх мотиваційних детермінант особистості: моральних, духовних та політичних цінностей, інтересу до політики, рівня політичної свідомості та громадянської відповідальності, здібностей, знань, умінь і навичок суспільно-політичної взаємодії.

2. Процес формування мотивації політичної участі складний і має кілька етапів – від усвідомлення особистісних потреб та співвіднесення їх з потребами суспільства до формулювання цілей і розроблення конкретної програми дій. Важливою ознакою першого етапу формування мотивації є усвідомлення та співвіднесення потреб, коли під впливом зовнішніх стимулів та внутрішніх детермінант молода людина аналізує умови, засоби, шляхи задоволення потреби, прогнозує наслідки вчинку не тільки для себе, а й для суспільства. На другому етапі визначальна роль належить механізмам внутрішньої детермінації, які забезпечують перетворення соціально значущих політичних цінностей на внутрішні, суб'єктивно значущі особистісні смисли. При цьому пошукова діяльність завершується формулюванням цілей та розробленням конкретної програми дій.

3. У разі скорочення процесу формування мотиву/мотивів політичної участі (за відсутності стадії усвідомлення особистісних потреб і співвіднесення їх з потребами суспільства) виникає імпульсивний, або автоматизований, тип мотивації, що може призвести до неусвідомленої політичної поведінки.

4. Важливим фактором впливу на процес формування мотивації політичної участі виступає соціальна довіра, яка відбиває особливості реалій існування людини, що пов'язані з політичною ситуацією в країні, емоціями громадянина стосовно політичних процесів. Задовольняючи потребу в безпеці, самоактуалізації, ідентифікації, довіра разом з емоційною компетентністю забезпечує людині соціальне та психологічне благополуччя у взаємодії із зовнішнім середовищем.

2.1.1. Соціальна довіра як специфічний фактор впливу на формування мотивації політичної участі молоді

Розвиток повноцінної особистості пов'язаний передусім з рівнем її соціальної адаптації, ступенем її довіри до навколишнього середовища і власної активності. Наявність довіри виступає ключовим критерієм, на підставі якого індивід пізнає й аналізує дійсність. Це одна з найперших категорій, що формується у людини з її приходом у світ, яка забезпечує цілісність її буття – злиття мину-

лого, сьогодення і майбуття в єдиний акт життєдіяльності, гармонійність у соціальній комунікації та емоційну врівноваженість. Враховуючи, що в активну фазу суспільно-політичного життя країни вступає нове покоління, політична соціалізація якого відбувається в нестабільному суспільстві, вважаємо необхідним розглянути соціальну довіру як найважливіший компонент людських стосунків, як основу суспільної стабільності й необхідну передумову становлення громадянського суспільства.

Існують різні підходи до визначення дефініції феномена довіри. Це не заважає вченим, а навпаки, розширює поле наукових розвідок і наповнює поняття «довіра» новими змістами. Вже мислителі XVIII ст. (Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгайм) розглядали довіру в контексті суспільних відносин, убаचाючи в ній неодмінну умову розвитку суспільства. З часом змістове наповнення феномена довіри значно розширюється. Про це свідчать, зокрема, праці Дж. Александера, І. В. Антоненко, Б. Барбера, Ф. Ю. Василюка, В. Вілюнаса, М. Вудкок, Е. Гідденса, А. Г. Ефендієва, Ш. Ейзенштадта, В. П. Зінченка, Дж. Коулмена, Н. Лумана, Р. Патнема, З. Ратайчак, А. Селігмана, Т. П. Скрипкіної, В. В. Століна, П. Штомпки, Ф. Фукуями та ін. Довіру визначають як феномен, котрий забезпечує потребу індивіда в безпеці, самоактуалізації, повазі та визнанні ідентичності (Е. Еріксон, Т. Говір); особливу форму віри, що виявляється у формі соціально-психологічного настановлення особистості щодо світу (у тому числі щодо інших людей) і себе; умову розвитку, зміни та перевтілення людини, яка дає їй змогу ризикувати і випробовувати себе та свої можливості (Т. П. Скрипкіна); фундаментальну основу соціальних відносин, яка забезпечує нормальне функціонування держави, інтеграцію і стабільність у суспільстві (Ф. Фукуяма); взаємообмін ресурсами між підсистемами суспільства (А. Г. Ефендієв, Т. Парсонс); неодмінну передумову становлення громадянського суспільства, ключову характеристику його розвитку (Дж. Александер, Ш. Ейзенштадт, Н. Луман, А. Селігман, Л. Ронігер, Ф. Фукуяма); вихідне психічне ставлення між людьми, що виконує роль фільтра в процесі отримання інформації (Б. Ф. Поршнев). Узагальнюючи різні трактування дефініції «соціальна довіра», відома дослідниця

В. Міжтал стверджує, що довіра, по-перше, робить соціальне життя передбачуваним; по-друге, створює почуття спільноти і, по-третє, полегшує спільну роботу людей.

Отже, аналіз численних теорій і концепцій щодо визначення феномена довіри і соціальної довіри, зокрема, свідчить: 1) майже всі дослідники однакові в тому, що соціальна довіра є основою соціальних відносин, що забезпечує інтеграцію та стабільність у суспільстві; 2) від рівня соціальної довіри залежить психологічне благополуччя людини в будь-якій спільноті, її самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення і саморозкриття [5, 8, 42, 44, 49]. Як слушно зауважує Т. М. Титаренко, довіра є «основою формування позитивного самовідчуття, бажання йти назустріч новому, засвоювати новий досвід, нові діяльності» [45, с. 138].

Засадничою базою нашого дослідження є:

1) концепція соціальної довіри Ф. Фукуями. На думку дослідника, довіра, народжуючись в особистісних взаєминах, може накопичуватися на середньому рівні соціальної взаємодії – рівні громадянського суспільства – і сприяти створенню атмосфери довіри в суспільстві. Це та ключова характеристика розвинутого людського суспільства, що виявляється як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях. Саме довіра, а не ринкові відносини чи національні традиції, визначає прогрес, успіх «самореалізації» конкретного суспільства [50, с. 17–18];

2) концепція Е. Гідденса, згідно з якою довіра є інтегральним настановленням практичної свідомості, що організовує і спрямовує дії людей у «суспільстві ризику», допомагає суб'єктам конструювати свій соціальний простір, дає змогу орієнтуватися в неструктурованому світі і виявляється на персоніфікованому рівні (довіра до людей, співпраця, взаємовідповідальність, упевненість у чесності інших) та рівні довіри до абстрактних систем (довіра до організацій, інститутів, підсистем соціуму) [5, с. 66];

3) дослідження довіри, здійснені Т. П. Скрипкіною, результатом яких став висновок: довіра до світу й інших людей визнається однією з найважливіших умов становлення суб'єктності особистості [42, с. 39];

4) суб'єктний підхід у психології, відповідно до якого тільки людина як окрема жива істота, а не якесь надіндивідуальне, безтілесне суще може мислитися справжнім суб'єктом суспільно-політичного життя. У кожній емпіричній людській істоті закладений потенціал політичної активності, спрямованої на налагодження оптимальних стосунків зі своїм соціальним оточенням. І залежно від різних умов (внутрішніх і зовнішніх) цей потенціал так чи інакше актуалізується [44].

Отже, обов'язковою умовою налагодження оптимальних стосунків із соціальним оточенням є соціальна довіра. Вона сприяє відкритим, позитивним суб'єкт-суб'єктним відносинам між людьми (сторонами довіри) і відображає впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою особистість має ті чи ті стосунки. Будучи основою суспільних відносин, соціальна довіра постає як очікування, яке виникає у членів спільноти стосовно того, що інші члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно, розуміючи при цьому потреби оточення [50, с. 52].

Соціальна довіра виявляється як міжособистісна довіра (між членами суспільства) і довіра до абстрактних систем (державних структур, політичних і громадських інститутів тощо). За високого рівня довіри в суспільстві всі сфери життя (економіка, політика, право) функціонують значно краще, з більшою користю для членів суспільства. За низького її рівня в суспільстві спостерігаються соціальна напруженість і політичні конфлікти. Їх виникнення пояснюється тим, що кожна людина має поріг довіри, а саме той критичний момент, коли довіра перетворюється на недовіру. Він залежить від індивідуальних особливостей людини, а також конкретного досвіду її взаємодії з іншими суб'єктами суспільно-політичного життя. У контексті нашого дослідження є сенс стисло розглянути особливості реальної дійсності, які зумовлюють виникнення довіри або недовіри в політиці.

Особливістю виникнення довіри в політиці є те, що тут довіра виникає як «кредитування» суспільством політичних сил або окремих політиків. Отримуючи підтримку на виборах, політики, так би мовити, обмінюють свої зобов'язання щодо реалізації коле-

ктивних цілей на довіру електорату. Якщо, наприклад, недовіра до органу державної влади чи діяча виникає у людини одразу після невдалого спілкування з органами влади з приводу якоїсь болючої проблеми, то недовіра до політичних партій, блоків, лідерів та окремих діячів є результатом усвідомлення людиною невиконання ними взятих на себе зобов'язань. Форми прояву недовіри можуть бути різними: від абсентеїзму (відмова від участі у виборах) до широкомасштабних акцій протесту проти офіційного політичного й економічного курсу країни.

Українське суспільство характеризується соціологами як суспільство з низьким рівнем суспільної довіри. За оцінкою Є. Головахи, «українці останніми роками залишаються одними із найнезадоволеніших та недовірливих у Європі». Так, 73% українського населення «зовсім не вірять у вірогідність змін на краще» [8]. Причиною такого становища експерти вважають постійні переструктурування політичного простору в Україні. Кожна політична сила, отримуючи кредит довіри на виборах, намагається узаконити свої ідеї суспільно-політичного розвитку країни, нівелюючи при цьому всі інші. Як наслідок – українське суспільство живе за різними політичними парадигмами: одночасно з утвердженням атрибутів демократії, правової держави і громадянського суспільства зберігаються ознаки авторитарного режиму з елементами номенклатурного бюрократизму. Домінуючим виміром такої ситуації є товарно-грошові відносини, які спричиняють культивування грошового прагматизму, соціального дарвінізму та цинізму як визначальних життєвих стратегій громадян. Як зазначається в Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 р., «масове суспільство втратило моральні орієнтири і перебуває у переважному стані апатії, розгубленості і зневіри» [22]. Це не може не впливати на процес формування мотивації політичної активності.

Проте низький рівень соціальної довіри не завжди і не обов'язково спричиняє високу політичну активність громадян. Ставлення до владних структур, політики і політиків має кілька етапів розвитку, вважає російський дослідник М. Урбан. «На початковому етапі виникає персональне відчуження від політики. Потім наростає

соціальне роздратування, яке супроводжується настроями смутку, безвиході й апатії. Соціальне роздратування сублімується в агресивність, яка спрямована проти владних структур або проти штучно сконструйованого образу ворога, і виникає феномен масового відчужено-ворожого ставлення до політики, політиків і до владних структур» [48, с. 69]. Якщо ж суспільство стикається з проблемами недовіри до політичного режиму, економічної і суспільної систем, то альтернативним виходом для людини може бути високий рівень довіри в межах існуючих соціальних груп – родини, релігійної організації, кола друзів. Цю закономірність виявив відомий польський дослідник феномена довіри П. Штомпка. Його висновки підтверджуються результатами двадцятирічних досліджень українських соціологів: «На фоні низького рівня довіри українських громадян до інститутів влади відносини довіри зводяться здебільшого до найближчого життєвого та родинного кола» [8].

Таким «життєвим колом» для сучасної молоді людини дедалі частіше стає коло «друзів», зареєстрованих на персональній сторінці в соціальних мережах. Зазначимо, що популярність соціальних мереж серед молоді віком від 15 до 21 року стрімко зростає. Так, результати соціологічного дослідження «Сучасна молодь України», проведеного Інститутом Горшеніна у березні 2013 р., засвідчили, що 72,3% опитаних молодих людей не уявляють свого життя без інтернету та спілкування у соціальних мережах. Кожний другий молодий українець не зміг би прожити без спілкування в соціальних мережах – принаймні 49,6% опитаних стверджують, що «не уявляють життя без них».

Аналізуючи причини зростання популярності соціальних мереж, ми дійшли висновку, що не тільки технічні переваги (відкритість, доступність, незалежність від зовнішнього контролю і політичної цензури) роблять соціальні мережі такими популярними. Соціальні мережі вже не лише зручний засіб комунікації, це відкритий майданчик для обговорення новин і політичних дискусій. Майже всі суб'єкти політики (органи державної влади, політичні і громадські організації, діячі, друковані ЗМІ та окремі журналісти) мають офіційні сайти з чатами, форумами, персональними блогами

і представлені в різних соціальних мережах. Реальністю сьогодення є і те, що інформація у соціальних мережах (розміщена, наприклад, на стрічках новин) може бути миттєво поширена у всесвітній мережі інтернет, тобто швидше, ніж інформація з офіційного сайту. Користувачі мережі мають змогу не тільки вільно обговорювати, коментувати та інтерпретувати політичну інформацію, а й вільно поширювати її на широкий загал. У процесі створення і поширення контенту молода людина набуває ознак суб'єкта суспільно-політичного життя, й утворене нею мережеве середовище поступово стає тим новим соціальним простором, де відбувається своєрідний процес політичного дозрівання та усвідомлення свого суб'єктного політичного «Я».

Умовою суб'єкт-суб'єктної взаємодії користувачів у соціальних мережах є, зрозуміло, наявність довіри [44]. При цьому слід враховувати, що рівень довіри в суспільстві складається з довіри по горизонталі (між членами суспільства) і по вертикалі (між членами суспільства і владними структурами). Довіра по вертикалі пов'язує пересічних громадян з політичними інститутами. Це надія громадян на захист, допомогу, підтримку в складних життєвих ситуаціях і здатність/нездатність влади (точніше її представників) відповідати цим очікуванням. Довіра по горизонталі виникає між членами суспільства на певному етапі його розвитку, виростаючи зсередини суспільства, і є результатом спільних зусиль переважної більшості його членів. На відміну від довіри по вертикалі, її не можна запроваджувати і насаджувати, гарантувати чи технологізувати навіть за допомогою певних соціальних технологій (у тому числі політичних).

Отже, підсумовуючи викладене, зазначимо: завдяки взаємодії користувачів у соціальних інтернет-мережах, по-перше, посилюється зв'язок людини зі світом, що допомагає їй орієнтуватися у складних реаліях політики й адаптуватися до неї; по-друге, в соціальних мережах особистість має змогу самостійно конструювати свій соціальний простір, у якому презентує себе як рівного суб'єкта взаємодії, саморозгортається і самовдосконалюється; по-третє, рівень соціальної довіри у процесі формування мотивації політич-

ної участі відіграє важливу роль, оскільки сприяє самостійному конструюванню суб'єктом політичного простору.

Згідно з нашою концептуальною моделлю у грудні 2009 – січні 2010 р. ми розпочали дослідження рівня соціальної довіри різних категорій молоді та впливу зовнішніх стимулів на формування мотивації політичної участі. Ми висловили припущення, що під час активної фази виборчого процесу (вибори Президента України у 2010 р.) політична ситуація та зовнішні стимули підвищують рівень інтересу молоді до політики. Як наслідок, збільшується рівень суспільної довіри молоді, що сприяє активізації її політичної участі.

На першому етапі (грудень 2009 – січень 2010 р.) у дослідженні взяли участь старшокласники шкіл м. Києва (34 особи віком 16–17 років), які не брали участі в агітаційній роботі кандидатів у президенти, а лише спостерігали за передвиборною кампанією, та керівники молодіжних політичних і громадських організацій з різних регіонів України (36 осіб віком 18–25 років), які були активними учасниками виборчого процесу. Дослідження проводилося за методикою Дж. Б. Роттера «Шкала соціальної довіри» (адаптованою С. Г. Достоваловим). (Див. Додаток 5).

За результатами дослідження, і в старшокласників, і в політично активної молоді було виявлено середній рівень соціальної довіри. Середні показники старшокласників – 86,66, політичних активістів – 79,66. (За методикою Дж. Б. Роттера: абсолютна недовіра за межею – 25, абсолютна довіра – 125). Старшокласники і політичні активісти виражають високий рівень недовіри офіційним особам, політикам і абсолютно не згодні з тим, що «більшість обраних офіційних осіб щирі у своїх передвиборних обіцянках». Респонденти майже однаково оцінюють суспільно-політичний розвиток країни і погоджуються з тим, що в українському суспільстві зростає лицемірність. У період обрання нового президента оцінка майбутнього України старшокласниками є дещо оптимістичнішою, ніж оцінка представників політично активної молоді: майбутнє країни здається старшокласникам більш перспективним.

Привертає увагу той факт, що старшокласники більше довіряють ЗМІ, ніж політично активна молодь. Лідери та активісти

вважають, що отримати об'єктивну інформацію з повідомлень ЗМІ доволі складно, суспільство не отримує об'єктивної інформації щодо політичних подій та суспільно-політичних процесів. Стосовно ставлення респондентів до соціологічних опитувань треба зазначити, що старшокласники переважно довіряють даним соціологів і вважають, що більшість українців відповідають на запитання соціологів щиро і відверто.

Отже, дослідження 2009–2010 рр. підтверджує, що зовнішні стимули (активна діяльність органів влади, кандидатів у президенти України, матеріальне заохочення молоді з боку політичних партій, громадських організацій, відомих політичних діячів під час президентських виборів, широке висвітлення суспільно-політичних процесів у ЗМІ) істотно не впливають на рівень соціальної довіри молоді до соціальних інститутів та держави. Навіть у період активної фази передвиборної кампанії молодь, у т. ч. політичні активісти, демонструє високий рівень недовіри до влади, політиків, ЗМІ.

На другому етапі (в березні 2013 р.) у дослідженні взяли участь 72 особи, молоді люди віком 18–30 років. Вони представляли різні регіони України, але навчалися і працювали в м. Києві.

Спочатку ми визначили рівень довіри респондентів по горизонталі. Ми опитали тільки тих користувачів, які мають персональні сторінки хоча б в одній із соціальних інтернет-мереж і спілкуються із зареєстрованими на їхній особистій сторінці в розділі «Друзі». На запитання «Чи довіряєте Ви зареєстрованим на Вашій персональній сторінці друзям?» 58 осіб (80,5% опитаних) відповіли: «Так, цілком довіряю»; 11 осіб (15,3%) – «Довіряю, але не всім» і тільки 3 особи (4%) обрали відповідь «Не довіряю».

Згодом ми визначали рівень соціальної довіри наших респондентів за методикою Дж. Роттера. Результати засвідчили перевагу середнього рівня міжособистісної довіри – загальний середній показник становить 61,25. При цьому молоді люди більше довіряють батькам, ніж згаданим у запитаннях офіційним особам. Так, респонденти вважають, що «обіцянкам батьків можна вірити»: середній показник довіри до висловлювання – 2,88 (рис. 2.2.). Максимальний бал, за методикою дослідження – 5.

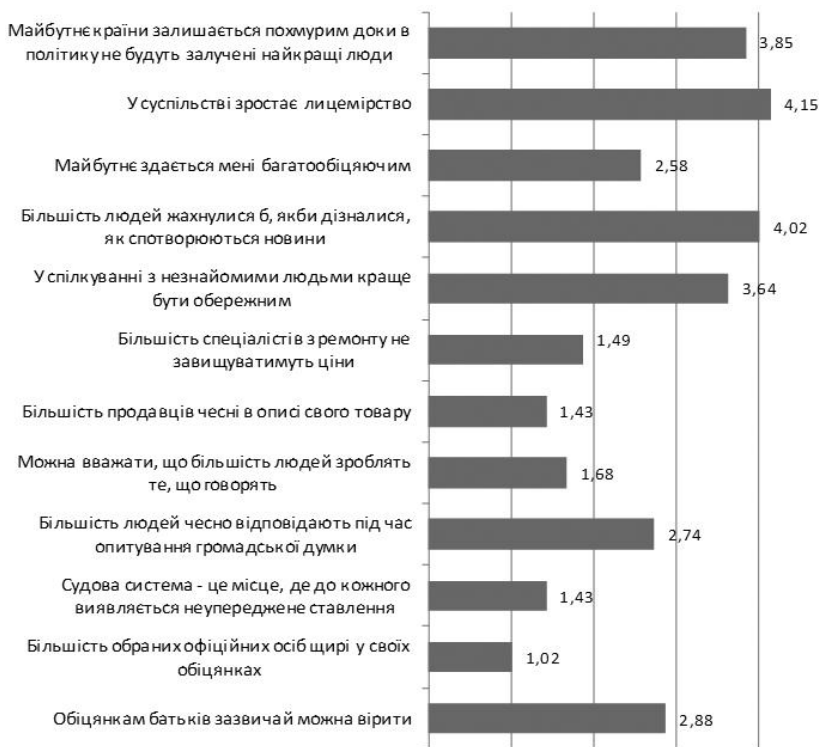

Рис 2.2. Рівень соціальної довіри респондентів, виявлений за методикою Дж. Роттера (у балах)

А ось у «щирість обіцянок більшості обраних офіційних осіб у передвиборних перегонах» респонденти не вірять – середній показник довіри до твердження складає всього 1,02. Високий рівень недовіри опитувані висловлюють до судової системи і зазначають, що не вважають суди «місцем, де існує неупереджене ставлення до кожного громадянина». (Рівень довіри до судової системи – лише 1,43). Середній рівень довіри до результатів соціологічних досліджень – 2,74. Водночас респонденти сумніваються в тому, що «більшість людей роблять те, що говорять». Показник довіри до цього твердження – 1,68.

Не вірять молоді люди у «чесність продавців, які рекламують свій товар» (показник довіри – 1,43), а також ставлять під сумнів

твердження, що «більшість спеціалістів з ремонтних робіт не будуть завищувати ціни» (показник згоди з цим висловлюванням – 1,49). Ще більше респонденти не довіряють незнайомим людям і впевнені в тому, що «краще бути обережним у спілкуванні з ними» (ступінь згоди – 3,64). Коли йдеться про довіру до офіційних ЗМІ (журналістів), то респонденти вважають, що «велика кількість інформаційних джерел не забезпечує громадянам України отримання об'єктивної інформації про політичні події» і «більшість людей злякалися б, якби дізналися про міру перекручування новин, що стосуються суспільно-політичних проблем» (показник згоди з висловлюванням – 4,02).

І хоча майбутнє здається респондентам «багатообіцяючим», що цілком природно для молоді (середній показник довіри до цього твердження – усього 2,58), сьогодні ще зарано вести мову про оцінку молоддю українського суспільства як «суспільства довіри». Максимальні бали згоди із твердженням «у суспільстві зростає лицемірство» і «майбутнє нашої країни буде залишатися темним і похмурым, поки в політику не прийдуть кращі люди» (відповідно 4,15 і 3,85), безперечно, насторожують.

У цілому результати дослідження доводять, що в українському суспільстві на тлі «хронічної недовіри» до владних інститутів молоді люди, які активно взаємодіють в інтернет-просторі, зокрема в соціальних інтернет-мережах, мають **високий рівень довіри по горизонталі** (до друзів, що зареєструвалися на їхній персональній сторінці в мережі) і загальний **середній рівень довіри до всіх інших членів суспільства. Низький рівень довіри**, як засвідчило дослідження, молоді люди виявляють по вертикалі: до державних і політичних інститутів та діячів, суддів, представників правоохоронних органів, журналістів, працівників сфери послуг, тобто до тих категорій громадян, які не виконують повною мірою взяті на себе зобов'язання перед суспільством.

Отже, мотивація політичної участі молоді формується під дедалі більшим впливом комунікації у соціальних інтернет-мережах. При цьому важливу роль у такій мережевій взаємодії відіграє рівень соціальної довіри між членами суспільства.

За результатами нашого дослідження, найвищим є рівень соціальної довіри по горизонталі між користувачами соціальних мереж. І це, власне, одна з важливих ознак формування в Україні громадянського суспільства. Що ж до соціальної довіри по вертикалі (до інститутів влади, політиків), то вона має набагато нижчий рівень. Механізмом її підвищення, на нашу думку, може бути посилення політичної відповідальності влади і всіх категорій громадян, які не виконують повною мірою взятих на себе зобов'язань перед суспільством. Можливість для здійснення такого діалогу в суспільстві сьогодні існує, зокрема в соціальних мережах.

2.1.2. Методологічне обґрунтування системи впливу на розвиток мотиваційних складових політичної участі молоді

Демократизація сучасного суспільства передбачає підвищення соціально-політичної активності молоді. Дії та вчинки, що засвідчують участь молодих людей у політичних процесах, можуть спонукатися індивідуально-прагматичними, інтерсуб'єктивними і просоціальними мотивами, суспільно значущими, спрямованими на соціально важливі демократичні цінності та благо інших (ідеологію, громадянську самореалізацію, гуманізм, позитивну соціальну перспективу). У практиці залучення (мобілізаційної активізації) молодих людей до політичних процесів представлені всі рівні мотивації, проте індивідуально-прагматичні мотиви (матеріального статусу, досягнення й уникнення невдачі) та інтерсуб'єктивно орієнтовані мотиви (соціального статусу, спілкування, солідарності), взяті окремо, можуть спричиняти непослідовні ситуативні дії політичної участі. Власне добровільна ініціативна участь молодих громадян у політичних процесах, характерна для демократичного суспільства, базується на свідомій політичній поведінці та не потребує зовнішнього заохочення. З огляду на це активізація автономної політичної участі молоді потребує врахування індивідуально-прагматичних та інтерсуб'єктивно орієнтованих мотивів, визнання провідної ролі сформованої просоціальної спрямованості та відповідних мотивів.

Структура мотивації політичної участі формується в процесі політичної соціалізації (Л. О. Кияшко) [19], тобто долучення членів

суспільства до його цінностей і форм суспільної діяльності. Впливи соціалізації передбачають засвоєння найбільш характерних зразків та стандартів взаємодії людини і влади, а також спадковість політичного розвитку, передачу політичних цінностей від одного покоління до іншого. Таким чином, структура мотивації засвоюється молодого людиною з колективної ментальності спільноти, до якої вона належить (Д. О. Леонтьєв) [43].

Політична активність індивідуального суб'єкта розгортається у трьох типах простору: це простір існування суб'єкта, який починається процесами його автономного життєзабезпечення; простір міжсуб'єктних взаємодій, де поведінка детермінована взаємодією суб'єктів у межах існуючої соціальної організації; суспільний простір, де поведінка суб'єкта детермінована його функцією в цьому соціумі, що зумовлена соціальною позицією, яку він займає (О. М. Плющ) [31].

Вважаємо за доцільне взяти зазначені три типи простору за основу системного аналізу та розглянути функціонування мотиваційних складових та мотиваційних детермінант політичної участі у кожному з них.

Простір існування суб'єкта. Існує зв'язок образу «Я», системи уявлень людини про себе і її поведінки, оскільки якості «Я-образу» виступають критеріями у виборі мотивів та цілей вчинків. Суб'єкт, виходячи з власних уявлень про себе та оточуючий світ, вибирає ті чи інші мотиви, якими керується у виборі спрямованості своєї діяльності. Мотив завжди спрямований на певні зміни в існуючому стані речей та спонукає людину досягти якогось стану, якого на даний момент немає (В. К. Вилюнас) [4]. За Г. О. Баллом, мотив – це відносно стійка інтенціональна психічна причина дій (психічна ланка в ланцюгу їх причинної детермінації) [1]. Інтенціональною називають сферу прагнень, бажань, мотивів, намірів, те, що стосується прямої руху; куди молода людина прагне, чого бажає, до чого йде. Інтенціональність особистості виявляється протягом життя у виборах людини, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

Мотивація як явище відбувається на трьох рівнях: 1) джерела мотивації (до них відносять потреби, цінності, смисли особистості); 2) те, що відбувається тут і тепер, вибір спрямовано-

сті діяльності; 3) те, що спрямовує діяльність до досягнення бажаного, коли цей вибір особою здійснено (мотиви, цілі, настановлення, емоційні процеси); при цьому, за Д. О. Леонтьєвим, важливими аспектами мотивації є вибір, смисл і саморегуляція [26].

Мотиваційними детермінантами політичної участі ми вважаємо потреби, цінності, цілі та особистісний смисл. Потреби викликають бажання, зумовлюють визначення цілей, життєвих завдань та закріплюються в цінностях особистості. Мотивацію політичної поведінки розглядаємо як задоволення потреб, які певним чином взаємодіють між собою і спонукають людину до активної суспільно-політичної діяльності (А. О. Краснякова) [24], виявляють схильність до певної дії. Проте, щоб людина здійснила певну дію, необхідний вплив додаткових спонукальних сил, що надають цій дії сенс. Такими силами є мотиви.

Мотивація – комплекс спонукальних поведінку або дії факторів, причин. Мотивацію розглядають як механізм вибору людиною певної форми поведінки, коли людина сама вирішує, що буде робити. Згідно з визначенням С. Л. Рубінштейна, «мотивація людської поведінки – це опосередкована процесом відображення суб'єктивна детермінація поведінки людини світом» [38, с. 368]. Х. Хекхаузен вважає, що мотивація – це гіпотетичні процеси, які пояснюють причинні зв'язки між вихідними умовами ситуації, індивідуальними особливостями суб'єкта і дією, що виникає. Індивідуальні особливості процесу, які дають змогу розкрити та передбачити причинні зв'язки поведінки, називають мотивами [51].

У вітчизняній психології склалася традиція розглядати мотиви у складі психологічної структури діяльності (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, К. К. Платонов, К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, А. К. Маркова) як спонуку до діяльності або психічні явища, які є спонукою до певної діяльності. Таким чином, мотивація – це сукупність мотивів до певної діяльності [30]. За О. М. Леонтьєвим, К. К. Платоновим, мотиви входять до складу загальної психологічної структури діяльності, яку можна представити схемою «мета – мотиви – спосіб виконання – результат». Діяльність починається з усвідомлення суб'єктом її мети (у ній відбиваються потреби особистості). Мотиви виступають особистою спо-

нукою до певної діяльності та можуть бути як потенціальними, ще не включеними до структури діяльності, так і актуальними, включеними в структуру реальної діяльності. Спосіб її виконання передбачає дії як елементи діяльності, в процесі якої, з урахуванням наявних умов, досягається елементарна ціль. Результат діяльності не завжди матеріальний і характеризує ступінь досягнення цілі. Виходячи з цього, слід розрізняти мотиви діяльності і мотиви конкретних дій [30].

Відповідно до теорії діяльності О. М. Леонтьєва та похідної від неї теорії діяльнісного походження мотиваційної сфери людини зазначена сфера має свої витoki у практичній діяльності. Між структурою діяльності і будовою мотиваційної сфери людини існують відносини ізоморфізму, тобто взаємовідповідності. В основі динамічних змін мотиваційної сфери людини лежить система діяльностей, при цьому мотивація людини зазнає змін під впливом діяльності, яка здійснюється. У самій діяльності проявляються складові, які відповідають елементам мотиваційної сфери, функціонально і генетично пов'язані з ними. Поведінка в цілому відповідає потребам людини; система діяльностей, з якої складається поведінка, відповідає різноманіттю мотивів; дії, що формують діяльність – набору цілей.

Джерелом спонукальної сили мотивів виступають актуальні потреби і цінності. Нерідко діяльність сприяє реалізації одночасно декількох потреб або цінностей, спонукальна сила яких відбивається в одному складному мотиві. Вибір мотиву в певній ситуації – це вибір спрямованості діяльності, який визначається актуальними потребами, а також можливостями та обмеженнями, закладеними в ситуації. Ситуація може сприяти або перешкоджати реалізації тих чи інших мотивів, а в окремих випадках нав'язувати їх вибір. Властивості мотивації діяльності набуває предмет, який відповідає найбільш актуальним потребам суб'єкта, задоволення яких уявляється можливим у певній ситуації. Зв'язок мотивів з потребами та цінностями, тобто смисл мотивів, визначає їх спонукальну силу як у розумінні якості (смисл мотивів), так і кількості (інтенсивність спонуки). Окрім загальної спонуки і спрямованості діяльності, мотиви через процеси ситуативного розвитку мотива-

ції здійснюють регуляцію перебігу діяльності, забезпечуючи її стійкість до завершення і поступове припинення після вичерпання спонукальної сили або можливості реалізації певного мотиву. На думку Д. О. Леонтьєва, мотиви спонукають та спрямовують діяльність до її завершення і вичерпуються разом з нею [24]. Конкретний зміст і особистісний смисл мотивів може видозмінюватися в процесі перебігу діяльності.

Соціально-психологічні дослідження зарубіжних учених свідчать про те, що продуктивним є спонукання людей діяти відповідно до найбільш позитивних аспектів їх власних переконань, цінностей і уявлень про себе [37].

При розробці формувальних впливів ми вважали продуктивними і враховували такі положення:

- *мотивація проявляється і формується у діяльності;*
- *мотиви виникають відповідно до потреб, інтенцій та цілей суб'єкта;*
- *джерелами мотивації є смисли і цінності людини;*
- *мотив завжди спрямований на певні зміни в існуючому стані речей та спонукає людину досягти певного стану, якого на даний момент немає;*
- *образ «Я» як система уявлень людини про себе впливає на здійснення вибору спрямованості діяльності, мотивів і цілей;*
- *співвідношення внутрішніх диспозицій людини і ситуації визначають вибір мотивації і прийняття рішення стосовно подальших дій.*

Розгляд впливів на мотивацію політичної участі був би неповним без урахування взаємовпливів, які відбуваються в процесі інтерсуб'єктних взаємодій при здійсненні участі у політичному житті. У просторі міжсуб'єктних взаємодій політична поведінка реалізується в певній соціальній ситуації. Під соціальною ситуацією мають на увазі певний природний фрагмент соціального середовища (соціального життя), що визначається залученими до нього людьми, місцем дії, сутністю діяльності тощо. Розвиток ситуації в уяві та її уявне завершення, переживання бажаної ситуації стають обраним мотивом вчинку за умови активного, творчого привнесення нових елементів у процес здійснення індивідом мотиво-

ваного діяння. Процес формування індивідуального досвіду утворення мотивації та досвід мотивування стають основою для формування більш складних особистісних утворень – досвіду творення цінностей, значень, смислів своєї поведінки, діяння, життя (І. П. Маноха) [29].

Долученість до ситуації відображає систему ставлень людини, її мотивацію і відбувається через прийняття особистістю ролей, адекватних даній ситуації. Таким чином особистість оволодіває в зовнішньому, а потім у внутрішньому плані рольовими моделями поведінки з властивою їм сукупністю норм, прав та вимог. На наш погляд, засвоєння моделей політичної поведінки може відбуватися за умов залучення молодих людей у штучно створені ігрові ситуації політичної участі.

Залучення молодого людини до соціальної системи відбувається через рольове навчання, постійну адаптацію до цінностей і стандартів поведінки, що панують у суспільстві (Т. Парсонс). Серія практичних досліджень, проведених К. Левінім та його колегами, засвідчила, що патерни поведінки можуть бути змінені за доволі короткий проміжок часу шляхом виявлення групових впливів та групового прийняття рішень учасниками дискусійних груп. Ідеї К. Левіна щодо процедури прийняття рішень у групах були розвинуті його учнями у вигляді практики психологічних груп (груп спілкування, «самодопомоги» та груп, сформованих з метою підвищення рівня усвідомлення і самоактуалізації). А. Бандура (1973, 1986) виявив вплив конкретних «соціальних моделей», продемонстрованих людям, на соціально бажану і просоціальну поведінку [37]. Долученість людини до соціальної групи або міжособового контакту в інтересах інших побуджує її діяти відповідно до рольової функції в групі або групових очікувань.

Прийняття та виконання ролей супроводжується мотиваційними процесами (Т. Парсонс) [6], внаслідок чого молода людина набуває досвіду мотивованого діяння. Засвоєння нових ролей, на нашу думку, відбувається протягом трьох етапів: на першому виявляються суттєві ознаки ролі, які мають значення для моделювання поведінки; на другому здійснюється прийняття, засвоєння та відтворення ролі; на третьому відбувається залучення до соціа-

льного контексту, визначення смислу та цілей, яких особистість досягає за допомогою цієї ролі. Три етапи засвоєння моделі політичної поведінки є продуктивними для моделювання у процесі особистісно-рольової гри очікуваних впливів на мотиваційні складові політичної участі, а також дають змогу контролювати процес засвоєння молодими людьми рольових моделей активної соціальної поведінки.

Об'єктивно притаманні сучасному суспільству політичні цінності, ідеали, інтереси, відбиваючись та втілюючись у свідомості особистості як значення і смисли, набувають спонукальної сили і стають для неї реально діючими мотивами. Цінності є усвідомленими й прийнятими людиною загальними смислами її життя (Б. С. Братусь) [2]. Завдяки дослідженням Р. Л. Кричевського з'ясовано, що ціннісний обмін між членами малої групи має своїм наслідком надання ними один одному певного статусу [25].

Формування мотивації політичної участі у молоді, на нашу думку, базується на залученості до суспільно-політичного життя шляхом моделювання соціальної ситуації політичної участі, засвоєння і відтворення молодими людьми моделей активної соціальної поведінки та набуття досвіду і навичок мотивованої політичної поведінки. Тому заходи щодо формування мотивації політичної участі мають здійснюватися відповідно до таких припущень:

- мотивує ідеальна бажана ситуація; мотивація є подальшим розвитком ситуації, її уявним завершенням. Переживання ідеальної бажаної ситуації стає обраним мотивом вчинку;
- особистісно-рольова гра – це спосіб моделювання психологічної ситуації, який виробляє певні психологічні і соціальні навички;
- залученість до ситуації відображає систему ставлень людини і характеризує її мотивацію;
- прийняття і виконання ролей супроводжується мотиваційними процесами, таким чином, засвоєння нових ролей сприяє розвитку мотивації;
- рольові (соціальні) моделі, продемонстровані в групі, впливають на схильність членів групи до відповідної поведінки;

– існують групові закономірності, які можна використовувати у здійсненні впливів на мотивацію; зокрема, групові впливи, груповий тиск як різновид соціального впливу з боку групової більшості спонукає інших змінювати свою думку, узгоджуючи її з думкою більшості;

– цінності як соціально-психологічний регулятор поведінки закріплюють поведінковий пріоритет. Що більше цінностей з тих, які функціонують в групі, приймає (поділяє) людина, то вищий її статус у групі.

Не можна розглядати мотивацію політичної участі молоді поза контекстом суспільства. *Суспільний простір* впливає на громадян через ідеологію, цінності, смисли і цілі. Політична участь є спільною діяльністю людей, у якій відбивається соціальна форма буття. Розроблення проблематики мотивації політичних дій враховує детермінанти політичної участі, такі як політичне інформаційне середовище, політичні репрезентації та настанови особистості, ментальні і розумові процеси, що забезпечують сприйняття, розуміння і оцінку молодою людиною конкретної політичної ситуації. Процес відображення й інтерпретації людиною політичної інформації, що надходить ззовні, забезпечує їй власне бачення зовнішнього політичного світу і безпосередньо впливає на вибір нею способів реагування на зовнішні імпульси. Суб'єктивний політичний світ справляє вплив на орієнтацію молодої людини в політичному просторі та розуміння нею політичної реальності, політичних подій і стає основою здійснення вибору спрямованості мотивації. Індивідуальна діяльність політичного суб'єкта вбудовується в систему політичної культури нації або групи, які додають їй загально-го смислу і значення.

Г. Г. Дилігенський політичну активність визначає як залученість до суспільно-політичного життя [10]. Внаслідок залученості особистості до соціального контексту виникає система ставлень до себе, оточуючих, ситуації. О. М. Скар наголошує, що система ставлень особистості до держави та політики відображає психологічну долученість особистості до суспільно-політичного простору країни та опосередковує, детермінує її політичну поведінку, визначаючи готовність (або, навпаки, неготовність) людей брати участь у гро-

мадянських і політичних справах країни [41]. Цінності визначають формування ставлень до держави, політики та соціально-політичної поведінки. Інакше кажучи, життєві цінності як система внутрішніх стандартів ставлення до дійсності спонукають і спрямовують особистість до реалізації відповідних стратегій взаємодії зі світом, а також визначають мету і сенс життя (Ф. Ю. Василюк, В. О. Ядов, Б. С. Братусь).

Просоціально спрямована мотивація політичної поведінки пов'язана з усвідомленням суспільного значення діяльності, почуттям обов'язку, відповідальності перед суспільством, ідентифікацією з груповими та суспільними цінностями, інтересами, цілями досягнення успіху. Мотиви виступають безпосередніми внутрішніми причинами, що підштовхують людину до політичних дій, забезпечують обробку під певним кутом зору об'єктивної інформації і формують суб'єктивне бачення конкретної ситуації, яка потребує від неї негайного реагування або прийняття довготривалих політичних рішень.

Засновники моделі «ідеального громадянина» (Г. Алмонд, С. Верба, Н. Най) вважали, що в основу соціально-політичних мотивів покладено уявлення громадян про необхідність участі у політичному житті, відчуття причетності до подій у суспільстві, політичну свідомість та громадянську відповідальність. Громадянство і громадянськість як політичні цінності означають розвиненість політичної свідомості, соціальної спрямованості та індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси та захищати їх зі знанням справи, з урахуванням інтересів усього суспільства і з великою долею відповідальності.

Політична участь громадянина зумовлюється інтересом до політики та сприйняттям ціннісно-ідеологічних переваг, внутрішньопсихологічним залученням до політичного процесу, ідентифікацією себе з певною політичною течією, партією, а також відчуттям довіри (недовіри) до політичної системи [33]. Встановлено, що активні громадяни мають почуття долученості до політичного життя, тоді як пасивні відчують себе осторонь подій. Саме особистісні цінності є одиницями свідомості, які конструюють, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер жит-

тя – світу, інших людей, самої себе. Відчуття себе суб'єктом політичної участі, а також відчуття залученості до соціального контексту спонукає молоду людину вибудовувати власну активність у політичному житті та у взаємодії з владою. Суб'єктність є інтегральною характеристикою людини, яка визначає відносини людини з оточуючим світом та уможливорює перетворення як оточуючого світу, так і самої себе, вміння ставити цілі, усвідомлювати і вибирати мотиви своєї діяльності (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, О. В. Брушлинський). Враховуючи характеристики суб'єктності, ми вважаємо, що заходи, спрямовані на формування політичної участі, повинні спиратися на такі закономірності:

- мотивація політичної участі молоді можлива лише у контексті суспільства;
- залученість молодих людей до рольової структури суспільства надає можливість рольової політичної взаємодії та потенціює засвоєння нових ролей;
- залученість до політичного простору (соціуму) молодшої особи має наслідком виникнення ставлень до суспільства, держави і політики.

Процес мотивації політичної участі відбувається одночасно на рівні усіх зазначених типів простору, розгортається в часі, враховує особливості соціальної ситуації та її зміни, тому такий поділ видів мотивації є умовним. Як стверджував Д. О. Леонтьєв, розгляд мотивації тільки на рівні особи без урахування її соціальних взаємодій не дає повного уявлення про джерела мотивації, фактори та умови, які на неї впливають. Системне мислення означає розгляд будь-якої частини тільки в контексті цілого. Формуванню мотивації політичної участі молоді сприяє створення соціальних ситуацій політичної участі, рольове моделювання політичної поведінки, а також долученість до соціального контексту.

З позицій системного підходу процес описується і визначається відповідними принципами і технологією. Принципи – система основних вимог, виконання яких забезпечить необхідну ефективність розроблюваних впливів. Відповідно процес розвитку мотивації політичної участі враховує принципи активності, соціальної детермінації, самодетермінації, діяльнісного опосередкування,

двостороннього процесу соціалізації. Таким чином, виходячи із зазначених нами основ аналізу, продуктивними можна вважати такі психотехнологічні прийоми розвитку мотивації: активні методи та метод тренінгу з використанням методу проєктів, особистісно-рольових ігор та арт-технік.

В існуючих практичних підходах до формування мотивації зарубіжні та вітчизняні автори враховували особливості перебігу процесів мотивації на інтер-, інтрасуб'єктному просторі та, подекуди, у соціальному просторі, переважно звертаючи увагу на перші два. Проте специфіка мотивації політичної участі молоді потребує врахування особливостей існуючого у суспільстві соціального простору, в якому відбувається політична участь молодих людей. У зарубіжній психології цю проблему розробляли Д. Макклелланд, Р. де Чармс, Е. Десі, М. Чікзентміхалі [27]. Д. Макклелланд відносив до умов формування мотивації досягнення формування прагнення до успіху, самоаналіз, вироблення оптимальної тактики цілепокладання у поведінці і в житті, міжособову підтримку. Формування прагнення до успіху, на його погляд, полягає у навчанні способам поведінки, типовим для людини з високорозвиненою мотивацією досягнення; наданні переваги ситуаціям, які передбачають особисту відповідальність за успіх справи; вивченні конкретних прикладів зі свого повсякденного життя, а також із життя людей, яким притаманна висока мотивація досягнення. А. Алшулер, Д. Тейбор і Дж. Макінтайр виявили, що для актуалізації і засвоєння мотиву важливим є отримання учнями в процесі різноманітних ігор і виконання спеціальних вправ досвіду мислення, поведінки й емоційного реагування, яке відповідає певному мотиву; співвіднесення мотиву кожним учнем зі своїм ідеалом, з власними моральними (духовними) цінностями й особистісне прийняття мотиву; практичне використання учнями (за допомогою вчителя) знань, отриманих під час навчання, в реальних життєвих ситуаціях; самостійна поведінка учнів відповідно до засвоєного мотиву на фоні допомоги, яка поступово зменшується.

Одним із напрямків формування мотивації у зарубіжній психології, спрямованим на розвиток здатності до цілеутворення, планування своєї поведінки та самоаналізу, є тренінг особистісної при-

чинності (розроблений групою американських психологів під керівництвом Р. де Чармса). Розвиток мотивації розглядається при цьому як розвиток відчуття особистісної причинності або відчуття того, що сама людина виступає причиною і джерелом своєї поведінки та її наслідків. Інакше кажучи, це відчуття підростаючою людиною контролю за поведінкою, яка спричиняє відсутність успіху, підвищує мотивацію та зумовлює позитивні зміни у поведінці. Тренінг особистісної причинності допомагає учасникам поставити перед собою реалістичні цілі, правильно співвіднести цілі зі своїми можливостями; виявити в результаті самоаналізу свої сильні і слабкі якості; визначити конкретні дії, можливі тепер, щоби з часом досягнути поставлених перед собою цілей; навчитися розуміти, чи мають власні дії бажані наслідки та чи наближає до мети визначена поведінка.

Наступним напрямком формування мотивації, розробленим Е. Десі, М. Чікзентміхалі, є тренінг внутрішньої мотивації, який зумовлює поведінку, що безпосередньо не впливає із потреб організму і впливів середовища. При цьому важливими чинниками, що справляють позитивний вплив на мотивацію, є ситуації вільного вибору (або можливості самодетермінації) та відчуття власної компетентності і впевненості у собі. Тим часом обставини, які чинять на учнів тиск, контролюють їх, виявляють їхню некомпетентність, послаблюють внутрішню мотивацію.

Останнім часом російськими та українськими психологами О. В. Сидоренко, В. А. Климчуком, С. С. Занюком були розроблені мотиваційні тренінги, спрямовані на підсилення мотивації та розвиток відповідних мотивів. Зокрема О. В. Сидоренко у мотиваційному тренінгу використовує біологічні метафори для поглиблення розуміння мотиваційних процесів, активізації мотивації учасників, оволодіння методами створення та підсилення робочої мотивації [27]. В. А. Климчук розробив тренінг внутрішньої мотивації персоналу до роботи, який спирався на розробку та втілення у реальних умовах фіксованої ролі.

Існуючі системи формування мотивації можуть бути зведені до двох типів: від ситуації до особистості (змінюючи ситуацію навколо людини, ми змінюємо її саму) та від особистості до ситуації (змінюючи людину, ми змінюємо ситуацію навколо неї). При цьому

мотиваційний тренінг засновується на задоволенні базових потреб у самодетермінації, компетентності та значущих стосунках, сприяє появі досвіду внутрішньо мотивованої поведінки та переходу стратегій, набутих у цьому досвіді, в ціннісну сферу [20].

С. С. Занюк у тренінгу розвитку мотивації досягнень та інтересу до навчальної діяльності спирався на розвиток мотивації у діяльності, до якої формується мотивація, та на виконання вправ, які сприяють виникненню відповідної мотивації, а також на пряме і непряме підкріплення процесуальних проявів діяльності та позитивного результату [12].

На ефективність тренінгових програм здійснюють вплив обрані тренером види активності. Дослідження доводять, що використання під час реалізації тренінгових програм значної кількості лекційних блоків та читання інформаційних матеріалів є недоцільним без достатньої кількості інтерактивних вправ. Найефективніше сприйняття і засвоєння інформації відбувається під час обговорення в групах (50% засвоєння), навчання практикою дій (70% засвоєння) та виступів у ролі того, хто навчає (90% засвоєння). Обговорення в групах дає змогу учасникам поділитися своїми думками, враженнями і почуттями в межах певної теми. Дискусії і мозкові штурми сприяють тому, що учасники можуть думати, докладно розповідати про свої міркування та висновки, вислуховувати найрізноманітніші думки. Навчання практикою дій відбувається під час участі у ролевих іграх, програвання ситуацій, а також практичних занять та самостійних досліджень. Набутий таким чином досвід допомагає глибоко засвоїти інформацію, отриману під час тренінгу [36].

У вітчизняній педагогіці здавна використовуються практичні методи залучення з виховною метою дітей до діяльності, зокрема ігрової, громадсько-корисної. Цікавими є досвід створення розвивального середовища під керівництвом Л. І. Уманського у психологічному центрі розвитку організаторських здібностей, а також методика колективних творчих справ (КТС) (за А. С. Макаренком, В. О. Сухомлинським, І. П. Івановим). На сьогодні одним з продуктивних методів формування умінь та навичок є метод проектів, розроблений Дж. Дьюї, У. Х. Кілпатріком. Він полягає в цілеспрямованому діянні на основі життєвих ситуацій або «цільових актів» (проектів).

Розроблена нами з урахуванням позитивних надбань у галузі психологічних (зокрема мотиваційних) тренінгів та методичних напрацювань Програма формування мотивації політичної участі базується на створенні рольових ситуацій політичної участі, що спонукають молоду людину діяти, обравши модель політичної поведінки. Програма вирішує завдання набуття молодими людьми необхідних навичок політичної участі за умови забезпечення домінування сукупності просоціальних, суспільно значущих мотивів в уявних ситуаціях політичної участі. З метою корекції системи ставлень особистості до держави, суспільства, політики та засвоєння моделей активної соціальної поведінки здійснюється долучення особистості до соціального контексту та рольової структури суспільства у штучно створених соціальних ситуаціях, які передбачають вибір дій та поведінки на основі мотивації. При цьому враховується, що мотиви формуються і розвиваються під час діяльності, в процесі реалізації і відтворення активної соціальної поведінки. Нерідко молода людина не володіє необхідними для політичної участі особистим досвідом та навичками. Один з можливих виходів – створення віртуальної реальності шляхом моделювання її у грі, в якій молода особистість активно шукає і знаходить рішення проблем, визначає стратегії та складає програму дій. Імітація долученості до рольової структури суспільства надає учасникам тренінгу перспективи рольового і статусного зростання особистості в реалізації її життєвої програми. Актуалізуючи прийняття різних пов'язаних з політикою соціальних ролей шляхом долучення до соціального контексту та рольової структури суспільства, можна здійснювати впливи на мотивацію політичної участі молодої людини. Участь у рольовій грі дає можливість оволодіння моделями політичної поведінки, успішними прийомами рольового та міжособового спілкування у політичній діяльності.

За теоретичну основу розроблюваної системи формування мотивації політичної участі взято *двоетапну модель* [23]. На *першому* етапі відбувається усвідомлення особистісних потреб і співвіднесення їх з потребами суспільства, набуття знань, умінь та навичок соціальної взаємодії. У зв'язку з тим, що виражена у вигляді прагнення потреба задовольняється через спеціально організовану дія-

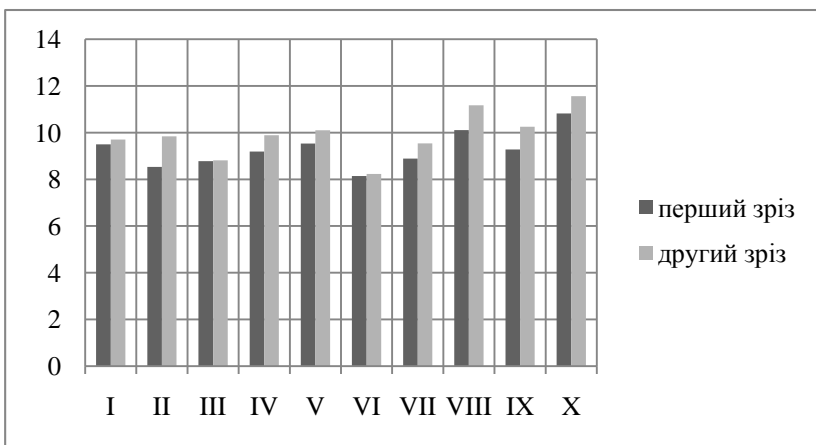
льність, ця категорія мотивів здатна підтримувати активність особи протягом тривалого часу. Якщо людина чітко усвідомлює умови, в яких відчуває потребу, і засоби, які планує використати, то прагнення набувають ознак намірів. На *другому* етапі здійснюється активна пошукова діяльність суб'єкта відповідно до соціально значущих цінностей, яка зумовлює формулювання цілей політичної участі та розробку програми дій, враховує соціально значущі особистісні смисли. Пошук актуальних проблем і шляхів їх розв'язання передбачає суспільно-політичну поінформованість, ставить молодих людей у ситуацію вибору та прийняття рішень. Процедурами залучення особистості через соціальні ситуації до соціального контексту і рольової структури суспільства були особистісно-рольові ігри, проекти, а також арт-техніки, які ми використовували.

Потребово-мотиваційна та ціннісно-смилова сфери особистості активізуються у грі, яка створює особливе емоційне поле і моделює штучні умови для відпрацювання та засвоєння суттєвих ціннісно-мотиваційних смислових характеристик політичної участі. Технології ігрового моделювання полягають у «зануренні» в конкретні ситуації, змодельовані у творювальних цілях, і передбачають максимально активну позицію самих учасників. Як інструмент формування мотивації соціально-політичної активності нами розроблено комплекс особистісно-рольових ігор, які моделюють дії та ситуації політичної участі. В особистісно-рольовій грі відбувається засвоєння стратегій, моделей і досвіду мотивованої поведінки, створюється обстановка довіри, власної значущості та впевненості у своїх діях та діях партнерів. Ефективне використання потужного потенціалу спільної роботи учасників гри дає можливість навчити їх прийомам успішного мотивованого діяння у політичній участі, розвинути гнучкість реагування в нестандартних ситуаціях. Розроблені нами завдання для особистісно-рольових ігор полягають у відтворенні та засвоєнні моделей активної соціальної поведінки учасниками в процесі прийняття ролей та рольової взаємодії у грі. Нами враховувалася багатоступенева структура набуття знань, умінь і навичок, необхідних для успішного використання засвоєної моделі у реальному житті. В особистісно-рольовій грі можна сформувати такі моделі соціально-політичної поведінки,

які дадуть молодим людям можливість ефективно діяти в реальних ситуаціях суспільно-політичного життя.

Арт-терапевтичні техніки сприяють усвідомленню існуючих та створенню нових смислів активної суспільної поведінки, оскільки суб'єкт у своїх діяннях та актах творчості не тільки проявляється, він у них твориться і визначається, тому тим, що він робить, можна характеризувати і формувати його самого (С. Л. Рубінштейн) [39]. Арт-терапевтична взаємодія допомагає розкрити потенціал кожного в екологічній атмосфері. Арт-техніки, застосовувані в тренінгу, різноманітні і передбачають використання різноманітних матеріалів. Це малюнки («Я і держава», «Дерево успіху» та ін.), «ліплення» арт-об'єкта з фольги («Я-громадянин»), створення індивідуального колажу («Я в демократичному суспільстві») та групового колажу («Візитка»). Кожен малюнок та арт-об'єкт, будучи результатом творчості, містить у собі як архетипний символізм, так і особистісні конструкти життєвого досвіду молодої людини.

Наші дослідження підтвердили ефективність розробленої Програми формування мотивації політичної участі. Було проведено діагностичні зрізи до та після її реалізації, порівняльний аналіз отриманих даних. За результатами аналізу динаміки мотивації політичної участі встановлено (див. рис. 2.3) зростання показників інтенсивності просоціальних мотивів після формувального впливу (другий зріз) порівняно з такими показниками до формувальних впливів (перший зріз) (за G-критерієм знаків відмінності значущі показники на рівні 0,05). Відмінності показників мотивів у першому і другому зрізах в контрольній групі виявилися не значущими. У формувальному експерименті для просоціальних мотивів громадянської самореалізації, гуманізму, ідеологічних мотивів та мотивів позитивної соціальної перспективи виявилася характерною пряма динаміка. Вона проявилася у зростанні середніх показників інтенсивності відповідних мотивів (за G-критерієм знаків відмінності значущі показники на рівні 0,05). Мотиви матеріального статусу, а також мотиви уникнення невдачі не набули значного розвитку. Зміни показників мотивів соціального статусу у бік зростання виявилися не значущими.

Позначки:

I – мотиви матеріального статусу,

II – мотиви досягнення,

III – мотиви уникнення невдачі,

IV – мотиви соціального статусу,

V – мотиви спілкування,

VI – мотиви солідарності,

VII – ідеологічні мотиви,

VIII – мотиви громадянської самореалізації,

IX – мотиви гуманізму,

X – мотиви позитивної соціальної перспективи.

Рис. 2.3. Динаміка показників мотивації політичної участі молоді до і після реалізації Програми формування мотивації політичної участі

У ситуаціях, які моделюють реальні політичні дії, за нашими даними, засвоюються та вдосконалюються такі моделі політичної поведінки, як «громадянин України», «член суспільства», «активіст», «патріот», «частина соціуму» та «соціально адаптована людина». Зокрема, ранг цих соціальних ролей істотно підвищився після проведення тренінгу.

Таким чином, уявлення молодих людей про участь у політичному житті набувають конкретного змісту, закріплюються в досвіді і навичках соціально активної поведінки.

2.2. Методологічні підходи до створення системи впливу на перебіг прийняття рішень щодо політичної участі

2.2.1 Прийняття рішення щодо політичної участі: формування навичок¹

XXI ст. вступило в реалії українського життя, не чекаючи на формування суспільної та індивідуальної готовності громадян до нових глобальних викликів і вимог повсякдення. Початок нового сторіччя позначився наявністю колоритних персон на політичному олімпі України, щодо яких у найближчому майбутньому буде поставлено низку запитань «чому?» політологами, соціологами, правниками, соціальними психологами, соціальними антропологами і політичними економістами. Чому європейський народ зробив саме такий вибір, чому саме такі рішення щодо майбутнього країни і її уособлення саме такими персонами виявилось можливим у Східній Європі? Чи є такий вибір вираженням цінностей тільки українського народу, проявом його політичного самовираження, чи це лише закономірна фаза розвитку на шляху розбудови молодой держави? Окреслені питання, попри свою широту, дотичні до життєдіяльності окремого громадянина, до прийняття ним рішень та виявлення своєї політичної участі. Адже, як свідчить досвід Чехії, Польщі наприкінці XX ст. та Єгипту й України на початку XXI ст., прояви політичної участі на індивідуальному рівні торують русло політичного розвитку держави в цілому та в кінцевому підсумку визначають реалії політичного й економічного життя країни.

Е. Тоффлер, розглядаючи особливості володарювання на межі XX–XXI ст. зазначав, що «тепер фактори влади – як і раніше, насилля та багатство, але головним стає знання, бо воно лежить в основі сучасного розуміння сили і багатства» [46]. Отже, поширення знання серед різних верств населення, відкрите оперування ним і маніпулювання інформацією поряд із створенням нових засобів мас-медіа

---

¹ Цей розділ було підготовлено в червні – липні 2013 р., а отже, він не відображає подій, що відбулися в Україні в листопаді 2013 – лютому 2014 р.

істотно переформатовують сучасні процеси державного управління та комунікації в соціумі. Разом з тим будь-яке знання слід розглядати не як абстрактну даність, а як таке, що перетворюється когнітивною системою окремого індивіда, набуваючи при цьому індивідуальної значущості та властивих для конкретної особистості акцентів. Знання як чинник прийняття рішення індивідом щодо політичної участі стає цілком конкретним чинником політичного життя молодії української держави. Але в Україні дотепер відкритим залишається питання: чи стане знання чинником, істотно модеруючим інструментарій і ефективність влади, чи ж багатство і насилля залишаться ключовими інструментами володарювання? На сьогодні пересічний громадянин має всі передумови для того, щоб скористатися наявними знаннями і доступною інформацією задля переходу суспільства від олігократії до демократії.

Як зазначав Д. Юм, «ніщо не видається дивнішим тим, хто розглядає людські справи по-філософськи, аніж та легкість, з якою меншість управляє більшістю, і та беззастережна смиренність, з якою люди відмовляються від власних думок і емоцій на користь думок і емоцій своїх правителів» [55, с. 503]. Вміння особи розпоряджатися своїм знанням, досвідом та навичками з обробки інформації стає в цьому сенсі чи не ключовим у процесі управління меншістю більшістю. Саме тому, на нашу думку, доцільно звернутися до набуття навичок із прийняття рішень щодо виявлення політичної участі, які являють собою нехай окремих, але дуже важливий аспект перетворення інформації особою та втілення її у дії релевантні для політичного життя. Там само Д. Юм продовжує: «Якщо ми вдамося до дослідження, за допомогою яких засобів досягається це диво, то виявимо, що, оскільки сила завжди була на боці керованих, то правителі як свою опору не мають нічого, окрім думки. Тому правління ґрунтується на думці; і це правило поширюється як на найдеспотичніші та диктаторські правління, так і на найбільш вільні та демократичні» [55, с. 504]. Отже, незалежно від форми правління набуття громадянами навички з прийняття рішення щодо політичної участі є ключовим для оптимізації владних відносин у державі, бо саме воно (рішення) опосередковує «конвертацію» капіталу політичних сил в реалії політичного життя.

Прийняття рішення як когнітивний акт

Центральним для психологічних досліджень процесу прийняття рішення є уявлення про людину як систему з обробки інформації, що пов'язано з когнітивною революцією у психології в 70-ті роки ХХ ст. Теоретики когнітивної психології (Gigerenzer, Hug, 1992; Gigerenzer, Todd, 1999; Jungermann, Pfister, Fischer, 2005; Kahneman, Tversky, 1979; Kahneman, 2003) виходять з того, що інформація про наявні пропозиції вибору, події в світі і наслідки власних дій сприймається, активізується, зберігається і потім обробляється відповідно до наявної структури і функцій когнітивної системи. В межах такого підходу прийняття рішення – це когнітивний процес з багатьма змінними, що характеризується цілеспрямованістю і перебігом за певними правилами, внаслідок чого надається перевага одній з пропозицій з їх сукупної множини. Особливе місце в дослідженнях процесу прийняття рішення посідає поняття раціональності, яке може набувати різного розуміння: дотримання правил формальної логіки у прийнятті рішення, максимізація індивідуального виграшу суб'єкта прийняття рішення або ж екологічна раціональність (Simon, 1982; Gigerenzer, Todd, 1999; Jungermann, Pfister, Fischer, 2005). Наприклад, Г. Гігеренцер вважає раціональною будь-яку стратегію прийняття рішення, яка з більшою вірогідністю має задовільний результат. Зрозуміло, що прояви політичної участі не можна в кожному випадку розглядати як цілком раціональну поведінку.

Різноманітні теоретичні підходи до вивчення процесу прийняття рішення викладені нами в попередніх публікаціях (Полунін, 2008, 2010). Тому обмежимося лише стислим описом одного з підходів до моделювання прийняття рішення. Саме цей підхід як один із найбільш розлогих буде покладено в основу набуття навичок з прийняття рішення щодо політичної участі. Спираючись на чинники прийняття рішення, що наводять Г. Юнгерман, Р. Фістер та К. Фішер [64], будемо вважати, що формалізовано прийняття рішення може бути подано як функція: *Рішення* = *ff(Пропозиції, Події, Наслідки, Цілі, Підґрунтя)*. Але починається акт прийняття рішення із незадоволення наявною ситуацією. Допоки суб'єкт задоволений

існуючими обставинами, він не має підстав для їхньої зміни. Зміна ж маніфестується прийняттям рішення та конкретними діями.

Як бачимо з наведеної формули, прийняття рішення є функцією багатьох змінних, кожна з яких у свій спосіб робить внесок в остаточне рішення. *Пропозиціями* можуть виступати як об'єкти (політичні партії тощо), так і певні дії (участь у демонстрації, пікетування, збір підписів, агітація). Саме серед них відбувається вибір. Іншою важливою змінною є «подія», якій надається особливий сенс у функції прийняття рішення. Під подією слід розуміти не лише окрему подію, а й виникнення певних обставин, що впливають на імплементацію прийнятого рішення, але перебувають поза впливом самого суб'єкта прийняття рішення. Це можуть бути події, пов'язані з політичними, суспільними і природними процесами. Визначальним для них є те, що вони мають істотний вплив на прийняття та втілення прийнятого рішення щодо політичної участі. Серед таких подій можна вирізняти екстернально та інтернально центровані, що уточнює їхній вплив на кінцевий результат прийняття рішення. Під екстернальними суб'єктивно некерованими подіями розуміють такі, що стосуються зовнішнього світу. Наприклад, загибель кандидата на посаду президента країни або засудження його за кримінальною справою призводить до втрати сенсу за нього голосувати. Інтернально центровані події стосуються безпосередньо того, хто приймає рішення. Наприклад, неочікувана хвороба може відмінити або відтермінувати вже прийняте рішення взяти участь у пікетуванні органу влади. Звичайно, можуть відбуватися й події, що поліпшують існуючі обставини та сприяють втіленню прийнятого рішення.

Інша змінна представлена категорією «наслідки». Слід розрізняти наслідки і цілі прийняття рішення. Якщо цілі формулюються суб'єктом прийняття рішення і є власне тим, заради чого рішення приймається, то наслідки виникають як результат прийнятого рішення незалежно від того, наскільки вони були бажаними для суб'єкта. Отже, прогнозування наслідків прийнятого рішення є важливою складовою підготовки рішення. Так, одним з непересічних наслідків мовної реформи, яку намагалися ініціювати в 90-ті роки

у Молдові, була короткострокова громадянська війна, що розділила індустріальну і сільськогосподарську частини країни. Досі відокремлене Придністров'я є істотним чинником політичних процесів у молдовській державі та всьому регіоні, а також свідченням політичної короткозорості у прийнятті рішення в минулому. Здатність зазирнути в майбутнє і передбачити можливі наслідки пов'язана з особистим часовим горизонтом та досвідом особи. Часовий горизонт індивіда впливає не тільки на прийняття ним рішення, наприклад щодо довготривалих фінансових інвестицій [66], а й на прийняття рішень щодо політичної участі [35]. Широкий часовий горизонт, як правило, дає змогу приймати більш далекоглядні рішення і зважати на можливі бажані та небажані супутні наслідки.

Прийняття рішення завжди пов'язується з певною метою. Спираючись на мету та її характеристики, формується перелік критеріїв, за яким відбувається ранжування пропозицій. Завдяки оцінці пропозицій за ступенем відповідності обраний цілі відбувається обмеження переліку пропозицій і наслідків, вони розподіляються на більш і менш бажані. При цьому політично активна молодь здебільшого надає перевагу цілям досягнення, пасивна ж – навпаки – уникнення. Це, однак, не виключає наявності цілей уникнення у політично активній молоді. Слід зауважити, що цінність політичних цілей також підлягає впливу часу. З наближенням до цільового результату прийнятого рішення його значущість експоненційно змінюється залежно від часової координати (Loewenstein, 1987; Loewenstein, Thaler, 1989).

Для прийняття політично значущих рішень украї важливою є така змінна, як *підґрунтя*. Підґрунтя може спрямовувати прийняття рішення в напрямку, що не завжди збігається з ціллю. До того ж цей напрямок не походить безпосередньо з аналізу цілей. До певної міри підґрунтя може виступати як обґрунтування рішення для спостерігачів «ззовні», яке інколи навіть не спирається на справжні цілі того, хто його приймав. Підґрунтя в таких випадках є своєрідною легендою «для споживання» третіми особами, наприклад, членами низових партійних організацій, виборцями чи конкурентами. Завдання підґрунтя полягає в тому, щоб сприятли-

во подати сенс прийнятого рішення та слугувати позитивному іміджу того, хто приймав рішення. Інколи, за відсутності соціально прийняттого підґрунтя для прийняття рішення, може відбуватися відмова від прийняття рішення, його відтермінування або заміна низкою інших рішень.

Розуміння прийняття рішення як функції пропозицій, подій, наслідків, цілей і підґрунтя засвідчує його складність та розлогість, а отже, спонукає до тренування у проходженні кожного з таких кроків як на рівні індивіда, так і в групі. Саме завдяки кількісному проходженню кожного з кроків прийняття рішення утворюється інтегрована навичка прийняття рішення.

Прийняття рішення щодо політичної участі з огляду на перспективи суспільного договору

Ще Ж. Руссо та Дж. Локк порушували проблему суспільного договору як базового підходу до організації суспільного життя. Тоді як Дж. Локк робив наголос на регулюванні відносин між можливо-владцем і підданими, Ж. Руссо розглядав соціальний договір значно ширше, бо згідно з ним мають регулюватися правовідносини між усіма членами суспільства. На думку Ж. Руссо, множина умов соціального договору може бути початково редукована до умови, за якою індивід, що виходить за межі суспільства з власної ініціативи, втрачає всі передбачені і забезпечувані суспільством права. Попри певну неузгодженість цього принципу з окремими вимогами сучасності, наприклад щодо біженців з інших країн, він має цікаве трактування дій членів суспільства в сучасних умовах. Представник державної адміністрації, який шляхом погроз вимагає з бізнесменів так звані благодійні внески; податківець, який порушує закон, збираючи податки наперед; правоохоронець, що не поважає конституційні права громадян або порушує вимоги законодавства задля власного збагачення – всі вони за цим принципом порушують суспільний договір і мають втрачати захист суспільства. Однак це можливо лише в суспільстві, де діє суспільний договір. Якщо в повоєнній Європі сутність суспільного договору вкладалася у формулу: максимізація прибутку + вільний ринок + дотримання права = економічний добробут, то в Україні і на початку XXI ст.,

на жаль, йдеться про відсутність насправді вільного ринку, наявність рейдерських захоплень, вибіркове застосування права, а формула «максимізація прибутку» реалізується лише для окремих членів суспільства. Як наслідок, суспільство потерпає від відсталості організації свого життя та змушене жити в атмосфері високої недовіри і соціальної напруженості. Разом з тим означена формула і в країнах Заходу зазнала перетворень та відповідної критики в останні десятиріччя, насмперед, як зазначає Крагг (Cragg, 2000), через послаблення складової з дотримання права великими міжнародними корпораціями. Безоглядна орієнтація на максимізацію прибутку, в тому числі пов'язана з виникненням хедж-фондів, зробила внесок у зниження стандартів моралі і суспільної відповідальності великих компаній. Тому після фінансової кризи 2006–2008 рр. у західному світі дедалі частіше обговорюють питання впровадження оновленого суспільного договору. Організація ж суспільного життя в Україні досі ніяк не досягне умов, що існували в повоєнній Європі у ХХ ст.

За результатами масового опитування, проведеного Інститутом Горшеніна у 2010 р., кількість студентів та аспірантів із країн колишнього Радянського Союзу, що виїхали на навчання за кордон, на третину більша, ніж у попередньому році [11]. Частково масовий виїзд молоді за кордон пов'язаний з бажанням отримати сучасну освіту на тлі падіння освітнього рівня українських ВНЗ². За результатами того ж дослідження, менше ніж кожен третій (29,1%) український студент задоволений життям в Україні і бачить перспек-

---

² Жоден з українських університетів не входить, за Шанхайським рейтингом, (<http://www.shanghairanking.com>) до числа перших 500 університетів. Отже, українські університети як виробники сучасного нового знання відсутні на науковій мапі світу. Зрозуміло, що цей факт не заперечує наявності талановитих українських науковців, які радше всупереч існуючій системі намагаються результативно працювати в науці.

тив для себе, особливо щодо працевлаштування. За даними дослідження, здійсненого центром «Софія» у 2011 р., серед людей віком 18–29 років показник готовності до еміграції становить 50,4%, тоді як у віковій групі 30–39 років – 42,4%. Є достатні підстави вести мову про нову хвилю еміграції, основу якої складає освічена, активна і талановита молодь. Така міграція є сучасним проявом політичної участі, а точніше, відмовою ставати елементом суспільства без дієвого суспільного договору і з сумнівними політичними практиками, далекими за своєю сутністю від європейських традицій. Частина молоді актом еміграції висловлює свою незгоду на життя в умовах, створених українським політикумом останніми роками.

Але найбільш промовисте рішення щодо виявлення політичної участі – це набуття пересічними громадянами України подвійного громадянства країн-сусідок, а саме Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Росії або отримання ними карток на зразок картки поляка, які дають змогу безкоштовно навчати своїх дітей за кордоном та у випадку кризи в Україні (масових заворушень, гострої економічної кризи тощо) безпроблемно покинути країну. Отже, населення країни, в якій не діє суспільний договір, вдається до відповідних проявів політичної участі. В цьому сенсі наявність чи відсутність, а також дієвість суспільного договору є істотним середовищним чинником для прояву політичної участі на індивідуальному рівні. Останнє має бути враховано при формуванні навичок з прийняття рішення. При цьому слід виходити з примату цінності людини і людського життя щодо держави, особливо тієї, яка демонструє відверту зневагу у виконанні своїх обов'язків перед громадянами, що її утримують.

Питання суспільного договору порушується в українському політикумі як окремими політиками, політичними силами, так і громадськими організаціями [9; 13; 14; 40; 54]. Пропозиції щодо прийняття суспільного договору робляться на різних рівнях – від районних рад до центральних органів влади. Проте завузьке розуміння суспільного договору як такого, що укладається між територіальною громадою та органами місцевого самоврядування і вста-

новлює умови та порядок управління об'єктами права комунальної власності, нівелює потенціал більш широкого розуміння суспільного договору та убезпечує представників різних гілок влади від відкритої дискусії у суспільстві щодо їхньої відповідальності за результати управлінської діяльності.

Разом з тим висловлюється думка, що суспільна угода – це лише видимість наявності згоди у соціумі щодо організації спільного життя з делегуванням певних функцій органам влади. Попри порушення в Україні проблеми суспільного договору політиками, вона не знайшла відгуку з очевидних причин у представників олігархату в різних гілках влади, але також не була широко підтримана населенням через високу недовіру громадян як до політиків, так і до державних інституцій. Надання урядовцям невластивих їм функцій, зокрема з неконтрольованого розподілу державних ресурсів і вибіркового застосування права, що спрямовані аж ніяк не на суспільне благо, спричинило радше скептичне ставлення широких верств населення до самої ідеї суспільного договору. Намагання порушити тему суспільного договору в інтернет-просторі як окремими політичними партіями, так і громадськими об'єднаннями [9; 13; 14; 40; 54], попри нагальність пропозиції, поки не знаходять масової підтримки. Очевидно, що суспільний договір практично стає неможливим, коли одна сторона – народ демонструє тотальну недовіру до представників правлячого класу в особі високопоставлених держслужбовців. Нагадаємо, що, за результатами опитування Центру Разумкова, проведеного в листопаді 2012 р., рівень недовіри населення до політичних партій сягає 69,2%; 58% опитаних вважають, що країна рухається у невірному напрямку. У 2013 р. рівень недовіри до органів влади зріс³. Це є не лише відсотки недовіри, а ознаки глибокого відчуження народу як конституційно задекларованого носія влади від державних інституцій як реаль-

---

³ Див. дані круглого столу «Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості» з коментарями заст. директора Інституту соціології НАН України Є. І. Головахи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/552776-ukrajina-za-rivnem-doviri-do-vladi-posidae-ostanni-mistsya-v-evropi.html>.

ного втілення влади. Це ознаки екстремального градієнта в розподілі політичної участі в суспільстві, тобто існування державних інституцій і народу в різних культурних просторах, попри фізичне перебування і перших і других на одній і тій самій території. Тому прийняття рішення індивідом щодо власної політичної участі в умовах такого взаємного несприйняття народу і держави є вкрай складним процесом.

Якщо японська концепція суспільного договору діє за принципом «kyosei», що означає жити і працювати разом для спільного благополуччя і забезпечення людської гідності, то українська модель пропонує населенню працювати і жити разом для благополуччя окремих олігархічних родин, які в будь-який момент можуть покинути країну. Отже, проблема відкритого обговорення суспільного договору на різних рівнях організації політичного життя (від сільської ради до відносин президент–народ) нагальна в українському суспільстві і мала б бути одним з ключових проявів політичної участі широких верств населення. Разом з тим через відсутність довіри жодна із сторін – ні правляча верхівка, ні народ – не готова до такого діалогу попри його нагальність, бо між ними за останні двадцять років збудовано високий мур недовіри. Для побудови ж суспільства стійкого розвитку правляча верхівка має ініціювати насамперед укладання сучасного суспільного договору. Вона мусить зробити перший крок як сторона, що керує владними інституціями, вона ж ініціативно повинна взяти на себе нові обов'язки, відійшовши від суспільно загрозливих практик користування ресурсами країни, в тому числі людськими. Отже, для розуміння прояву політичної участі поряд з означеними вище змінними в функції прийняття рішення слід зважати і на загальний контекст суспільного життя, і на дію масштабних соціально-психологічних та суспільно-економічних чинників. Наявність відкрито обговорюваного суспільного договору створила б стабільне підґрунтя для прийняття окремих рішень щодо політичної участі на всіх рівнях її вияву.

2.2.2. Формування навички покрокового прийняття рішення

Перебіг прийняття рішення і властивості прийнятого рішення встановлюють певні межі для дій індивіда та межі його політичної поведінки. Навчання оптимального прийняття рішень мало б бути невід'ємною складовою формування політичної участі в системі освіти. Приклади використання владою підлітків з профтехучилищ та студентів ВНЗ у політичних акціях виявляють особливу роль викладачів середніх шкіл, які мали б підготувати вихованців до розуміння ними своїх прав і обов'язків та свідомого прийняття рішення у таких ситуаціях. Отже, в цьому параграфі пропонуємо вправи для формування навички із прийняття рішення молоддю щодо проявів політичної участі. Вправи спрямовані на усвідомлення перебігу окремих фаз у процесі прийняття рішення та завдяки цьому слугуватимуть збільшенню рівня оптимальності рішення для самого суб'єкта. Це підвищуватиме також відповідальність особи за свої дії, які спираються на прийняте рішення. Наведені нижче вправи можуть виконуватись індивідуально, а також у групах. Завдання відображають послідовність кроків у прийнятті рішення. Кожний із вправ може присвячуватись або окреме заняття (урок), або навіть тренінговий день залежно від тематики проблем, що розв'язуються, від обсягу і кількості виконуваних вправ. Корисним буде порівняльний аналіз виконання завдань у мікрогрупах по 3–5 учнів, що вноситиме елемент змагальності між групами.

Проблемна ситуація як перший крок до прийняття рішення. Поштовхом для прийняття рішення виступає почуття незадоволення наявною ситуацією. Воно може бути як негативним, коли вказує на нестачу чогось, так і позитивним, в сенсі бажання чогось більшого. Саме незадоволенням ініціюється початок прийняття рішення, тому розуміння сутності незадоволеності та бажаних змін є ключовим для оптимального прийняття рішення. В умовах потужного розвитку мас-медіа враження про незадовільну ситуацію можуть нав'язуватися ззовні або серією шоу на телебаченні, або низкою публікацій у популярних журналах, або рекламою. Тому важливо усвідомити, що саме для «мене» складає проблему, чим саме «я» незадоволений. Навіювання релевантності

проблем інших людей шляхом їхнього гіперболізованого подання у мас-медіа небезпечне ще й порушенням наявного балансу інтересів окремого індивіда, інтересів групи та суспільства.

Ознаки незадоволення можуть проявлятися в емоційній сфері з різних причин: вони можуть даватися взнаки і через незаконне обмеження конституційних прав, показники економічного життя, побутові умови, нестабільність відносин у групі чи в родині. Яким би далеким від політичної участі це не видавалося на перший погляд, але якщо Вам соромно за кордоном згадувати прізвище президента своєї держави, або Ви червонієте через певні деталі його біографії, то це якраз і є емоційні прояви незадоволення наявними обставинами. Якщо представники органів місцевого самоврядування наполегливо спонукають Вас особисто чи компанію, в якій Ви працюєте, до «благодійних внесків» у значних розмірах з рук у руки, то це економічні прояви незадовільної ситуації, яка може бути наслідком раніше реалізованої політичної участі та яка потребує зміни через прояв політичної участі. Якщо Ваша заробітна плата не дає Вам можливості гідно жити, попри гідну освіту і щоденний копіткий труд, та все це відбувається на фоні парадних реляцій правлячої партії про успіхи, то, очевидно, знову йдеться про наявність незадоволення. Наскільки воно пов'язане з політичною участю можна оцінити лише в кожному окремому випадку, але принаймні привід замислитися про зв'язок існує. Сьогодні працююче населення практично в кожній з країн Європи у змозі пристойно жити на заробітну плату, позаяк в іншому разі втрачається сенс праці як такої. Отже, за будь-яких обставин слід зрозуміти наявне незадоволення, його сутність та походження, а також його значущість саме для Вас або Вашої родини. Без усвідомлення сутності власного незадоволення існує загроза або прийняття рішення під впливом ситуативних обставин, або через вплив іншої особи. Як наслідок, матимуть місце неоптимальні зміни наявних обставин через прийняття і втілення невідповідного рішення.

Виникнення будь-якої проблемної ситуації перевірте на релевантність особисто для Вас чи Вашого близького оточення. Відповідь на запитання «Чия це проблемна ситуація?» допоможе Вам

побудувати оптимальне бачення початкової проблеми та напрямків її зміни. Наступним кроком, якщо це справді Ваша проблема, усвідомте, що саме не влаштовує в наявній ситуації, в чому полягає проблема? Якщо ж думку про наявність проблеми привнесла інша особа, то зверніть увагу на те, хто привніс думку про наявність проблемної ситуації і з якою метою? Після усвідомлення наявності проблеми і її сутності можна переходити до формування або ж розгляду множини наявних пропозицій щодо її розв'язання.

Формування множини пропозицій. Пропозиції можуть складатися як з певних об'єктів, так і з певних дій. До того ж вони можуть бути задані ззовні, або ж винайдені самим суб'єктом. Активне формування множини пропозицій починається з ініціації пошуку інформації. Першим кроком у пошуку є визначення бажаних властивостей об'єкта пошуку, його ключових ознак. У подальшому увага спрямовується саме цими ознаками з урахуванням найбільш вірогідних місць локалізації об'єкта. Будь-які інші об'єкти, що потрапляють в поле уваги, оцінюватимуться з перспективи відповідності об'єкта пошуку саме за обраними ознаками. Пошук найбільш оптимальної дії для досягнення поставленої мети має дещо інший перебіг. Йдеться про вибір дії, яка з найменшими витратами та з найбільшою вірогідністю приведе до бажаного результату або допоможе уникнути небажаного. У пошуку можливої дії враховуються щонайменше (а) навколишні умови, в яких дія виконуватиметься, та (б) внутрішні можливості її виконання. Зазначимо також важливість вчасного припинення пошуку можливих пропозицій, бо його надмірна тривалість перетворюється на не що інше, як відтермінування прийняття рішення⁴.

Мета цього параграфа полягає у схематичному окресленні кроків, необхідних для формування навички формулювання переліку пропозицій. Для тренування у створенні множини пропозицій спочатку слід визначити певну проблему, цікаву для учня чи гру-

---

⁴ Проблему визначення оптимальної кількості пропозицій залишимо осторонь, оскільки вона є окремим напрямом досліджень. Зазначимо лише, що в даному випадку не діє принцип «що більше пропозицій, то кращий вибір».

Уявіть, що Вам запропонували взяти участь у політичній демонстрації. Як Ви вчините? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих:

- Зауважимо, що Вам одразу пропонують визначену множину пропозицій. Пропозиція перша – піти на демонстрацію, пропозиція друга – не піти на демонстрацію. Але реалії життя і гнучкість комунікативного простору передбачають набагато більше можливостей, ніж пряма проста відповідь на поставлене запитання. Участь чи неучасть у демонстрації – це не лише дві можливості прожити означений час. Вправа для тренування полягає в тому, щоб у межах ситуації, запропонованої в завданні, сформулювати новий, ширший перелік пропозицій, до того ж особисто значущий для суб'єкта прийняття рішення. Наприклад, може бути запропонований такий перелік: піти на рибалку, піти на роботу, піти відвідати бабусю, піти на шопінг, піти в кіно з другом чи подругою, змінити тему розмови. В результаті первинна проблемна ситуація набуває такого вигляду.

- 1) так, візьму участь,
- 2) не буду брати участі,
- 3) піду на рибалку,
- 4) піду на роботу,
- 5) піду відвідаю бабусю,
- 6) піду на шопінг,
- 7) піду в кіно з другом чи подругою,
- 8) зміню тему розмови.

Нова множина пропозицій надає нового сенсу первинній проблемній ситуації. Розширення меж пропозиції руйнує первинну дихотомічність відповіді, а отже, збільшує репертуар вчинків як реакції на ситуацію. Ще більш ґрунтовним «розмивання» первинних пропозицій буде за такого переформулювання проблеми.

Уявіть собі, що Вам запропонували здійснити один із вчинків, визначіться, який саме Ви хотіли б реалізувати.

- 1) піти на рибалку,*
- 2) піти на демонстрацію,*
- 3) піти в кіно,*
- 4) піти на шопінг,*
- 5) піти на конкурс краси,*
- 6) піти на побачення,*
- 7) піти на каву з друзями.*

Зазначимо, що кожен може запропонувати свій перелік, головне, що він відповідатиме особистому баченню ситуації та буде більш широким порівняно з попереднім переліком пропозицій, а отже, потенційно розширюватиме спектр подальших кроків. Розширення спектра можливих кроків збільшує імовірність прийняття оптимального особисто для Вас рішення.

Як додаткову вправу можна розглядати формування нового переліку пропозицій від третьої особи (від друга, батька чи матері, дідуся чи бабусі, однокласника, уявного однолітка з іншого міста), від незнайомої особи, наприклад, водія автобуса, продавця в супермаркеті). Наголошуємо, що на цьому етапі це мають бути саме пропозиції від інших осіб, а не можливі їхні відповіді на первинну проблемну ситуацію. Формування множини пропозицій від іншої особи до певної міри загострить власне розуміння пропозицій. В даному випадку до переліку «третьох осіб» слід додати також правоохоронців, які, найімовірніше, супроводжуватимуть демонстрацію. Пам'ятайте, керування множиною пропозицій – це перший крок до керування кінцевим результатом, тобто прийнятим рішенням. Вилучення із множини пропозицій тих, які є небажаними, збільшує імовірність уникнення небажаного та прийняття цільового рішення. Запропоновані підходи до розширення множини

пропозицій можуть бути об'єднані в техніку розмивання множини пропозицій та активізації інших цілей. Така техніка спрямовує увагу суб'єкта на інші можливості й у такий спосіб збільшує імовірність формування нового ракурсу бачення проблеми вибору.

Як окрему техніку варто розглянути зворотне формулювання і проблемної ситуації, і пропозицій. Зважаючи на різну суб'єктивну значущість втрат і здобутків (Tversky, Kahneman, 1974; 1991), такий підхід призводитиме до зміни суб'єктивних оцінок пропозицій. На рівні тренувальної вправи наявні пропозиції замінюються на зворотні. Наприклад, запропонована вище множина пропозицій змінюється на такий перелік:

Зворотна проблемна ситуація (переформулювання 1).

Уявіть, що Вам НЕ запропонували взяти участь у політичній демонстрації чи в політичному пікеті. Як Ви вчините? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих.

Зворотна проблемна ситуація (переформулювання 2).

Уявіть, що Вам НЕ рекомендували брати участь у політичній демонстрації чи в політичному пікеті. Як Ви вчините? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих.

Переформулювання дії, пов'язаної з наданням пропозиції, наприклад: «Вам запропонували» «Вам НЕ запропонували», «Вам НЕ рекомендували», змінює когнітивну репрезентацію ситуації у суб'єкта прийняття рішення. Остання, власне, і є важливим чинником прийняття рішення.

Нижче наведено приклади формулювання зворотних пропозицій із наголосом на втраченій можливості.

Уявіть, що Вам запропонували взяти участь у політичній демонстрації чи в політичному пікеті. Як Ви вчините? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих:

- 1) не піду на шопінг,*
- 2) не піду на рибалку,*
- 3) не піду на роботу,*
- 4) не піду відвідувати бабусю,*
- 5) так, візьму участь,*
- 6) не піду в кіно з другом чи подругою.*

Ця техніка, попри певну курйозність, може розглядатись як допоміжна для досягнення можливих втрат через участь у демонстрації та для розширення множини наявних пропозицій внесенням протиставлення до них. Для загострення протиставлення використовується відмова від приємного. Завдяки такому протиставленню збільшується імовірність відмови від менш приємних пропозицій, як то участь у демонстрації, а отже, відбувається вплив на розподіл кінцевих рішень у групі. По суті, це ще один з можливих варіантів фреймінгу множини пропозицій.

По завершенні виконання вправ їх результати слід обговорити в групі. При цьому наголос робиться: (а) на тому, що особа завжди має шанс збільшити дану їй первинно множину запропонованих пропозицій відповідно до свого бачення ситуації; (б) на тому, що керування множиною пропозицій є інструментом впливу на прийняття рішення.

Ціль прийняття рішення як модулятор перебігу процесу прийняття рішення. Розуміння цілі, заради якої приймається рішення, є визначальним фактором її реалізації й оцінки успішності власних дій. Отже, мета цього параграфа полягає в означенні кроків, необхідних для формування навички з формулювання цілі. На перший погляд здається, що людина повсякденням достатньо натренована приймати рішення, мету яких вона добре розуміє. Але насправді особа не завжди здатна чітко усвідомлювати мету своїх дій щодо політичної участі. Інколи людина концентрується лише на задоволенні від самих дій, наприклад, від висловлення протесту, причетності до чогось: «і вона там була». Але ні перше, ні друге не може бути раціональною ціллю, що розкриває саму політичну участь.

Для вправ можна послуговуватися ситуаціями з опитувальника політичної активності [32] або актуальними ситуаціями з політичного життя і, приймаючи рішення щодо певних дій у цих ситуаціях, почати формулювати цілі своїх дій. В наведеному прикладі з участю в демонстрації протесту необхідно було б зрозуміти, які цілі ставить демонстрація, які цілі ставить окремих учасник демонстрації, для кого, в який спосіб і на скільки зрозуміло будуть

дonesені звернення демонстрантів, які реакції варто очікувати від адресатів звернень. Виконавши індивідуально завдання, наприклад щодо участі в демонстрації, учасники можуть порівняти свої цілі шляхом обговорення їх у групі. Учень чи студент має чітко сформулювати для себе ціль свого рішення, своєї дії. При цьому важливо уникати загального формулювання цілі з позицій соціальної бажаності. Слід наголосити на автентичності цілі особистості суб'єкта прийняття рішення. Не виключено, що виявиться істотна розбіжність цілей навіть серед тих, хто вирішив взяти участь у демонстрації. Розбіжності в розумінні цілей можуть вплинути на кінцеве бажання йти на демонстрацію. Разом з цим уточнення цілі і її узгоджене спільне розуміння можуть підвищити консолідацію групи учнів (класу).

Погляд у майбутнє – формування переліку ймовірних наслідків. Прийняття рішення – це крок з формування майбутнього, свідомо спроба його творення, яка починається в теперішньому. В акті творення майбутнього важливо розуміти ті наслідки, до яких може призвести рішення. Варто зауважити, що наслідки не є тотожні цілі. Вони проявляються в нових обставинах та подіях, що можуть статися внаслідок прийнятого рішення як з тим, хто приймав його (винагорода за вчинок чи покарання за спланований злочин), так і в реакціях оточуючих на прийняте рішення (відзначення за добру справу чи засудження близькими за поганий вчинок), у зміні ситуації в цілому (зміна статусу в групі, зміна шансів щодо розгортання життєвого шляху тощо). Вміння бачити множину можливих наслідків допомагає краще до них підготуватись та упередити ті з них, які є небажаними. Отже, мета цього параграфу полягає у визначенні кроків, необхідних для формування навички з формулювання переліку можливих наслідків.

Вправи з формування переліку ймовірних наслідків прийнятого рішення. Для вправ вибирається певна ситуація, наприклад, пропозиція піти на демонстрацію протесту. До неї формується множина пропозицій, з якої впливають можливі рішення А1

(піти на демонстрацію), А2 (піти на побачення) та А3 (піти в кіно). Надалі тим, хто виконує вправу, ставиться завдання сформулювати можливі наслідки кожного з рішень А1, А2, А3. Наприклад, наслідками рішення піти на демонстрацію можуть бути: донесення свого ставлення до влади, спілкування з пресою, спілкування з одноподумцями, посилення громадянського суспільства, отримання тілесних ушкоджень у разі розгону демонстрації, непорозуміння з родичами через участь у демонстрації, просування по ієрархії в політичній організації і т. ін. Множина наслідків отримує свої контури залежно від реалій, в яких розгортатимуться події, тому не можна із 100-відсотковою вірогідністю передбачити всі наслідки. Однак слід оцінити вірогідність настання кожного з можливих наслідків і підготуватись до тих з них, які є найбільш імовірними і небажаними. Втім, до бажаних наслідків варто готуватись заздалегідь, щоб перебіг подій розгортався в потрібному напрямку. Отже, після формулювання множини можливих наслідків необхідно окреслити ті заходи або кроки, які будуть потрібні в майбутньому. Широкий часовий горизонт, як правило, дає змогу людині приймати далекоглядні рішення, спланувавши свої дії у кожному з варіантів можливих наслідків.

Підґрунтя для презентації прийнятого рішення. Було б лицемірством стверджувати, що політичним лідерам не доводиться створювати «легенди», які поширюються мас-медіа, щоб обґрунтувати прийняте лідером чи партією рішення перед третіми особами (колегами, виборцями, конкурентами, правоохоронцями, суддями). Отже, для підготовки лідерів потрібне тренування також в генеруванні переконливих підґрунть для своїх рішень, особливо тоді, коли немає можливості інформувати про справжню мету прийнятого рішення, наприклад, через загрозу іміджевих втрат, порушення конфіденційності або інші обмеження службового характеру. Тому в пропонованому параграфі розглянемо формування навички з підготовки підґрунтя рішення.

Уявляючи собі проблемну ситуацію, те, як вона репрезентується для сторонніх спостерігачів, множину пропозицій та обране

рішення, слід перейти до генерування прийнятного обґрунтування рішення. Для виконання вправ може бути вибране будь-яке рішення, та сама згадувана участь в акції протесту, яку слід обґрунтувати перед батьками або в суді. Тренувальна вправа полягає в генерації обґрунтування рішення у вигляді прийнятному для третьої сторони. Для цього можуть використовуватись штучні зміни в репрезентації початкової проблемної ситуації, наприклад, «згущення кольорів» навколо певних загроз або обмежень, зумовлених зовнішніми факторами; можливі також зміни в множині пропозицій та переформулювання цілі, заради якої приймається рішення. Ці зміни мають гарантувати таке бачення прийнятого рішення сторонніми особами, яке відповідає інтересам автора рішення. Слід також зважити на те, як обґрунтування сприйматиметься іншими особами, які реакції з боку третіх осіб можуть виникнути на запропоноване обґрунтування. Для виконання вправ третіми особами можуть виступати: а) близьке оточення, однопартійці, родичі, друзі; б) сторонні люди, читачі певної газети, глядачі теленовин. Останнє розглядається за ймовірного висвітлення прийнятого рішення у ЗМІ. Для політичних лідерів особливо важливо зважувати на те, як реагуватимуть мас-медіа і реципієнти їхніх повідомлень на обґрунтування політичних рішень. Некоректно сформульовані обґрунтування можуть заподіяти шкоди не тільки власному іміджу політика, а й політичній організації чи органу влади. Отже, вправи з формулювання можливих підґрунть прийняття рішення полягають в усному або письмовому формулюванні підґрунть та перевірці реакції на них сторонніх осіб.

Не менш важливо також навчити пересічного виборця «читати» такі обґрунтування, коли вони поширюються засобами мас-медіа. Розпізнання справжніх цілей прийняття рішення нерідко неможливе безпосередньо з інформації, наданої в його обґрунтуванні. Тому доцільним є звернення до інших джерел інформації. Для політичних лідерів вміння вірно і швидко «прочитувати» обґрунтування рішень політичних союзників, а також конкурентів може бути запорукою вчасного й ефективного реагування по суті

проблеми і, врешті-решт, важливим чинником для успіху в політичній діяльності.

Наприкінці виконання вправ, присвячених окремим крокам прийняття рішення, необхідно інтегрувати зазначені кроки в єдине ціле. Залежно від мети це може виконуватись щодо певного виду завдань, наприклад стосовно політичної участі. Інтегрування в даному випадку полягає у проходженні протягом одного заняття всіх кроків прийняття рішення з певної проблеми. При цьому візуалізація фаз прийняття рішення у вигляді графів може бути інструментом, який допомагатиме аналізувати оптимальність прийняття рішення.

2.2.3. Впливи на прийняття рішення через особливості когнітивної обробки інформації

Фреймінг і прийняття рішення. Зазначимо, що особливості обробки інформації когнітивною системою є чинником, який модулює застосування навичок прийняття рішення. До того ж у процесі прийняття рішення активуються когнітивні процеси, частина з яких лежить поза межами контролю суб'єкта прийняття рішення. Тож, попри запропоновану систему вправ, наголосимо, що вони не гарантують прийняття єдино правильного рішення. По-перше, таке рішення може не існувати; по-друге, залежно від встановлених критеріїв оптимальності ймовірно декілька найбільш прийнятних рішень. По-третє, існують певні особливості обробки інформації когнітивною системою людини, які можуть впливати на прийняття рішення. Це своєрідні пастки, на які слід звернути увагу. В кожную з них може потрапити будь-яка особа, не обізнана з такими пастками.

В цьому параграфі спробуємо означити ті ймовірні перепони, які можуть вплинути на прийняття рішення саме відповідно до Ваших інтересів. Насамперед йдеться про можливості маніпулювання інформацією, коли когнітивна система буде по-різному опрацьовувати математично одне й те саме завдання щодо прийняття рішення. Відповідно можуть обґрунтовуватися різні, а інколи й протилежні рішення стосовно однієї і тієї ж проблеми. Від та-

ких маніпуляцій можна убезпечитися лише знаючи про них та зважаючи на їх імовірність. Наприклад, відомий фреймінг-ефект, що продемонстрували Д. Канеман і А. Тверський на проблемі «Піджака і калькулятора» [76], відбувається навіть, коли дослідження проводилося за участю економістів з науковим ступенем або науковців, що працюють в галузі статистики. Попри університетський рівень знання в галузі економіки і математики, ці досліджувані у процесі прийняття рішення все одно потрапляють під вплив особливостей формулювання вхідної інформації. Справа в тому, що когнітивна система людини функціонує за своїми правилами, які застосовуються залежно від подання вхідної інформації. Отже, окремі приклади, що наводитимуться нижче, слугують радше для демонстрації можливих впливів на прийняття рішення і аж ніяк не вичерпують всього переліку маніпуляцій прийняттям рішення, в тому числі щодо політичної участі.

Парадокс М. Елла (M. Allais, 1953). Парадокс М. Елла можна продемонструвати таким чином. Групі респондентів пропонують прийняти рішення у двох випадках (А та Б).

Випадок А.

Уявіть собі, що Вам пропонують зіграти в гру, яка нагадує лотерею. При цьому Вам треба прийняти рішення щодо вибору однієї із двох альтернатив своєї поведінки. Якщо Ви вибираєте першу альтернативу, то з вірогідністю 100% отримуєте 3000 грн. Якщо ж Ви вибираєте другу альтернативу, то з вірогідністю 80% отримуєте 4000 грн. Отже, за другої альтернативи Ви маєте шанс отримати або більше, або зовсім нічого. Яку альтернативу Ви виберете?

Як правило, більшість досліджуваних вибирає першу альтернативу, тобто гарантований виграш 3000 грн.

Випадок Б.

Уявіть, що Вам треба прийняти рішення щодо вибору однієї із двох альтернатив своєї поведінки 1' або 2'. Якщо Ви вибираєте альтернативу 1', то отримуєте 3000 грн із вірогідністю 25%. Якщо

ж буде вибрана альтернатива 2', то Ви отримуєте 4000 грн, але з вірогідністю 20%. Яку альтернативу Ви виберете?

Зазвичай у випадку Б більшість респондентів надає перевагу ризикованій альтернативі 2', а саме виграшу 4000 грн із вірогідністю 20%. Отже, у випадках А і Б досліджувані переважно тяжіють до прийняття різних рішень. Але якщо поглянути з позиції математики, то випадки А і Б схожі один на одного, а саме вірогідність виграшу для випадку А розраховано як $A=4 \times B$ (табл. 2.1). Як бачимо з таблиці, раціонально діючий суб'єкт мав би завжди вибирати альтернативу 2 (вона ж 2'), позаяк саме вона пропонує найбільший виграш з погляду теорії ймовірностей – 3200 грн у випадку А та 800 грн у випадку Б. Якби ми мали справу з раціональним суб'єктом прийняття рішення, то він приймав би однакові рішення як у випадку А, так і у випадку Б. Але через особливості обробки людською когнітивною системою ймовірності виграшу, які описано у проспективній теорії прийняття рішень Д. Канемана та А. Тверського [65], відбувається означений парадокс – суб'єкт у своїй поведінці відхиляється від вимог раціональності.

Таблиця 2.1

Парадокс М. Елла. Очікувані виграші у випадках А і Б

Випадок А		Випадок Б	
Альтернатива вибору	Виграш	Альтернатива вибору	Виграш
1	$1.0 \times 3000 = 3000$ грн	1'	$0.25 \times 3000 = 750$ грн
2	$0.8 \times 4000 = 3200$ грн	2'	$0.2 \times 4000 = 800$ грн

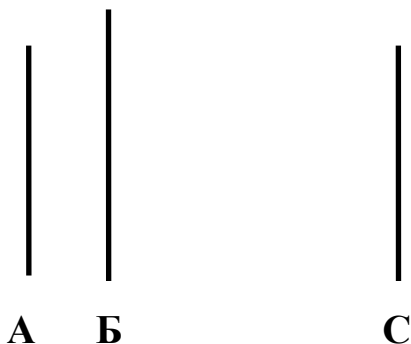
Наведений приклад стосується прийняття рішення щодо грошового виграшу. Але, маніпулюючи вірогідністю успіху таким чином, можна справити вплив на прийняття рішення щодо політичної участі. Пригадайте навішування ярлика «непрохідного кандидата» на А. С. Гриценка під час президентських виборів 2010 р. В такому випадку «непрохідний» читається як вибір із малою вірогідністю

перемоги, попри інші позитивні якості кандидата. Таким чином, мала вірогідність «обнуляє» переваги кандидата. До цього ж додається розбіжність у обробці когнітивною системою втрат і вигравів, а саме активується уникнення втрат, тобто втрати свого «голосу» через підтримку «непрохідного» кандидата. Як наслідок, здійснюється ефективний вплив на рішення виборця. В кінцевому підсумку навіть ті, хто волів підтримати цього кандидата, відмовилися від свого наміру, позаяк він презентувався як марна втрата голосу.

Д. Канеман та А. Тверський продемонстрували також істотну розбіжність в опрацюванні когнітивною системою втрат і здобутків (Tversky, Kahneman, 1991). Отже, змінюючи подання наслідків від прийнятого рішення через діаду «здобутки – втрати», можна впливати на прийняття рішення індивідом. Такі маніпуляції ще називають фреймінгом, а зміну прийнятого рішення або зміну оцінки певної події під впливом такої маніпуляції називають фреймінг-ефектом. А. Тверський та Д. Канеман [76, с. 453] визначають фреймінг проблеми як різні способи її репрезентації або ж привернення уваги суб'єкта до різних аспектів дій, а також наслідків, пов'язаних з прийняттям певного рішення. Фрейм (описання проблеми) частково визначається самою проблемою, частково діючими нормами, звичками та особистісними якостями суб'єкта прийняття рішення [76]. Інакше кажучи, під фреймінг-ефектом розуміють прийняття досліджуваними різних рішень щодо однієї і тієї ж пропозиції залежно від словесного формулювання проблеми вибору. Приймаючи рішення щодо політичної участі, слід пам'ятати про можливість такого впливу. Прикладом маніпуляції в українських реаліях може бути залякування населення негативними наслідками напередодні проведення демонстрації з вимогами до влади. При цьому робиться наголос на можливих втратах особи від участі в демонстрації, а саме через побиття найнятими спортсменами чи міліцією, притягнення до адміністративної відповідальності, утиски на роботі. Звичайно, що фреймінг не має пов'язуватися тільки з негативним маніпулюванням вхідною інформацією щодо проблеми. Інколи це може бути переформулювання проблеми, що висвітлює її у новому ракурсі, або

навіть допомога суб'єкту прийняти рішення, наприклад формулювання, яке спирається на більш широкий часовий горизонт [35].

Конформність, покірність, дифузія відповідальності й уникнення невизначеності. Конформність і покірність відображають дві форми поведінки, за яких може блокуватися як прийняття оптимального індивідуального рішення, так і його втілення. Розбіжності у поведінці між індивідами звужуються, коли вони об'єднуються в одну групу. Це саме стосується прийняття рішення та оцінки пропозицій і подій. Належність до групи уподібнює та формує поведінку окремих її членів. Рішення, прийняті індивідами поодиночку, як правило, відзначаються істотним розмаїттям. Однак, за даними досліджень (Duncker, 1938; Granbois, 1968; Lou, 2005; Witt, Bruce, 1972), якщо ці особи відправляються на шопінг групою, то вони: а) роблять більше незапланованих покупок; б) при цьому демонструють доволі високу схожість у виборі товару. Отже, йдеться про конформність – тенденцію підкорятись уявному або реальному тиску групи. Вона має місце навіть тоді, коли це суперечить позиції самого суб'єкта. Тож не дивуйтесь, коли до участі у масовому заході Ви мали намір голосувати за одного кандидата, але, поплескавши в долоні під вигукування гасел у групі, Ви вже готові віддати свій голос за іншого, навіть попри те, що Вам так і не було запропоновано вагомих аргументів задля зміни думки. В основі такої конформності лежить базова людська потреба в позитивному сприйнятті іншими. Дослід С. Аша [56] з оцінкою довжини ліній демонструє сутність конформізму.

*Рис. 2.4. Стимули для демонстрації конформності
у досліді С. Аша*

В досліді С. Аша досліджувані мусять оцінити довжину лінії «С» щодо лінії «А» чи «Б». За умови, коли завдання виконується індивідуально, практично більшість діє безпомилково, вказуючи на більшу схожість ліній «С» та «А». Однак відсоток вірних відповідей істотно змінюється при виконанні завдання в групі, а надто, коли група складається з колаборантів дослідника, який попередньо проінструктував їх давати узгоджену відповідь та в такий спосіб здійснювати тиск на окремого досліджуваного. За таких умов останній часто поділяє думку групи, попри її очевидну помилковість і погоджується з більшою схожістю ліній «С» та «Б». На жаль, таке може відбуватися не тільки щодо проявів політичної участі, а й під час прийняття управлінських, фінансових та інженерних рішень. Тож за певних умов доцільно в перший момент пропозиції стимулу або проблемної ситуації для самого себе висловити внутрішню оцінку стимулу або прийняти рішення із власних позицій, неначе групи не існує.

Відзначимо, що, за результатами досліджень, конформність індивіда зростає з підвищенням впливовості та значущості оточуючої групи. Прикладом зростання значущості групи для молодого

вчителя може бути коло колег, стаж роботи яких у середній школі, районному чи обласному відділі освіти більший. Вчитель середньої школи суб'єктивно зазнаватиме більшого тиску, приймаючи рішення в оточенні колег із кожної з наведених вище груп.

Покірність. Інша пастка в прийнятті оптимального рішення може полягати у прояві особою покірності. Історично склалося, що люди слухняно слідували за авторитетними особами, попри те, що посадовий авторитет аж ніяк не є гарантом кращого знання чи ефективнішого менеджменту на благо суспільства. Підтвердженням цього є помилкові світоглядні позиції церкви щодо будови всесвіту поряд із нав'язуванням її беззаперечного авторитету протягом останніх 2000 років, а вправність католицької церкви в продажі індульгенцій та керуванні інквізицією заради загального «блага» і спасіння душі може конкурувати хіба що з фанатичною боротьбою за благо нації у фашистській Німеччині чи з ленінсько-сталінським будівництвом світлого майбутнього – комунізму. Будь-який авторитет, навіть з найвищими цілями діяльності, як то спасіння душі чи побудова світлого майбутнього, розбещуваний безмовною покірною слухняністю підлеглих, перетворюється на деспота, якщо не зазнає симетричного опору припинюваних. Отже, сліпа слухняність несе певні загрози як для самого індивіда, так і для суспільства.

Люди надто схильні слідувати інструкціям «авторитета», навіть тоді, коли завдання, які їм ставляться, щонайменше сумнівні, аморальні або відверто злочинні. Особливості такої слухняності у виконанні сумнівних доручень розкривають дослідження С. Мілграма [68]. В цілому вчений поставив до двадцяти експериментів, в яких вивчав особливості прояву слухняності щодо завдань, які ставить авторитетна особа. За схемою його дослідів одному з респондентів приписувалась роль «вчителя», який мав право покарання іншого досліджуваного – «студента», коли останній невикористовував завдання. Для учасників експеримент подавався як дослідження впливу стимуляції на процес навчання людини. У «вчителя» через відповідну гру «студента» створювалось враження, неначе він справді завдає останньому ударів електричним струмом за погано виконані завдання. Наказ же «вчителю»

про застосування електричного удару і про рівень напруги електричного струму віддавав експериментатор. Особи, які брали участь у досліді в ролі «вчителя», слухались інструкцій експериментатора і надавали електричні розряди «студенту» навіть попри помітні (імітовані) страждання останнього. Вони були готові завдавати страждань і болю іншій людині аж до рівня, який загрожує життю. Так, у різних версіях досліді, залежно від експериментальних умов, 62–90% «вчителів» були готові застосувати небезпечний для життя електрошок напругою 380-450 Вольт до невинного «студента». Зауважимо, що насправді в досліді електричний розряд не надавався досліджуваному, позаяк він був би смертельно небезпечним.

На жаль, життя у XX ст. має приклади дуже сумних паралелей із дослідом С. Мілграма – загибель мільйонів людей. Тисячі німців готові були слухняно виконувати доручення фашистського керівництва і знищувати в концтаборах своїх співгромадян; тисячі службовців НК, НКВС, КДБ, слідуючи наказам комуністичного керівництва, знищили мільйони таких самих громадян СРСР або зламали їм долі в таборах ГУЛАГу; американські солдати, виконуючи наказ керівництва, влаштували масаку (вбивства) у в'єтнамському селі Май Лай (My Lai), відомі випадки застосування напалму проти мирного населення В'єтнаму. У XXI ст. прикладом страшних наслідків сліпої слухняності є масака, вчинена сербами до чоловіків-мусульман у колишній Югославії. Люди, які десятиріччями жили як сусіди, раптом за наказом починають вбивати один одного. Головна підстава для дії – наказ розстрілювати надходить від авторитетної особи. Це все приклади вкрай неприйнятної для гуманної людини політичної участі. З них стає зрозумілою значущість бездумної слухняності громадян для існування авторитарних і тоталітарних режимів в їхніх країнах. Разом з тим сліпа слухняність є також перепоною для стійкого суспільного розвитку та прояву автентичної політичної участі гуманної особистості, на відміну від тієї участі, яку їй нав'язують певні посадовці через вагомість їхніх позицій у соціальній ієрархії. Перебуваючи наодинці, пересічна особа без психічних відхилень, як правило, не наважується приймати рішення щодо відвертих тортур іншої людини або її вбивства. Але

за наявності наказу авторитетної постаті «раптом» нелюдські форми поведінки втілюються в життя, це відбувається не тільки у кримінальному середовищі, а й у колі державних службовців⁵.

Про актуальність дослідів С. Мілграма (1963) щодо слухняності свідчать і інші події ХХІ ст. Дослід із використанням «псевдоелектрошоку» для стимуляції «ледачого студента» було відтворено у 2010 р. на телебаченні у Франції. Попри той факт, що за поведінкою досліджуваного спостерігають численні глядачі, а отже, є достатньо свідків застосування небезпечних для життя «ледачого студента» стимулів, результати дослідів було **відтворено**. Наявність свідків потенційного злочину не стримує сліпо слухняну особу від скоєння злочину. Під тягарем наказів, які надходять від авторитетної особи щодо виконання аморальних або навіть злочинних дій, значна кількість людей готова їм слідувати. Отже, кожен з нас має замислитись, наскільки далеко у своїй бездумній слухняності виконувати вказівки керівництва він готовий переступати через норми моралі, а то й кримінального кодексу. Сліпа слухняність кожного поодиноки може обернутися поганою послугою для суспільства в цілому.

Українські реалії свідчать про факти примусового виведення держслужбовців, вчителів і студентів на демонстрації на підтримку влади. Дехто з учителів чи студентів вважає, що не впливає на політичне життя країни участю в демонстраціях через примус. Більше того, через застосування примусу авторитетними особами – посадовцями звичайні громадяни не звертаються відразу ж до правоохоронних органів щодо порушення їхніх прав. Рішення, яке вони приймають – підкоритися тиску. Саме цією покірливістю пояснюється поява в лексиці окремих політиків таких слів, як «біомаса» та «бидломаса» на позначення нового горизонту у відносинах громадян і політиків. Слід звернути увагу на те, що телерепортажі про такі мітинги та демонстрації транслуються на всю країну.

---

⁵ Для розуміння одного з аспектів цього феномена в українських реаліях можна звернутись до повідомлень правозахисних організацій та преси про застосування тортур до затриманих службовцями МВС та засуджених у закладах пенітенціарної системи.

Глядачі в невеличких містечках і селах здебільшого не можуть відрізнити справжній мітинг від примусового, організованого під адміністративним тиском влади. На відміну від платної участі в мітингах, мітинги за примусом є проявом зневаги як до особистості, котру примушують, так і до правових засад, задекларованих державою. На жаль, за понад двадцять років незалежності не було жодного випадку притягнення до відповідальності керівників, які примушують людей безкоштовно та під загрозою утисків на роботі брати участь у мітингах і демонстраціях. Тим самим окремими представниками влади демонструється готовність примушувати громадян до певного політичного вибору та відверта зневага до людської гідності і законів. Ця форма приниження особи через застосування владних повноважень є водночас і проявом політичної участі окремих нинішніх керівників, світоглядні цінності яких відповідають радше першій половині ХХ ст.

Зрозуміло, що у ХХІ ст. у правових державах на Європейському континенті не буде терпимості як до проявів безвольної слухняності, так і до надання злочинних вказівок із використанням посадового авторитету. Зауважимо, однак, що означений феномен стосується не тільки політичної участі, він може спричиняти не менш тяжкі наслідки і в інших сферах життя, де є застосування військової сили або сили озброєних підрозділів, призначених для підтримання порядку всередині країни. Стосується він економічної сфери, планування і реалізації державного бюджету та правових підвалин економічного життя. У сфері державного управління сліпа слухняність, та ще й поєднана з індивідуальним зиском окремих виконавців та круговою порукою службовців, може призводити до ефектів не менш страшних, ніж безглузде масове застосування військової зброї. Сліпа слухняність держслужбовців у виконанні сумнівних наказів керівництва та інших осіб із політичним авторитетом може мати тяжкі наслідки також у сфері забезпечення права, а саме в таких органах влади, як міністерства внутрішніх справ, прокуратура та служба державної безпеки, в системі судочинства. У сфері законотворення працівники законотворчого органу через некритичну покірність до авторитетних впливів також можуть приймати сумнівні рішення вкрай бездумно і слухняно за відмаш-

кою руки «диригента фракції». Зауважимо, що більшість таких актів поведінки має не тільки економічну чи правову складову, а й також є проявом політичної участі на доволі високому рівні. В описаних випадках особа стоїть перед вибором з-поміж двох полярних вчинків: «так, я нехтуватиму правами співгромадян, своїми обов'язками і вчиню, як вимагає керівник» або ж «я мушу відмовитись від виконання наказу, бо він суперечить вимогам конституції, законодавства та має сумнівну моральну вагу». Відтворення у реаліях українського життя проблеми слухняності починається з низового рівня, а саме керівниками підрозділів до своїх підлеглих – примусь студентів, двірників чи вчителів прийти на мітинг, сфальшуй акт прийомки робіт, підроби протокол засідання, розмитни червону рибу як кормову для тварин, збери з підприємців свого району податки наперед, примусь до «благодійних» внесків приватні компанії на території своєї адміністрації. Покірність виконавців низового рівня, помножена на покірність постраждалих, тих, з кого щось незаконно вимагають, перетворює будь-яку територію на рай для авторитарних деспотів. Тому набуття навичок прийняття рішення релевантного для прояву політичної участі є нагальним не тільки для молоді.

Дуже небезпечним може бути прояв покірності щодо впливу «авторитета» при розподілі великих обсягів державних ресурсів. Порівнюючи кількість коштів, спрямованих на охорону здоров'я населення України, на пенсійне забезпечення пересічних громадян та на освіту, з ресурсами металургійних комбінатів, кредитів, наданих під державні гарантії, та всього іншого, переданого у володіння за символічну ціну і за сприяння різних державних органів родині президента у 1996–2004 рр., можна побачити потужний інтегрований вплив вектора родинного зиску і тиску посадовим авторитетом. Слухняність до впливу авторитету такого масштабу, та ще й на тлі тотального зубожіння населення, є одним із важливих чинників масового економічного знищення останнього. За таких умов малозахищені верстви населення, діти, пенсіонери, інваліди, люди з хронічними захворюваннями через дисбаланс у розподілі державних ресурсів (певних бюджетних програм) свідомо ставляться на межу виживання. Самі ж програми з такого суспільно

загрозливого розподілу державних ресурсів формуються або безпосередньо, або під істотним впливом найвищих державних посадовців – «авторитетів», якщо послуговуватися мовою експериментів С. Мілграма. Щоб переконатися у небезпечності таких впливів, можна звернутися до статистики втрат населення в Україні в означені роки. Звичайно останні проявляються з деяким зсувом у часі, позаяк йдеться про застосування економічних, а не військових впливів на чисельність населення. Здійснення такого тиску авторитетом у сполученні з безмовною слухняністю жертв – це фактично згода вбивати потрошку кожного з мало захищених верств населення, але у великій кількості. У ХХІ ст. в країнах із слабоборозвинутою демократією саме такі засоби тиску можуть виступати основним інструментом економічної псевдоконкуренції, наслідком якої можуть бути змарновані значні людські ресурси, втрачені мільйони людських життів. Тож не менш небезпечними є намагання окремих політиків подавати такий стан суспільних відносин як норму життя.

Якщо ігнорування такого перебігу подій стало нормою для окремих країн Африки, навряд чи воно буде прийняте як норма поведінки на Європейському континенті. Як у випадку з конформністю, так і у випадку проявів покірності відповідальність за помилкові дії більшою мірою мала б лежати на тому, хто вчиняє тиск – на керівників, а не на виконавців, що перебуває під найбільшим тиском вертикалі керівників. Розглядаючи дії підлеглого як лише один з остаточних кроків складного ланцюга ієрархічно організованої поведінки, що, безумовно, ініціюється та модерується керівником, можна вважати перебування під тиском як пом'якшуючу обставину помилкової дії виконавця. Безвідповідальна ж інструменталізація тиску авторитетом та зловживання конформністю підлеглих мали б стати предметом окремого міждисциплінарного дослідження проявів політичної участі політичних лідерів. Йдеться про дослідження із залученням демографів, соціальних психологів, правників, соціальних філософів, соціологів та фіхівців з етики. Актуальності такому дослідженню додають подальші численні приклади впливу тиском

авторитету та відповідної сліпої слухняності підлеглих у різних куточках країни серед різних верств населення⁶.

Дифузія відповідальності. Поряд із застосуванням різних форм авторитарного тиску та ініціюванням одноосібних помилкових рішень сформувались відповідні форми захисту від звинувачувань за такі дії, а саме дифузна форма відповідальності. Йдеться про дифузію в сенсі, коли множина різних акторів робить свій внесок у процес підготовки і втілення сумнівного політичного або економічного рішення. Через справжню, а інколи й удавану множинність суб'єктів такого рішення або вчинку відтворюється перерозподіл відповідальності на множину осіб. При цьому у кожної особи існує можливість заявити про власну невинуватість або мінімальну винуватість та перекласти відповідальність на іншу особу. Такою процедурою з організації відповідальності відкривається простір для різних способів її перерозподілу аж до призначення відповідальних за помилкове рішення із числа осіб, зовсім не причетних до самого рішення.

Історія трансформації і проявів політичної недієздатності такого утворення, як НС-НУ є лише одним із прикладів, до чого може призводити дифузія відповідальності. Остання має місце не тільки у складних політичних утвореннях, як політичні партії та об'єднання. Вона може створювати проблеми для успішної економічної діяльності в державних органах, на підприємствах і фірмах, особливо великих. Дифузія відповідальності спостерігається до певної міри й у електоральній поведінці, коли окрема особа, не беручи участі у виборах, покладає відповідальність за результат виборів на групу інших людей. Відповідальність за власну бездіяльність переноситься на діяльність інших. В цьому сенсі можливість сховатися за дифузну відповідальність, що дана кожному з нас, не повинна ставати перепоною для прийняття нами оптимальних і

---

⁶ Цілеспрямована зупинка руху міського транспорту у більш ніж мільйонному м. Харкові в день проведення акцій опозиції у 2013 р. є одним з останніх прикладів. До цієї категорії належать дії працівників ДАІ, що за наказом керівництва слухняно порушували права громадян під різними приводами, щоб унеможливити рух автобусів з учасниками опозиційних політичних акцій.

адекватних вимогам часу рішень щодо виявлення своєї особистої політичної участі. У процесі реалізації політичної участі слід враховувати, наскільки сторона, яку Ви підтримуєте своєю політичною участю, вдається до розмивання власної відповідальності. Якщо Вам пропонують загальне «покращення життя» вже сьогодні, очевидно, що Вас вводять в оману. Так само пропозиція 2004 р. з «10 кроків назустріч людям» В. А. Юценка без означення відповідальності, нехай і політичної, за невдалу імплементацію програми, а то й взагалі за відсутність спроб з її імплементації теж є не що інше, як прояв розмивання відповідальності, що передує відмові від виконання наданих обіцянок. Але тут ми, власне, підходимо до більш складної проблеми, в якій поєднуються дифузія відповідальності політиків і невизначеність наслідків від прийнятого громадянами рішення щодо власної політичної участі.

Схильність до уникнення невизначеності. Під час прийняття рішення когнітивна система людини уникає ситуацій невизначеності. Зрозуміло, що при цьому відкривається простір для впливів на прийняття рішення індивідом. Експериментальною демонстрацією уникнення невизначеності може слугувати дослід з прийняття рішення Д. Еллсберга, його ж ще називають парадоксом Еллсберга [59]. Вважайте, що Вам запропонували взяти участь у грі, де треба витягувати шари з урни.

Уявіть собі урну, в якій **30 червоних шарів та 60 чорних і жовтих**. При цьому можлива будь-яка комбінація **чорних і жовтих**, але в сумі чорні та жовті дорівнюють 60 (**чорні + жовті = 60**). У Вас є можливість вибрати варіант гри, в яку Ви гратимете.

Перша гра

А) Ви виграєте 100 грн, коли з урни буде витягнуто **червоний шар**.

Б) Ви виграєте 100 грн, коли з урни буде витягнуто **чорний шар**.

В який варіант гри, А чи Б, Ви готові зіграти?

Тепер Вам знову пропонують зіграти в таку гру з дещо зміненими умовами.

Друга гра

А') Ви виграєте 100 грн, коли з урни буде витягнуто **червоний** або **жовтий** шар.

Б') Ви виграєте 100 грн, коли з урни буде витягнуто **чорний** або **жовтий** шар.

В який варіант гри, А' чи Б', Ви готові зіграти?

Якщо ці дві гри запропонувати групі досліджуваних, то зазвичай у першій грі більшість вибирає варіант А, тобто $N(A) > N(B)$. У другій грі більшість надає перевагу варіанту Б', тобто $N(B') > N(A')$. Парадокс Д. Еллсберга полягає в тому, що порушується аксіома про незалежність очікувань. Ні в першій, ні в другій грі учасник не знає кількості жовтих куль в урні. Але додавши жовту кулю, кількість яких невідома, до пропозиції А (тепер вона А'), ми перетворили цю пропозицію на невизначену. Відповідно через уникнення невизначеності у прийнятті рішення щодо другої гри отримуємо $N(B') > N(A')$, тоді як стосовно першої гри було $N(A) > N(B)$. Отже, дослід демонструє стійку відразу більшості досліджуваних до дій в умовах невизначеності.

За певних умов, вводючи невизначеність у початкову пропозицію або роблячи наголос на невизначеності наслідків прийнятого рішення, можна впливати на прийняття рішення. Таким чином, через цілеспрямоване формування невизначеності – правової, політичної, посадової (подвійне трактування закону, подвійне підпорядкування), а надто у застосуванні податкового законодавства, можна істотним чином впроваджувати фактор невизначеності в реалії повсякденного життя. Для усунення такої невизначеності частина клієнтів (платників податків) буде готова до незаконних дій, наприклад у формі хабара. До того ж люди у стані невизначеності легше піддаються тиску з боку «авторитета», бо він підмінює собою закон, та демонструють більшу готовність до конформізму. Невизначеність впливає також на довгострокове планування життя окремої особи або родини. Негативні прогнози щодо стійкого економічного розвитку країни через впровадження в суспільстві правових відносин в сукупності з відразою до ситуації невизначеності та носіїв невизначеності підвищують готовність молоді до еміграції або тимчасового виїзду за межі країни, а отже, є ще одним чинником, що визначає прояв політичної участі.

Невизначеність є чинником, який пригнічує економічну активність, особливо у відносинах з державними інституціями. Реалії відносин приватних компаній з державними органами багаті численними прикладами відносин за принципом: «Ви відвантажте, Ви зробіть, Ви працюйте, а ми Вам потім заплатимо, коли казначейство гроші перекаже». Невизначеність останнього кроку формує не тільки економічний, а й політичний імідж окремих державних інститутів. Разом з тим штучність ситуації невизначеності може використовуватися окремими посадовцями для тиску на приватні підприємства з метою усунення «чужих» виконавців або отримання хабара. І в першому, і в другому випадку рішення представника влади щодо створення ситуації невизначеності як форми відносин чи то з виборцями, чи то з приватними підприємствами є, на жаль, негативним проявом політичної участі.

Вплив нерелевантної інформації на прийняття рішення.

Люди переважно послуговуються практично всією наявною для прийняття рішення інформацією. На жаль, ця схильність інколи призводить до того, що нерелевантна інформація долучається до прийняття рішення. Зазначена тенденція проявляється більш явно, коли людина сама доклала зусиль до пошуку інформації. Ось один з прикладів впливу нерелевантної інформації на пошук шляхів розв'язання проблемної ситуації.

Уявіть собі, що у шафі лежать 25 чорних і 75 синіх панчіх. Вам слід вдягти пару панчіх одного кольору, отже, яке число панчіх Ви мусите витягти по одній із шафи, щоб мати пару панчіх одного кольору? Дайте собі хвилину на розрахунок. Яка Ваша відповідь?

У пошуку відповіді, частина людей починає обмірковувати вірогідності, зважаючи на те, що 25% панчіх у шафі чорні і 75% сині. Далі з розподілу можливостей вони намагаються знайти відповідь. Але насправді інформація щодо процентного співвідношення чорних і синіх панчіх для розв'язання завдання є зайвою. В якому б співвідношенні були сині і чорні панчохи у шафі, для того, щоб отримати однокольорову пару панчіх, слід витягнути максимум три панчохи. Якщо перша була чорна, а друга синя, то якого б кольору була третя панчоха, вона утворить пару або з синьою, або з чорною панчохою, і у Вас буде пара однокольорових панчіх. Цей

приклад демонструє схильність когнітивної системи залучати будь-яку наявну інформацію до вирішення проблеми без критичного попереднього аналізу її значущості для розв'язання завдання. Як наслідок, можуть прийматися неоптимальні рішення або ж істотно збільшується час на пошук оптимального рішення. Очевидно, що інколи через цілеспрямоване надання суб'єкту прийняття рішення зайвої інформації можна впливати на прийняття ним рішення, в тому числі щодо політичної участі. Такі ефекти Р. Нісбетт називає розмиванням [71]. Політичне життя в Україні багате прикладами розмивання уваги населення другорядними питаннями, тим часом паралельно вирішуються питання з розподілу економічних ресурсів або державних субвенцій. Фактично знижка на газ у Харківській угоді теж є демонстрацією розмивання, позаяк головний пункт угоди стосується подовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України. При складанні біографій кандидатів у депутати також використовують розмивання задля спрямування уваги виборця на аналіз поданої інформації в бажаному руслі. Тож поінформованість і критичне ставлення до добору інформації можуть слугувати запобіжниками впливів на кшталт розмивання.

Вплив на прийняття рішення через якоріння. Одним із прикладів використання нерелевантної інформації для прийняття рішення є якоріння. Майже 40 років тому А. Тверський та Д. Канеман [74] описали феномен якоріння, який є однією з базових евристик в інтуїтивному оцінюванні. Разом з тим феномен якоріння до сьогодні привертає увагу багатьох дослідників (Chapman, Johnson, 1999; Epley, Gilovich, 2001, 2004; 20005; Jasowitz, Kahneman, 1995; Mussweiler, Strack, 1999). З того часу феномен числового якоріння не тільки було відтворено в інших дослідженнях, але він наводиться вже в підручниках із психології прийняття рішення як класичний приклад для демонстрації якоріння в процесі оцінювання [64]. Актуальність вивчення якоріння при обробці числових послідовностей ґрунтується перш за все на тому, що людині в сучасному світі доводиться обробляти значну кількість числової інформації – від простої, як то температурний прогноз погоди на кілька днів наперед, до складних числових послідовностей, що ві-

дображають динаміку рейтингів політичних партій, біржові котирування акцій, валют та дорогоцінних металів.

Сутність феномена якоріння полягає в тому, що абсолютне значення числового якоря впливає на процес оцінювання інформації таким чином, що кінцевий результат оцінювання зміщується в бік запропонованого якоря. В цьому сенсі про якір можна вести мову як про своєрідну опору, від якої відштовхується процес оцінювання запропонованої інформації. Як відомо, вплив числового якоріння може проявлятися за різноманітних експериментальних умов: 1) при впливі нерелевантного якоря, 2) в умовах якоря згенерованого самим досліджуваним (інтернально згенерований якір), 3) при впливі підпорогового якоря [70]. Нами вивчався ефект якоріння за умови формування якоря досліджуваним [34].

Пояснюючи ефект якоріння, А. Тверський та Д. Канеман [74] наголошують на визначальній ролі недостатнього коригування оцінки (*insufficient adjustment*). На їхню думку, досліджуваний використовує значення якоря як початкову точку відліку для побудови результату оцінювання та недостатньо корегує свою оцінку в напрямку від значення якоря до відповіді, яка б виглядала як більш правдоподібний результат оцінювання стимулу. Попри зрозумілість такої інтерпретації, ряд дослідників вважають не зовсім зрозумілою природу ефекту якоріння. Істотною мірою труднощі моделювання цього ефекту зумовлені множинністю залучених до нього когнітивних процесів. Одна із спроб пояснити психологічний механізм якоріння полягає у висуненні тези про підтверджувальну гіпотезу [58; 69]. Більшість результатів свідчать на користь впливу автоматичного асоціативного процесу, в якому відбувається пошук інформації, яка б узгоджувалася з тією, що запропонована в якості якоря [57; 69]. К. Бланкеншип (2008) з колегами продемонстрували, що за нормальних умов процес оцінювання зазнає впливу як з боку змінюваної в експерименті фонові інформації, так і через запропонований досліджуваному числовий якір. Пропонується також пояснення числового якоріння, що спирається на ідею числового праймінгу, в якому якір активує споріднені концепції, такі як приблизне оцінювання величин, що впливає на кінцевий результат оцінювання. Частина з цих процесів вже описано, а саме число-

вий праймінг (Jacowitz, Kahneman, 1995; Wilson, Houston, Etling, Brekke 1996; Wong, Kwong, 2000) та викривлення масштабу суб'єктивних шкал [62]. К. Вонг та Дж. Квонг [77], а також Д. Оппенгеймер з колегами [72] запропонували тезу про праймінг величини. Ними було продемонстровано, що якір може впливати через генеральний смисл на сприйняття величини.

Н. Еплей та Т. Гілович [60; 61] довели, що формування суб'єктивної оцінки відбувається, починаючи з якоря. На їхнє переконання, щойно досягається перша правдоподібна оцінка заданого стимулу, перебіг корегування оцінки відразу припиняється. Цей процес (рис. 2.5) відображає своєрідне недостатнє корегування (недостатнє наближення), яке, на нашу думку, може саме зазнавати впливу не тільки з боку числового якоря, а й з боку процесів, пов'язаних із декодуванням стимулу, що підлягає оцінюванню. Зазначимо, що наведені пояснення числового якоріння не є взаємовиключними. Звертаючись до функції, що описує прийняття рішення, а саме: $\text{Рішення} = f(\text{Пропозиції}, \text{Події}, \text{Наслідки}, \text{Цілі}, \text{Підґрунтя})$, зауважимо, що якоріння може бути застосоване практично до кожного з її аргументів. Таким чином, попри складність моделювання впливу якоря, описаний підхід може бути інструменталізованим для впливу на прийняття рішення щодо політичної участі.

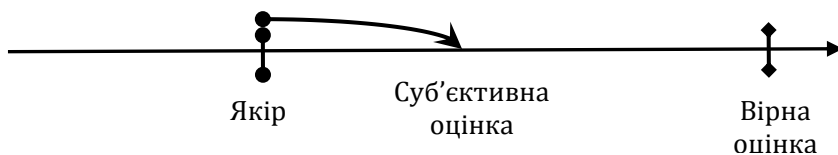

Рис. 2.5. Вплив якоря на оцінювання числової послідовності

Абсолютне значення числового якоря є опорним, від нього починається процес оцінювання, в ході якого результат оцінювання корегується в бік імовірно вірної оцінки.

Інтернально згенерований якір як чинник оцінювання. Існує декілька шляхів введення інтернально згенерованого якоря в процес оцінювання, частина з яких описана Н. Еплеем та Т. Гіловичем [60; 61]. В одному випадку вчені використовували як

самозгенерований якір певні дати або події, що автоматично активувалися в робочій пам'яті досліджуваного на самому початку процесу оцінювання. Наприклад, шукаючи відповідь на запитання: «Коли Дж. Вашингтона було обрано на посаду президента США?», респондент автоматично пригадує дату проголошення незалежності Сполучених Штатів Америки – 1776 р. – і використовує її як якір для формування відповіді про дату обрання Дж. Вашингтона президентом. Інакше кажучи, когнітивна система досліджуваного розгортає процес обробки інформації, що виражається в корегуванні дати, позначеної самозгенерованим якорем, у бік правдоподібної відповіді. Наголосимо, що від самого початку дата-якір розглядається як невірна відповідь на поставлене запитання. Тому, на думку Н. Еплея та Т. Гіловича [60], не має підстав брати до уваги, чи є значення якоря вірне, чи ні. Отже, вони вважають, що ефект якоріння радше зумовлюється недостатнім корегуванням, тобто його передчасним завершенням, що проявляється як недостатнє наближення від якоря до вірної відповіді.

Як вважають А. Тверський та Д. Канеман [74], процес наближення оцінки від якоря до вірної відповіді триває недостатньо. Тому як остаточна відповідь наводиться результат дещо менший за вірну відповідь, отже, йдеться про недооцінювання. В нашому дослідженні [34] вивчалось якоріння за оцінки числових послідовностей. Його предметом були фактори, що впливають на перебіг оцінювання, а саме на вплив інтерально згенерованого якоря. Було досліджено два аспекти ефекту якоріння: процес корегування оцінки за умови введення другого якоря та вплив виконання попереднього завдання. Результати дослідження відтворюють феномен якоріння, описаний А. Тверським та Д. Канеманом [74]. Спираючись на нього, було досліджено особливості формування оцінки числової послідовності за умови дії двох чинників: 1) уведення другого інтерально сформованого якоря, 2) впливу заміни стимульного ряду. Доведено, що оцінка попередньої цифрової послідовності використовується як самозгенерований якір при оцінці наступної за нею послідовності. Відтак можна вести мову про паралельну дію двох якорів. Це демонструє складну будову самого якоря, який слугує опорою для формування оцінки. Отри-

мані результати розкривають можливість впливу на перебіг оцінювання інформації, поданої у вигляді числових рядів, через введення кількох якорів.

Нами також продемонстровано, що виконання попереднього завдання за певних умов відіграє роль своєрідного праймінгу для контрольних процесів, які супроводжують заміни в опрацьовуваній інформації. Залежно від дизайну подання інформації може, наприклад, підсилюватися активація контрольних процесів у когнітивній системі. В кінцевому підсумку це проявляється у зміні абсолютних величин оцінки числової інформації.

Крім суто теоретичного значення цього дослідження для вивчення процесу оцінювання числових послідовностей, його результати прямо стосуються реалій повсякденного життя. Йдеться передусім про презентацію у мас-медіа різноманітних даних, зокрема про рівень підтримки окремих політиків, результатів соціологічних опитувань, даних про економічну ситуацію в країні, кількісну презентацію кримінальних подій у країні, презентацію фінансових прогнозів і т. ін. Включення додаткових якорів та впровадження певної послідовності в презентації такого виду інформації може впливати на її кінцеву оцінку реципієнтами. Особливого значення такі впливи на перебіг оцінювання інформації набувають для засобів масової інформації з широкою аудиторією споживачів (телебачення, інтернет, радіо).

Д. Оппенгеймер та колеги [72] запропонували тезу про наявність генерального смислу величини, яким когнітивна система послуговується під час оцінювання, при цьому зазначений смисл величини не є прив'язаним до певних одиниць вимірювання або ж певної шкали. Його слід розуміти як феномен незалежний від модальності. Таким чином, застосування якоріння в оцінюванні пропозицій та інших аргументів функції прийняття рішення може відбуватися у всіх модальностях. Тим самим відкривається широкий простір для розроблення впливів на прийняття рішення.

Висновки. На Європейському континенті значення політичної участі широких верств населення за останні 100 років постійно зростає, утворюючи певний історичний тренд. Комплементарно до цього тренда відбувається оновлення засобів масової комунікації,

які перебирають на себе роль важливого чинника в підготовці і реалізації політичної участі громадян. Щойно розпочавшись, XXI ст. вже рясніє прикладами специфічної ролі засобів масової інформації та комунікації у виявленні політичної участі населення – «трояндова революція» в Грузії, «помаранчева» в Україні, «революція тюльпанів» у Киргизії, «арабська весна» в низці країн у Північній Африці та повстання проти авторитарного режиму в Сирії. Кілька десятків років тому ще було складно уявити, що комунікація в інтернеті, відеоматеріали, відзняті на мобільні телефони, аматорські аудіозаписи з місця подій зможуть не тільки відбивати ставлення народу до подій у власній країні, а й слугуватимуть його самоорганізації, плануванню і втіленню проявів політичної участі з метою перетворення життя на краще. Результати означених революцій не завжди і далеко не повною мірою відповідають очікуванням їх учасників, що може бути свідченням початкового етапу масової, bottom-up, інтерактивної комунікації як прояву політичної участі. Потужний маніпулятивний потенціал сучасних мас-медіа несе також загрозу штучного використання інформації для дестабілізації політичної або економічної ситуації, яка не відповідає інтересам суспільства. З означеного випливає важливість набуття навичок політичної участі широкими верствами населення та вміння їх застосовувати відповідно до вимог часу. Йдеться насамперед про набуття навичок, які б відповідали інтересам окремого громадянина та суспільства як цілого, їх стійкого розвитку, навичок, які б запобігали виникненню сторонньо та штучно спровокованих змін у житті суспільства.

Особливе місце в маніфестації політичної участі займає прийняття рішення, що опосередковує досягнення поставлених цілей та втілюється в окремі дії. Навіть така проста дія, як інформування органу влади про ставлення до виконання ним своїх функцій, потребує прийняття рішення. Але й ця дія може виявитися важливою, бо позиція не доведена до відома іншої сторони – це позиція не врахована іншою стороною. Разом з тим прийняття рішення – це складний багатоступеневий когнітивний акт. В ньому задіяні багато змінних, через що виникають численні можливості для впливу на прийняття рішення. До того ж прийняття рішення щодо по-

літичної участі є одним з ключових процесів, в якому здійснюється втілення політичних поглядів, цінностей і очікувань у поведінковий акт, якщо останній трактувати в широкому сенсі.

Попри наявні розбіжності в розумінні раціональності рішення [63; 65; 73], рішення, що приймаються стосовно політичної участі, мають спиратися на певні правила та містити цілепокладання. Вони повинні прийматися з урахуванням не тільки ситуативних обставин, а й широкого часового горизонту. Саме запропонований перелік кроків із набуття навички прийняття рішення має створити підґрунтя для, власне, прийняття рішень із згадуваними властивостями. Які б критерії оптимальності використовувалися у процесі прийняття рішення, скільки б змінних бралися до уваги, слід пам'ятати, що прийняття рішення – це крок із творення майбутнього, а такий крок не завжди може бути визначеним у всіх його аспектах. Отже, приймаючи рішення, слід до певної міри приймати невизначеність майбутнього, невизначеність окремих наслідків свого рішення та можливість непрогнозованих подій, з урахуванням яких розглядатиметься прийняте рішення. Для убезпечення від небажаних наслідків доречним буде розширення часових меж, щодо яких приймається рішення. Коли прийматимете рішення, уявіть собі, якою особисто Ви хотіли б бачити ситуацію не тільки зараз, а й через місяць, через рік, а то й через три роки, і з урахуванням такого часового горизонту приймайте рішення. Приймаючи рішення про підтримку певного кандидата на посаду, яку він обійматиме в державному органі будь-якого рівня тривалий час, зважте на те, чи підтримаєте Ви цього ж кандидата через 3-4 роки, коли він вже обійматиме цю посаду.

Іноколи доводиться приймати рішення за умови обмеженого часу та відсутності необхідної інформації. У таких випадках, як засвідчують дослідження Г. Гігеренцера [63], ми мусимо покладатися на евристики. Евристики в ситуаціях невизначеності і обмеження в часі є чи не найефективнішим підходом до прийняття рішення. В них відбувається своєрідне покладання на життєвий досвід, на вже відомі моделі поведінки, на проявлені тренди розвитку та прийняті в суспільстві правила. Але ж за наявності часу та за можливості зібрати необхідну інформацію доречно було б застосовувати більш

розлоге прийняття рішення, розглядаючи його як функцію: *Рішення = f(пропозиції, події, наслідки, цілі, підґрунтя)*. Покрокове прийняття рішення є більш надійним інструментом для формування майбутнього, позаяк на кожному з кроків піднімається завіса, що відділяє нас від того майбутнього, яке може настати за прийнятим рішенням. Разом з тим застосування навички покрокового прийняття рішення з урахуванням відкритості майбутнього і змінюваності даності за жодних умов не може сприйматися як гарантоване убезпечення від помилкових рішень або рішень, що матимуть небажані наслідки.

Приймаючи рішення, кожен з нас може зазнавати тиску оточення і впливу мас-медіа через фреймінг інформації, «вливання» зайвої, відволікаючої інформації або стати об'єктом впливу таких технік, як якоріння. Це ті реалії, які кожен з нас мусить враховувати і з огляду на які знаходити прийнятні для себе форми реагування. Попри всі можливі впливи на суб'єкта прийняття рішення, слід намагатися приймати автентичні рішення, ті, реалізація яких за своєю сутністю відбиватиме цінності і наміри, властиві саме суб'єкту, а не джерелам зовнішнього впливу.

Розуміючи прийняття рішення як акт вияву особистої свободи, не слід забувати, що такий акт відбувається в суспільстві, а тому має враховуватись чинний суспільний договір та встановлені норми поведінки. Взаємне гармонійне дотримання інтересів і прав окремої особи та інтересів суспільства має бути запорукою стійкого розвитку як у політичній, так і в економічній сфері. Отже, суспільний договір мав би слугувати тією рамковою угодою, яка б утворювала русло задля прийняття рішень щодо політичної участі на всіх рівнях її виявлення, від найнижчого до найвищого, коли рішення впливає на значну кількість населення.

Суб'єкт прийняття рішення має навчитися протистояти будь-яким незаконним впливам на прояв його політичної участі, навіть якщо такі впливи (підкуп, залякування, силовий тиск) організовані представниками правлячої партії. Через покрокове прийняття рішення слід навчитися в дещо ширшому контексті розглядати обставини і власну мету, не слідувати швидким традиційно вживаним евристикам, на які частина громадян покладається за

актуалізації окремими політиками провокативних тем щодо мови, національно-етнічної, релігійно-конфесійної, культурної належності, історичної пам'яті. Ці теми найбільш інструменталізовані і дотепер справляють високоефективні впливи на прояви політичної участі громадянами. Саме такі маніпуляції в діалозі з народом використовують політики задля відволікання уваги від незаконних дій влади або таких, що суперечать інтересам суспільства. Завдяки цьому політикам вдається вже котрий рік поспіль провокувати суспільне протистояння перед виборами й у такий спосіб впливати на їх результат.

Література до розділу 2

1. Балл Г. А. Психология в рациогуманистической перспективе. Избр. работы / Г. А. Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.
2. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
3. Вилюнас В. К. Психология развития мотивации / В. К. Вилюнас. – СПб. : Речь, 2006. – 458 с.
4. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 288 с.
5. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксин», 2011. – 352 с.
6. Голенкова З. Т. Общая социология: учеб. пособие / Голенкова З. Т., Акулич М. М., Кузнецов Н. В. – М. : Гардарики, 2005. – 474 с.
7. Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. // Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
8. Головаха Є. Українське суспільство: 20 років у дзеркалі соціології // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/mass_media/v-ukrainciv-hronichnadi.htm.
9. Гулик І. Про суспільний договір / І. Гулик // Львівська газета on-line. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/blog/5236>.
10. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология / Г. Г. Дилигенский. – М. : Наука, 1994. – 304 с.
11. Зануда А. Українська молодь не протестує, а емігрує [Електронний ресурс] / А. Зануда. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/2011/12/111209_jobless_youth_ukraine_az.

12. *Занюк С. С.* Психологія мотивації та емоцій / С. С. Занюк. – Луцьк : Вид-во Волин. держ. ун-ту, 1997. – 180 с.
13. *Збітнев Ю. І.* Новий суспільний договір [Електронний ресурс] / Ю. І. Збітнев. – Режим доступу: <http://www.zbitnev.org/projects/content/i/27>.
14. *Ібрагімова І.* Контракт, або суспільний договір між владою і громадою / І. Ібрагімова // Громадянське суспільство. – 2009. – № 1(8). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/kompakt-abo-suspilnii-dogovir-mizh-vladoiu-i-gromadoiu/lang/tab01>.
15. *Иванников В. А.* Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – СПб. : Питер, 2006. – 203 с.
16. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии»).
17. *Ирхин Ю. В.* Мотивы политические / Ю. В. Ирхин // Полит. энцикл. : в 2-х т. / [науч.-ред. совет: пред. совета Ю. Г. Семигин]. – М., 2000. – Т. 1. – С. 743–744.
18. *Кияшко Л. О.* Вплив ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 186–196.
19. *Кияшко Л. О.* Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді / Л. О. Кияшко // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 23 (26). – С. 252–261.
20. *Климчук В. А.* Тренинг внутренней мотивации / В. А. Климчук. – СПб. : Речь, 2005. – 75 с.
21. *Ковалёв В. И.* Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалёв. – М. : Наука, 1988 – 192 с.
22. *Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р.* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glav.govuadocs.com.ua/docs/1600/index-48089.html?page=14>.
23. *Краснякова А. О.* Дослідження формування мотивації політичної участі / А. О. Краснякова // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 252–262.
24. *Краснякова А. О.* Мотиваційні складові політичної поведінки молоді / А. О. Краснякова // Наук. студії із соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 221–231.
25. *Кричевский Р. Л.* Модель одного из механизмов группового лидерства / Р. Л. Кричевский // Психология воспитания в первичном коллективе. Межвуз. сб. науч. трудов. – Ярославль : Костромской гос. пед. ин-т им. Н. А. Некрасова, 1980. – Вип. № 58. – С. 110–117.

26. *Леонтьев Д. А.* Общее представление о мотивации человека [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев – Режим доступа: www.motiv.smysl.ru/general.doc.
27. *Маркова А. К.* Формирование мотивации учения: кн. для учителя / Маркова А. К., Матис Т. А., Орлов А. Б. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
28. *Мелешкина Е. Ю.* Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов. – М. : ИНФРА-М; Весь мир, 2001. – 427 с.
29. *Основи психології: підручник* / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – [2-ге вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 1996. – 632 с.
30. *Платонов К. К.* Система психологии и теория отражения / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – 309 с.
31. *Плющ А. Н.* Особенности мотивации политической деятельности / А. Н. Плющ // Психология власти – 2008 : Материалы Второй междунар. конф. 14-15 января 2008 г. / Под. науч. ред. А. И. Юрьева. – СПб., 2008. – С. 212–218.
32. *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації: монографія* / За ред. Л. О. Кияшко – К. : Міленіум, 2013. – 230 с.
33. *Політологія: підручник* / [Розенфельд Ю. М., Герасіна Л. М., Осипова Н. Н.]. – Харків : Право, 2001. – 636 с.
34. *Полунін О. В.* Процес корегування оцінки при числовому якорінні: експериментальне дослідження / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2012. – Вип. 30 (33). – С. 293–307.
35. *Полунін О. В.* Часовий фреймінг рішення виборця: старіння суб'єкта і старіння пропозиції / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. / НАПН України; Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 28 (31). – С. 297–311.
36. *Посібник інструктора з проведення презентацій та семінарів з проблем протидії ВІЛ/СНІД на робочому місці* // Академія сприяння освіті (AED), Центр стратегій охорони громадського здоров'я. – К. : Вид. проекту СМАРТ, 2002. – 256 с.
37. *Росс Л.* Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт [пер. с англ.]. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
38. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб., 1999. – 720 с.
39. *Рубинштейн С. Л.* Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Ученые записки высшей школы г. Одессы. – Одесса, 1922. – Т. 2. – С. 148–154.

40. *Светіков О.* Суспільний договір підписано. Що далі? [Електронний ресурс] / О.Светіков. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/susplnii-dogovir-pidpisano-shcho-dali/lang/tab01>.
41. *Скнар О. М.* Використання проєктивних методик вивчення продуктів творчості в дослідженні емоційно-оцінних ставлень молоді до держави / О. М.Скнар // Простір арт-терапії: зб. наук. праць. – К.: Арт-терапевтична асоціація, 2010. – С. 84–96.
42. *Скрипкина Т. П.* Система доверительных отношений как условие развития субъектности в онтогенезе / Т. П.Скрипкина // Психологический журнал. – 2013. – Т. 34. – № 2 (март-апрель). – С. 39–49.
43. *Современная психология мотивации* / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 343 с.
44. *Татенко В. О.* Психологічна реабілітація пересічного суб'єкта політики // Незалежний культурологічний часопис «І» 30.06.2003 [Електронний ресурс] / В. О. Татенко. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/tatenko.htm>.
45. *Титаренко Т. М.* Основи практичної психології: підручник / Т. Титаренко, В. Панок, Н. Чепелєва та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
46. *Тоффлер О.* Проблемы власти на пороге XX1 века / О. Тоффлер // Свободная мысль. – 1992. – № 2. – С. 113–120.
47. *Україна серед країн-лідерів з міграції* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.dt.ua/SOCIETY/ukrayina_sered_krayinlideriv_z_migratsiyi-95898.html.
48. *Урбан М.* Социальные отношения и политические практики в посткоммунистической России // Полис. – 2002. – № 4.
49. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 730 с.
50. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: [пер. с англ.] / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 [6] с. – (Philosophy).
51. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.
52. *Шестопал Е. Б.* Политическая психология: учеб. для студ. вузов / Е. Б.Шестопал. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Аспект-Пресс, 2007. – 427 с.
53. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 527 с.
54. *Шморгун М.* Новий «суспільний договір» як альтернатива революційному сценарію / М.Шморгун [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://m-shmorgun.vkursi.com/4248.html>.
55. *Юм Д.* О первоначальных принципах правления / Юм Д. // Сочинения [в 2-х т.]. – М.: Мысль, 1996. – Т. 2. – 734 с.

56. *Asch S. E.* Opinions and social pressure / S. E. Asch // Scientific American. – 1955. – Vol. 193. – P. 31–35.
57. *Chapman G. B.* The limits of anchoring / G. B. Chapman, E. J. Johnson // Journal of Behavioral Decision Making. – 1994. – № 7(4). – P. 223–242.
58. *Chapman G. B.* Anchoring, activation, and the construction of values / G. B. Chapman, E. J. Johnson // Organizational Behaviour and Human Decision Processes. – 1999. – Vol. 79(2). – P. 115–153.
59. *Ellsberg D.* Risk, ambiguity and the Savage axioms / D. Ellsberg // Quarterly Journal of Economics, 1961. – Vol. 75. – P. 643–669.
60. *Epley N.* Putting adjustment back into the anchoring and adjustment heuristic: differential processing of self-generated and experimenter-provided anchors / N. Epley, T. Gilovich // Psychological Science. – 2001. – № 12. – P. 391–396.
61. *Epley N.* When effortful thinking influences judgmental anchoring: Differential effects of forewarning and incentives on self-generated and externally provided anchors. / N. Epley, T. Gilovich // Journal of Behavioral Decision Making. – 2005. – Vol. 18. – P. 199–212.
62. *Frederick S.* The subjectivity of «objective» scales / S. Frederick, D. Mochon. – Yale University: Working Paper. – 2009.
63. *Gigerenzer G.* Simple Heuristics that make us smart / G. Gigerenzer, P. M. Todd. – New York: Oxford: Oxford University Press, 1999. – 416 p.
64. *Jungermann H.* Die Psychologie der Entscheidung / Jungermann H., Pfister R.-H., Fischer K. – Spektrum Akademischer Verlag, 2 Aufl. – 2005.
65. *Kahneman A.* Prospect theory: An analyses of decision under risk / A. Kahneman, D. Tversky // Econometrica, 1979. – 47. – P. 263–291.
66. *Klos A.* Investment decisions and time horizon: Risk perception and risk behavior in repeated gambles / Klos A., Weber E. U., Weber M. // Management Science. – 2005. – Vol. 51. – Iss. 12. – P. 1777–1790.
67. *Milgram S.* Obedience to authority / S. Milgram. – New York: Harper & Row, 1974.
68. *Milgram S.* Some conditions of obedience and disobedience to authority / S. Milgram // Human Relations, 1965. – Vol. 18. – P. 56–76.
69. *Mussweiler T.* Hypothesis-consistent testing and semantic priming in the anchoring paradigm: A selective accessibility model. / T. Mussweiler, F. Strack // Journal of Experimental Social Psychology. – 1999. – 35(2). – P. 136–164.
70. *Mussweiler T.* Subliminal anchoring: judgmental consequences and underlying mechanisms. / T. Mussweiler, B. Englich // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 2005. – 98(2). – P. 133–143.
71. *Nisbett R. E.* The delusion effect: nondiagnostic information weakens the implications of diagnostic information / Nisbett R. E., Zuiker H., Lemley R. E. // Cognitive Psychology, 1981. – 13. – P. 248–277.

72. *Oppenheimer D. M.* Anchors aweigh: A demonstration of cross-modality anchoring and magnitude priming / *Oppenheimer D. M., LeBoeuf R. A., Brewer N. T.* // *Cognition*. – 2008. – Vol. 106. – P. 13–26.
73. *Simon H. A.* Models of bounded rationality / *H. A. Simon*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1982.
74. *Tversky A.* Judgment under uncertainty: heuristics and biases / *A. Tversky, D. Kahneman* // *Science*. – 1974. – Vol. 185. – P. 1124–1131.
75. *Tversky A.* Rational choice and the framing of decision / *A. Tversky, D. Kahneman* // *Journal of Business*, 1986. – № 59. – P. 251–278.
76. *Tversky A.* The framing of decisions and the psychology of choice / *A. Tversky, D. Kahneman* // *Science*, 1981. – Vol. 211. – P. 453–458.
77. *Wong K. F. E.* Is 7300 m equal to 7.3 km? Same semantics but different anchoring effects / *K. F. E. Wong, J. Y. Y. Kwong* // *Organisational Behavior and Human Decision Processes*. – 2000. – N 82(2). – P. 314–333.

Розділ 3

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СИСТЕМИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК СКЛАДОВИХ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ

3.1. Формування готовності до політичної участі в освітньому середовищі (методологічні підходи до проблем організації)

Формування готовності учнів до політичної участі та ефективної соціальної самореалізації потребує наявності психологічних умов, а також застосування у педагогічному процесі відповідних методів навчання і виховання.

Згідно з діяльнісним підходом розвиток навичок соціальної взаємодії та соціальної активності молоді можливий лише в процесі суспільної діяльності суб'єктів. Тому важливим завданням дорослих є допомога у створенні умов для такої діяльності, в ході якої здійснювалася б політична соціалізація, формувалася б небайдужість до соціально-політичних процесів у країні та готовність взяти в них участь. Ці механізми повинні гармонійно вбудовуватися в навчально-виховний процес освітніх закладів.

У межах традиційного підходу до освіти метою навчання і виховання є передача студенту або школяру знань, накопичених людством. Пріоритетну роль у підготовці молоді до взаємодії та соціальної активності відіграє ефективне викладання циклу суспільствознавчих дисциплін. Сучасна ж концепція освіти виходить з того, що навчання і виховання складають єдиний педагогічний процес. Таким чином, головна проблема полягає в тому, як ці два аспекти об'єднати в єдине ціле задля успішної соціальної самореалізації молоді людини.

Відомий український психолог М. Й. Боришевський виявив, що психічні механізми розвитку особистості можуть активно функціону-

вати «за наявності у свідомості та підсвідомості людини інтегруючого та стимулюючого начала або чинників, у ролі яких виступає певна *життєво важлива ідея*. Якщо ця ідея визначається соціально-позитивним змістом, має морально-ціннісне навантаження, вона спричиняє розвивальний ефект у свідомості, а також може впливати на систему особистості загалом» [цит. за: 8, с. 69]. Під *життєво важливою ідеєю* автор мав на увазі скаутинг – виховний рух, спрямований на особистісний розвиток та громадянське виховання молодшої людини, на розвиток дитини як члена суспільства. Головною метою залучення дитини до цієї системи є особистісний розвиток, який повинен забезпечуватись такими механізмами, як командна взаємодія, життя в гармонії з природою, наявність певної символіки, навчання через справу, скаутський закон та обіцянка, підтримка дорослих [8, с. 70].

Щоб досягти успіху в розвитку у молоді соціальної зрілості та підготувати її до участі в соціально-політичному житті суспільства, на наш погляд, до механізмів, запропонованих у концепції М. Й. Боришевського, слід додати такі чинники, як організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників навчально-виховного процесу та створення позитивної психологічної атмосфери в процесі спільного вирішення життєво важливих завдань. Структурно-функціональна модель розвитку соціальної зрілості представлена на рисунку 3.1.

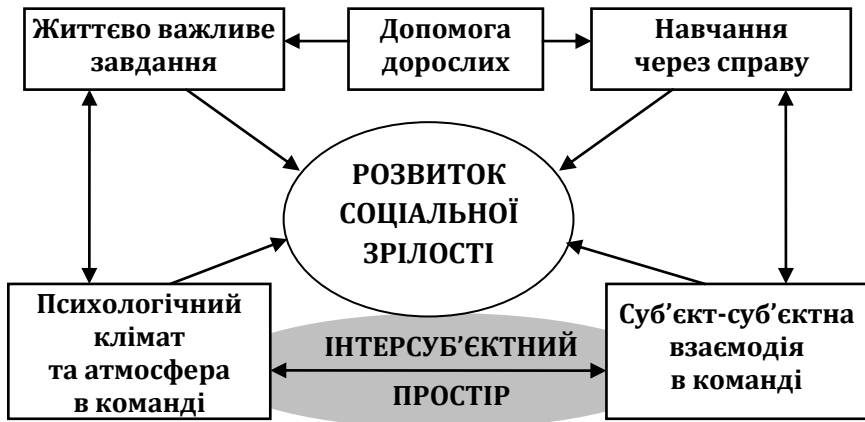

Рис. 3.1. Структурно-функціональна модель розвитку соціальної зрілості

Навчання через справу, на відміну від теоретичного навчання, означає розвиток унаслідок особистого досвіду, активний шлях набуття молодого людиною знань, умінь та соціальних настанов.

Командна взаємодія заснована на природній схильності молоді до об'єднання у невеликі групи. Тим самим значний вплив, який вони справляють один на одного, спрямовується у конструктивне русло. Це дає можливість молодій людині розвивати свої здібності, індивідуальні уміння, таланти та командний дух взаємопідтримки.

Погляд на «взаємодію» як вияв спілкування поширений у вітчизняній соціальній психології. Більшість авторів розглядають взаємодію (інтерацію) в соціально-психологічному плані як аспект спілкування, що проявляється в організації людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільного завдання, досягнення певної спільної мети (М. Корнєв, А. Коваленко). Це передбачає, що кожен з учасників взаємодії робить свій внесок у вирішення завдання, що забезпечує більшу ефективність порівняно з індивідуальним виконанням.

Суб'єкт-суб'єктною (інтерсуб'єктною) називають таку інтердивідну взаємодію, де кожен учасник проявляє свою суб'єктність через причетність до створення надіндивідного, інтердивідного простору. Отже, в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії створюється інтерсуб'єктний простір як суб'єктивоване середовище [8, с. 72].

Ефективність формування готовності молоді до самореалізації в соціумі потребує наявності відповідного освітнього середовища. Згідно з концепцією Г. І. Сороки *модальність освітнього середовища* може бути представлена за допомогою методики векторного моделювання. Як критеріальний показник розглядається наявність чи відсутність у тому чи іншому освітньому середовищі умов і можливостей для розвитку активності (чи пасивності) дитини та її особистісної волі (чи залежності) [22]. Освітнє (виховне) середовище може бути віднесене до одного з чотирьох основних типів, виокремлених Я. Корчаком:

- догматичне освітнє середовище, що сприяє розвитку пасивності й залежності дитини;
- кар'єрне освітнє середовище, що сприяє водночас як розвитку активності, так і залежності дитини;

- безтурботне освітнє середовище, що сприяє водночас і вільному розвитку, і формуванню пасивності дитини;
- творче освітнє середовище, що сприяє вільному розвитку активної дитини.

«Активність» розуміється в даному випадку як наявність таких властивостей: ініціативність, прагнення до досягнення значущих цілей, завзятість у цьому прагненні, боротьба особистості за свої інтереси, обстоювання цих інтересів і т. ін.; відповідно «пасивність» розглядається як відсутність згаданих властивостей. Інакше кажучи, полюс «пасивності» на поданій нижче шкалі може розглядатися як нульова активність.

«Незалежність» пов'язується тут з незалежністю суджень і вчинків, волею вибору, самостійністю і т. ін.; нарешті «залежність» розуміється як пристосовництво, підкореність чужій волі, брак особистої відповідальності тощо. Наочне співвіднесення цих факторів представлено на рисунку 3.2.

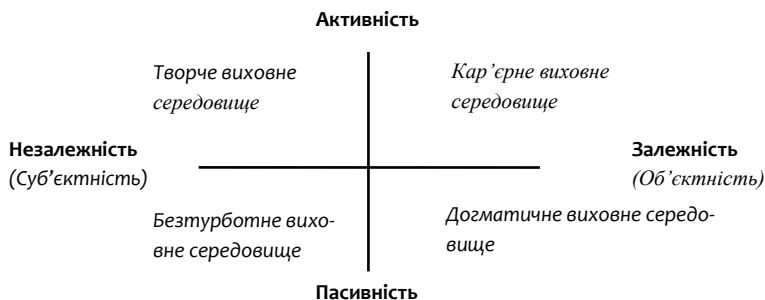

Рис. 3.2. Система координат для векторного моделювання освітнього середовища

Якщо викладання суспільствознавчих дисциплін може забезпечити поінформованість учнів щодо основ демократичного устрою, громадянської та політичної участі, то саме творче виховне середовище, налагоджена система самоуправління здатні забезпечити засвоєння відповідних засобів діяльності (компетентностей) і, врешті-решт, формування соціальної зрілості та суб'єктності учня. Модель формування суб'єктності учня в навчально-виховному процесі зображено на рисунку 3.3.

Рис. 3.3. Модель формування суб'єктності в освітньому середовищі

Змістове наповнення складових моделі представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Складові формування готовності учнівської молоді до соціальної активності

Зміст діяльності	Компетенції, що надаються	Методи й процедури
Просвіта (знання)	<p>Поширення знань у сфері:</p> <ul style="list-style-type: none"> • психології політичної участі та громадської активності особистості; • психології малих груп; • політичної культури особистості; • форм соціальної, політичної та громадської участі; • реалізації особистісної ролі у команді; • видів та форм соціальної активності 	<p>Форми психологічної просвіти:</p> <ul style="list-style-type: none"> • лекції, • бесіди, • семінари, • виставки, відбір літератури, • процесінги, • перформанси, • метод кейсів, • метод проектів, • мозковий штурм
Формування (вміння, навички)	<ul style="list-style-type: none"> • формування мотивації соціальної активності; • підвищення рівня відповідальності; • надання можливості оцінки (самооцінки) власного потенціалу; • формування навичок командної взаємодії; • розвиток навичок політичної та громадської участі особистості: <ul style="list-style-type: none"> - комунікативних, - емоційних, - когнітивних, - конативних 	<ul style="list-style-type: none"> • організація самоуправління, • групова робота (командна) з вирішення завдань, • продуктивні ділові ігри, • рольові ігри, • метод соціальних проектів

Відповідна організація процесу самостійного управління навчальним закладом та вбудова в систему викладання суспільствознавчих дисциплін спеціальних інтерактивних технологій сприятимуть розвитку соціальної зрілості, суб'єктності, громадянської відповідальності учня, що може слугувати підґрунтям здатності до подальшої ефективної участі в суспільно-політичному житті країни.

Умови формування соціальної зрілості та готовності до соціальної активності:

- творча модальність виховного середовища;
- побудова інтерсуб'єктного простору взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу;
- організація спільної діяльності з метою вирішення реальних життєво важливих завдань;
- навчання через справу.

Механізмами включення учнів у формувальну дію мають стати інтерактивні техніки навчання та виховання (продуктивні ділові ігри, кейси, процесінги, перформанси, проектні методи), які базуються на основі орієнтовної діяльності.

Формувальні методи педагогічної психології є продовженням напрямків психологічних досліджень, що реалізують діяльнісний підхід до вивчення психологічних явищ. Зазначений підхід представлено у працях Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва та інших дослідників. В основі цього напрямку лежить вивчення походження психічної діяльності із зовнішньої матеріальної діяльності людей. Методом психологічного дослідження тут виступає формування конкретних психологічних явищ і процесів із заздалегідь запланованими властивостями.

Нині поняття «формування» у психології поєднує в собі кілька різних методів наукової та практичної роботи. До цих методів відносять всілякі різновиди соціального експерименту: експериментально-генетичний метод, метод поетапного формування тощо. Основною перевагою таких методів є не лише констатування особливостей тих чи інших емпіричних форм психіки, а й їх активне моделювання, відтворення в особливих умовах, що дає змогу розкрити їхню сутність. Формувальний метод бере свій початок

від експериментально-генетичного методу Л. С. Виготського (Ельконін, 1966, та ін.). Саме експериментально-генетичний метод лежав в основі дослідницької роботи Л. С. Виготського і його учнів: О. М. Леонтьєва (спільно з О. В. Овчинниковою і Ю. Б. Гіппенрейтер) – при вивченні формування відчуттів і звуковисотного слуху; А. В. Запорожця – при дослідженні розвитку довільних рухів; П. Я. Гальперіна – при формуванні низки розумових дій і понять.

Вирішення завдань формування навичок політичної участі, поставлених в нашому дослідженні, доцільно розглядати у взаємозв'язку з системою психологічних поглядів П. Я. Гальперіна. Його теорія поетапного формування виходить з тієї позиції, що предметом психології є процес орієнтування суб'єкта у ситуації, яка відкривається в психічному відображенні. Структура і динаміка орієнтовної діяльності визначають її якості, характер і можливості [3, с. 102].

Орієнтовна діяльність включає чотири основних моменти:

1. Складання образу тієї ситуації, в якій перебуває і буде діяти суб'єкт.
2. Виокремлення в ситуації предмета актуальної потреби, тобто мети дії.
3. Складання плану дії.
4. Контроль і корекція виконуваної дії.

Кожен із згаданих моментів може розростатися до самостійної діяльності. У загальному вигляді орієнтовна діяльність – це єдність двох її основних елементів – побудови образу (в широкому сенсі цього слова) ситуації і дії щодо цього образу. І все ж головною структурною та генетичною одиницею орієнтування є дія.

На сьогодні в теорії поетапного формування (ТПФ) розрізняють чотири види дій: фізичні, перцептивні, розумові і мовні. Будь-яка дія суб'єкта складається з двох функціональних частин – орієнтовної і виконавчої. В орієнтовній частині відбувається моделювання ситуації, стосовно якої в подальшому будуть формуватися виконавчі дії. У зв'язку з тим, що навички політичної участі в більшості випадків не можуть бути сформовані в реальній ситуації, їх формування потребує штучного моделювання ситуації в навча-

льному процесі. На наш погляд, таким рішенням є метод проектів, який останніми роками активно впроваджується в практику навчання і виховання. Він дає змогу формувати дослідницькі навички молоді, активізувати її діяльність, застосовувати отримані знання на практиці. Метод проектів – це форма організації занять, що передбачає комплексний характер діяльності його учасників з отримання конкретної продукції протягом заданого проміжку часу. Цей метод зазвичай відносять до додаткової освіти чи виховання, хоча ніщо не заважає поширити його на базовий навчальний процес, як це робиться в деяких зарубіжних країнах. Студенти (учні) повинні відчувати велике практичне значення заходів, навчитися орієнтуватися в світі політики, використовувати численні джерела інформації, що допомагають здійснити певні політичні дії. Метод соціальних проектів відрізняється від класичного проектного методу змістом завдань, які потребують розв'язання проблем, що виникають в соціальному або політичному житті суспільства, у взаємодії певних соціальних груп або політичних суб'єктів.

На відміну від традиційних форм навчання та виховання (збори, лекції, доповіді, читацькі конференції, диспути, зустрічі, усні журнали, бесіди, екскурсії, конкурси, тематичні стенди тощо), метод соціальних проектів долає дефіцит деяких умінь, потрібних для аналізу та моделювання політичних ситуацій. До їх числа належать:

1. Прогнозування деякого майбутнього стану, майбутньої конструкції на основі сучасних даних. Прогнозовані перспективні досягнення стануть реальними тільки в тому випадку, якщо учасникам проектної діяльності вдасться у теперішньому відчувати фрагмент майбутнього, побачити прообрази нових проєктованих конструкцій, передбачити можливі шляхи розвитку подій, вийти за межі звичних уявлень;

2. Вміння простежувати події у зворотному напрямку, від очікуваного результату до витоку задуму проєкту;

3. Вибір перспективних шляхів розв'язання проблеми в умовах поліваріантності. Під час простежування на одному з проміжних етапів виявляються нові, сприятливіші можливості, варіанти, ідеї. Вони можуть докорінно змінити характер вихідної проблеми або

порушити внутрішню рівновагу між елементами проектного, і в цьому випадку все потрібно починати спочатку або з якогось місця технологічного ланцюжка. Молодій людині доводиться маневрувати в просторі з великим числом можливих комбінацій, подумки бачити точку розгалуження доцільних варіантів рішень, оцінюючи прийнятність кожного з них. Збільшення кількості варіантів рішення означає зменшення стабільності проектної ситуації і водночас підвищує її складність. Таким чином, саме проектне завдання може мати ймовірнісний характер, і з лабіринту варіантів учень повинен вміти вибрати один, який би став основою рішення. Учень опиняється в стані невизначеності, позбавляється звичних точок опори, раніше безсумнівні положення втрачають свою надійність, і це породжує ситуацію інтелектуального та психологічного напруження;

4. Планування колективних дій. В умовах безперервної зміни вихідних даних, початкового формулювання завдання, появи нових варіантів виникає складність в узгодженні дій учасників проектної роботи через розбіжності думок, цінностей і переконань окремих студентів, громадських поглядів та ідеологій. Непоодинокі ситуації, коли пропонувані одними учасниками зміни йдуть врозріз з думкою других та інтересами третіх. Між членами групи виникає непорозуміння, і група втрачає здатність до консолідованого руху вперед. За таких обставин на перший план виходять уміння досягти компромісу, співпрацювати у виробленні рішення, зрозуміти чужі інтереси;

5. Цілісне уявлення об'єкта. Залежності між наслідками і віддаленими за часом причинами простежуються за допомогою уяви, із застосуванням гіпотетичних конструкцій. Учням необхідно мати велике поле уявлень, уявляти всю конструкцію цілком, утримувати в пам'яті великий обсяг інформації і подумки оперувати нею. Для цього вони повинні добре знати початковий матеріал, вміти його узагальнити і проаналізувати, виявити дефіцит знань, організувати пошук відсутньої інформації, яка зазвичай розсіяна по багатьох джерелах. При цьому в них розвивається вміння відбирати сутнісне, головне, відкидати другорядне та прогнозувати всі ситуації, яким проектне завдання має відповідати.

3.2. Реалізація програм розвитку громадянської відповідальності молоді в освітньому середовищі

Формування і розвиток громадянської відповідальності молоді можуть бути успішними за таких умов:

- цілеспрямованої організації процесу формування громадянської відповідальності молоді у межах навчально-виховної діяльності навчальних закладів (школи, ВНЗ);
- створення професійно-педагогічного середовища, лояльного до процесу формування громадянської відповідальності молоді, через свідоме транслявання адміністрацією, педагогами, батьками й іншими працівниками рольових моделей відповідного ставлення громадянина до політичних подій у країні;
- забезпечення органічного поєднання базового й варіативного навчання, де базовий зміст сприяє засвоєнню фундаментальних знань, а варіативна частина – активному впровадженню у навчально-виховний процес психологічних технологій, що стимулюють відповідальне ставлення дітей і молоді до виконання суспільних обов'язків, а також прояв відповідальної поведінки як члена суспільства й громадянина.

З метою впровадження соціально-психологічних технологій впливу у процеси формування громадянської відповідальності молоді нами було розроблено цільову програму (далі – Програма формування громадянської відповідальності молоді). Складові цієї програми можуть увійти до виховного плану заходів навчального закладу з урахуванням особливостей останнього.

Запропонована Програма формування громадянської відповідальності молоді здійснюється у реальних умовах навчального процесу. Тим самим вона активізує потреби в знаннях, навичках і їхньому практичному використанні, забезпечує перехід від пізнавальної до професійної мотивації та поступовий перехід до самоорганізації і саморегуляції дій і діяльності, розвиває самонавчання як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Програма формування громадянської відповідальності молоді включає чотири етапи: діагностичний, змістовий, операційно-діяльнісний, оціночно-результативний. Майже на кожному етапі домінує один з видів діяльності (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Види діяльності у програмі формування
громадянської відповідальності молоді**

Вид діяльності	Просвіта	Формування	Супровід
Форма роботи	Психологічна просвіта: лекції, бесіди, семінари, виставки, участь у реальних проектах, відбір літератури, залучення видатних людей та фахівців з різноманітних галузей знань (політиків, юристів, коучів та ін.)	Використання методів психолого-педагогічного впливу й навчання: <ul style="list-style-type: none"> • соціально-психологічний тренінг; • проектування; • рольові ігри; • мозковий штурм; • психогімнастика. Самоврядування, рефлексивний аналіз власних дій, ситуації у середовищі, у країні	Діагностика, психологічне консультування, корекція неконструктивних переконань

Для кожного етапу програми визначається час, необхідний для досягнення його цілей. Етапи плавно «переходять» один в інший і можуть супроводжувати один одного паралельно. На кожному етапі потрібно приділяти увагу прояву будь-якого компонента громадянської відповідальності. На всіх етапах робота може проводитися в індивідуальній і груповій формах.

Послідовність етапів у Програмі формування громадянської відповідальності молоді розроблена з урахуванням формувальних принципів та необхідних умов. Послідовно, на кожному етапі відбувається оволодіння навичками відповідального ставлення й поведінки – від простих до найбільш складних. Таким чином повинен накопичуватися практичний досвід і відбуватися перехід рівнів розвитку громадянської відповідальності від безвідповідальності до інших рівнів відповідальності: вибірково-ситуативного, статусно-прагматичного й усвідомлено вчинкового. Але цей процес не завжди відбувається лінійно, тому прийоми, що засвоюються на

попередніх етапах, входять як елементи до складних навичок, що відпрацьовуються на наступних етапах.

Перший етап – діагностичний. Мета цього етапу – визначення рівня сформованості громадянської відповідальності молоді через діагностування її структурних компонентів: пізнавально-когнітивного, мотиваційно-ціннісного, емоційного й поведінкового. Поточна психодіагностика здійснюється з урахуванням вікових особливостей особистості через тестування або методом зворотного зв'язку на підставі інтерпретації поведінкових реакцій, рефлексії почуттів й емоційних станів, констатації вербальних і невербальних проявів поведінки дітей і молоді (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Критерії і рівні сформованості структурних компонентів
громадянської відповідальності**

Критерії	Вибірково-ситуативний рівень	Статусно-прагматичний рівень	Усвідомлено вчинковий рівень
<i>Мотиваційно-ціннісний компонент</i>	Відсутність або слабка зацікавленість у прояві активності в житті класу, школи, краю; відсутність потреби брати відповідальність за когось, допомагати, проявляти турботу; ненаполегливість, неспроможність обстоювати власну думку	Вміння нести відповідальність тільки за власні дії; нестабільна або слабка наполегливість, вміння обстоювати власну думку, протистояти групі; суспільна активність обмежується статусом і має прагматичний характер	Стійкий інтерес й активне ставлення до суспільного життя класу (студентської групи), власного навчального закладу, самостійність, наполегливість, здатність обстоювати власну думку й терпимість до іншої
<i>Пізнавально-когнітивний компонент</i>	Фрагментарний характер знань про права й обов'язки громадянина;	Наявність теоретичних знань про політичні права й обов'язки громадянина, форми	Наявність вираженої громадянської позиції, стійка наполегливість у засвоєнні

	екстернальність локусу контролю за більшістю шкал; відсутність обізнаності про суспільно-політичне життя у країні, власному навчальному закладі	політичної активності; безініціативність, очікування зовнішнього спонукання; наявність зацікавленості у нових знаннях	нових знань про особливості культури свого народу і країни; наявність системи знань про моральні, духовні та етичні цінності, прагнення саморозвитку
<i>Емоційний компонент</i>	Наявність неадекватної самооцінки, безініціативність, байдужість, невіра у власні сили, відсутність творчого ставлення, очікування зовнішнього впливу на розв'язання проблем, байдужість у ставленні до суспільства, ситуації у країні	Наявність відчуття небайдужості, турботи про інших, але не постійно, ситуативно; здібність до самоаналізу й адекватного самоставлення і самооцінки власних можливостей; часткове рефлексивне бачення наслідків результатів власної діяльності	Адекватна самооцінка, ініціативність; наявність почуттів патріотизму, небайдужості, турботи про близьких і майбутнє; відчуття колективізму, гордості за колектив, рідний край, країну
<i>Поведінковий компонент</i>	Відсутність або ситуативний характер прояву суспільної активності; вибірково-ситуативне виконання власних громадянських прав і обов'язків та участь у суспільній активності	Чітке, ретельне виконання обов'язків, участь у справах класу, школи, але відсутність самостійності й ініціативи; зацікавленість життям класу, міста, країни має інформаційний характер	Регулярне виконання громадянських обов'язків і прав; вміння нести відповідальність за себе й за іншого, делегувати відповідальність, спроможність виконання лідерських функцій, участь у реальних соціально-політичних проєктах

На основі результатів діагностичного етапу педагогічні колективи визначають конкретні напрями виховної роботи, враховуючи вікові та індивідуальні особливості учнів, рівні розвитку показників структурних компонентів громадянської відповідальності. З метою реалізації програми формування громадянської відповідальності молоді створюються робочі групи, до яких можуть бути залучені психологи й педагоги навчального закладу, самі учні та їхні батьки. У позакласній виховній роботі плануються соціально-психологічні тренінги, спеціально орієнтовані уроки, присвячені формам відповідального ставлення громадянина, круглі столи за участю різних відомих персонажів, робота учнівського самоврядування, діяльність клубів або творчих студій, участь у благодійних акціях, проектах. За таких умов створюється ситуація працездатності й сприятлива атмосфера для залучення дітей і молоді до процесів формування, підвищення й розвитку рівня громадянської відповідальності на кожному етапі реалізації програми.

Другий етап – змістовий. Мета цього етапу – розвиток структурних компонентів громадянської відповідальності, встановлення взаємозв'язків між ними та рівнем розвитку громадянської відповідальності особистості; виявлення ролі групової динаміки у процесі формування громадянської відповідальності спочатку у тренінговій формі, а потім у навчанні й повсякденному спілкуванні. Мета змістового етапу конкретизується в таких завданнях:

- поширення знань у сфері політичної психології та психології політичної участі особистості, політичної культури особистості й форм політичної участі, типів політичної активності;
- інтеріоризація умінь і навичок у сфері політичної участі й прояву громадянської відповідальності, що сприяють її формуванню; прийняття індивідуальних і групових форм прояву політичної активності й відповідальної поведінки;
- створення умов виникнення потреби взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності, тобто вміння брати відповідальність за когось або делегувати її;
- формування, розвиток або корекція настанов особистості і групи, необхідних для прийняття і демонстрації відповідальності,

мотивування кожного учасника тренінгової групи на активізацію форм політичної участі й відповідального громадянського ставлення;

- створення умов оволодіння й розвитку громадянських цілеформувальних і цілереалізуючих умінь і навичок – як індивідуальних, так і групових;

- створення ситуації оволодіння і демонстрації членами тренінгової групи нових форм відповідального громадянського ставлення й політичної участі.

Найбільш ефективною формою роботи з вирішення низки цих завдань є соціально-психологічний тренінг [2, 9, 19, 24]. Однак щоразу при проведенні тренінгових занять у центрі уваги має перебувати одне із зазначених завдань, тоді як інші є супутніми. Перехід від завдання до завдання збільшує глибину змін, що відбуваються з учасниками, й підвищує вимоги до кваліфікації тренера.

На цьому етапі існують, як правило, різні рівні сформованості структурних компонентів громадянської відповідальності, що дає можливість демонстрації учасникам тренінгу варіантів прояву різних рівнів громадянської відповідальності: від безвідповідального ставлення, вибірково-ситуативного, статусно-прагматичного й до вищого рівня громадянської відповідальності – усвідомлено вчинкового.

Методи і вправи, які будуть використовуватися, повинні надати можливість учасникам тренінгу проаналізувати особливості своєї поведінки, власні знання й уміння, емоції і почуття в різних громадсько-політичних (і не тільки) ситуаціях. Психологічними прийомами при цьому виступають:

- інтерпретація аналізу власної поведінки або продуктів діяльності (виконаних рисунків, отриманих вражень від аутотренінгу, перегляду відеозапису індивідуальних вербальних і невербальних проявів і форм активності);

- зворотний зв'язок та враження інших членів тренінгової групи.

У процесі обговорення зіграних ситуацій через їх усвідомлення виникає можливість формування тих особливостей поведінки особистості, які відповідають вищим рівням громадянської

відповідальності, тобто усвідомлено вчинковому рівню. Динаміка поведінки учасників на цьому етапі тренінгу повинна змінюватися з імпульсивної на суб'єктивно свідому, що створює можливість для переходу від навчання і формування до закріплення таких форм активності, які притамані більш високому прояву громадянського ставлення й рівня відповідальності особистості.

Третій етап, операційно-діяльнісний. На цьому етапі відбувається підвищення або надбання, тобто саме формування високого рівня структурних компонентів відповідальності особистості, а отже, зростання рівня громадянської відповідальності особистості. Динаміка групових процесів тут є наслідком вступу кожного члена тренінгової групи в період інтенсивного осмислення отриманих знань і проявлення новітніх (очікуваних, відповідальних) форм активності. Мета цього етапу – створення формувальних ситуацій і засвоєння новітніх форм активності, навичок поведінки для формування громадянської відповідальності особистості; відпрацьовування умінь і навичок, які відповідають формувальним цілям розвитку, настановлень на виникнення потреби взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності в груповій взаємодії та спільній діяльності, розвиток здатності адекватного і повного прийняття себе й інших членів колективу в межах прояву різноманітних форм політичної участі й високої громадянської відповідальності.

На цьому етапі звертається увага перш за все на рівні прояву відповідальної поведінки особистості й можливість їх підвищення для кожного компонента громадянської відповідальності. Досягнення мети цього етапу потребує вирішення низки практичних завдань для кожного структурного компонента:

Пізнавально-когнітивний компонент:

а) відбувається накопичування рефлексивних форм прояву громадянської відповідальності й політичної участі на вербальному рівні. Мети цього етапу досягнуто, якщо учасники тренінгу можуть відповісти на поставлені запитання чи здатні використовувати відповідні теоретичні знання про форми прояву політичної участі й

відповідального громадянського ставлення при обговоренні практичних ситуацій або вправ, навести приклади з реального життя;

б) відбувається демонстрація і рефлексивний аналіз наявності або відсутності форм прояву громадянського відповідального ставлення у власній поведінці й поведінці членів колективу без підказок педагога й інших (усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, що неподільно пов'язано з моральною свідомістю та самосвідомістю);

в) формується уявлення про ідентифікацію і прояв представлених рівнів громадянської відповідальності та форм політичної участі або їх відсутність у навчальній діяльності класу чи окремих його членів;

г) формуються знання про моральні, духовні та естетичні цінності громадянина країни й можливості їх прояву, захисту й дотримання.

Мотиваційно-ціннісний компонент:

а) формуються уявлення про власні потреби і мотиви як учасника суспільного життя класу й школи загалом, так і громадянина країни, жителя світу;

б) формуються уявлення про особливості потреби взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності у колективній мотивації через довіру та її роль у прояві активного ставлення до процесів, які відбуваються у навчальному закладі й суспільстві в цілому;

в) формуються позитивна мотивація прояву активності в політичній участі у будь-якій формі й відповідне ставлення до процесів, які відбуваються у навчальному закладі, суспільстві, країні;

г) формується соціально значуще ставлення до законів, визнання прав особистості, що дає можливість заявити про власну позицію.

Емоційний компонент:

а) самооцінка власних почуттів стосовно особистого громадянського ставлення до країни, оцінка й формування впевненості в собі;

б) виявлення відповідних психічних станів, переживань, почуттів, які виникають під впливом ставлення до прийнятих на рівнях мікро-, мезо- і макросередовища політичних норм, принципів, потреб, інтересів та готовності до дії;

в) оцінювання себе як суб'єкта відповідальної поведінки й громадянина;

г) саморегуляція і здатність до творчості в аналізі власної поведінки й стилю розв'язання проблем;

д) позитивне ставлення до передбачуваних і бажаних змін або результатів, відповідальне ставлення до них і планування подальшої діяльності.

Мети досягнуто, коли діти або юнаки самостійно аналізують результати власної діяльності, її роль у груповому процесі й беруть відповідальність за результати своєї діяльності.

Поведінковий компонент:

а) відбувається напрацювання й удосконалення нових цілеформуючих і цілереалізуючих умінь і навичок в індивідуальній і спільній формах політичної участі;

б) формується репертуар прояву впевненої поведінки громадянського ставлення у різних індивідуальних або групових формах політичної участі;

в) формується система дій, вчинків, які дають змогу особистості реалізуватися як громадянину через предмет відповідальності:

у зовнішньому плані компонент виявляється у виконанні обов'язків, вимог, зобов'язань, завдань тощо;

у внутрішньому – під час прийняття рішень, при доборі та оцінці засобів реалізації предмета відповідальності, самоаналізі поведінки і свого «Я», визначенні позицій щодо подій, інших осіб, груп та самого себе, нарешті, при виробленні програми саморозвитку «Я» та ін.;

г) формуються вміння й навички планування і прогнозування власного майбутнього та відповідального ставлення до нього.

Мети досягнуто, коли кожний з учасників формувальної програми спроможний самостійно розподілити цільову діяльність на

етапи для досягнення визначеної мети й відповідати за результат діяльності на кожному етапі.

На цьому етапі тренер постійно звертає увагу учасників тренінгу на відповідність їхніх особистісних проявів і форм взаємин у групі установленій моделі громадянської відповідальності шляхом стимулювання й утворення «конфліктної фази». З урахуванням особливостей проявів структурних компонентів, наприклад впевненості в собі, і специфіки локусу контролю це може переживатися як внутрішній конфлікт, а за некоректних або надто стимулюючих дій психолога «конфлікт» може спрямовуватись на нього самого. Тому дії тренера, який взяв на себе відповідальність за створення формувальної ситуації для дітей або молоді, повинні бути насамперед високопрофесійними. Саме з цією метою відпрацьовуються уміння і навички, які відповідають формувальним цілям та закріплюються у практичних ситуаціях, що виникають у суспільному житті.

Четвертий етап – оціночно-результативний. Мета цього етапу – свідома реалізація надбаних знань, умінь і навичок, рефлексивна оцінка власного рівня сформованості своєї громадянської відповідальності. Мети досягнуто, коли особистість спроможна здійснити оцінювання:

- власного рівня громадянської відповідальності у різних навчальних (тренінгових) ситуаціях і навчальної діяльності кожного члена колективу;
- впевненості у собі і власних силах;
- навичок планування і прогнозування результатів власних дій або бездіяльності, відповідального ставлення до діяльності;
- ступеня відповідальності за дії членів групи;
- виявлення потреби взаємної відповідальності і відповідальної взаємозалежності у груповій взаємодії та спільній навчальній діяльності як вміння брати відповідальність за когось або делегувати її;
- прагнення до розширення сфери знань про власні можливості і можливості спільної групової діяльності.

У разі відсутності високого рівня будь-якого компонента громадянської відповідальності молоді потрібно повертатися до

діагностичного етапу й здійснити формувальні процедури для виявлених недоліків.

Способом реалізації програми є соціально-психологічний тренінг формування відповідальності. Засновник групової форми психологічної допомоги, якою є тренінг, Курт Левін зауважував, що «звичайно легше змінити індивідів, зібраних у групу, ніж змінити кожного з них окремо» [20, с. 26]. За результатами своїх досліджень К. Левін сформулював переваги групових форм роботи, а саме:

1. Досвід перебування у спеціально організованих групах може допомогти в розв'язанні проблем, що виникають у процесі міжособистісної взаємодії. Група є суспільством у мініатюрі, що віддзеркалює увесь зовнішній світ і надає реалістичності штучно створеним стосункам. У родині, на роботі чи в групах, сформованих за інтересами, на людей щодня впливають такі фактори, як дії партнерів, соціальний тиск, конформізм. Ці фактори відтворюються і висвітлюються у психокорекційних групах, що, відповідно, справляють вплив на погляди і поведінку особистості. Досвід, що здобувається у спеціально створеному середовищі, потім зазвичай переноситься на зовнішній світ;

2. Потенційна перевага групової корекційної діяльності полягає у можливості зворотного зв'язку і підтримки інших членів групи, що мають схожі проблеми чи досвід і здатні завдяки цьому надати істотну допомогу. В процесі взаємодій у групі усвідомлюються цінність інших людей і потреба в них. У такій групі окрема особистість почуває себе прийнятою іншими і приймаючою інших, довіряє їм і викликає довіру, піклується й оточується турботою, допомагає й сама одержує допомогу цієї групи. Реакції, що виникають і осмислюються в контексті групових взаємодій, можуть допомогти у розв'язанні міжособистісних конфліктів поза групою;

3. У групі можна бути не тільки учасником подій, а й глядачем. При спостереженні за ходом групових взаємодій є можливість ідентифікувати себе з активними учасниками й використовувати результати цих спостережень для оцінки власних емоцій і вчинків. Безліч зворотних зв'язків створює відображення особистості в багатьох ракурсах, уможливорює її оцінку власних поведінки і наста-

нов. Приєднання до терапевтичної діади ще однієї чи кількох людей викликає певне напруження, що сприяє виявленню і розв'язанню психологічних проблем кожного члена групи;

4. Група спроможна сприяти особистісному зростанню. Тут особистість неминуче потрапляє у ситуації, що змушують її до самодослідження й інтроспекції. Часто люди знають, що їм потрібно і чого вони хочуть, але щоб відкрито заявити про це, щоб про це дізнались інші, їм потрібні співчуття і підтримка. Кожна спроба учасника групи саморозкритися чи змінитися викликає схвальну реакцію інших її членів, і, як наслідок, підвищується самооцінка особистості;

5. Нарешті, групова форма роботи має часові й економічні переваги. Звичайно, для тренера чи будь-якого члена групи доцільніше зустрічатися одночасно із шістьма, десятьма чи багатьма людьми, ніж з кожним із них поодиноці [20, с. 15].

Специфіка тренінгу формування громадянської відповідальності молоді полягає в необхідності використовувати зворотний зв'язок як основний механізм психологічної єдності вербального і невербального зв'язку. Його взаємне посилення здійснюється за допомогою спеціально розроблених схем аналізу відеозображення, тому вважаємо за необхідне під час тренінгу використовувати матеріали відеозапису. Таким чином, соціально-психологічний тренінг формування відповідальності може перетворитися на відеотренінг як один з різновидів психологічного тренінгу.

У процесі тренінгу формування відповідальності тренери повинні дотримуватися спеціальних правил і принципів ведення груп, вироблених відомими фахівцями в галузі активної соціально-психологічної підготовки [2, 20, 24, 26].

Тренінг формування громадянської відповідальності молоді розв'язує такі завдання:

- глибоке засвоєння моделі відповідальної поведінки на когнітивному рівні завдяки матеріалізації проміжних і кінцевих результатів засвоєння;
- виявлення позитивної і негативної моделей поведінки в рольових іграх, дискусіях тощо;

- встановлення і демонстрація причинно-наслідкових зв'язків між різними діями в діадах, тріадах і групах;
- інтенсифікація процесу психологічної підготовки шляхом мінімізації тимчасового інтервалу між поведінковою дією і демонстрацією її результату;
- детальний аналіз поведінки завдяки повторному перегляду, вільному відтворенню й іншим технічним прийомам;
- розкриття мотивів поведінки, прихованих у малопомітних деталях;
- підвищення мотивації до тренінгу шляхом лабілізації суб'єкта, тренування із демонстрацією його помилок на відеоекрані перед групою;
- утвердження нової моделі поведінки демонстрацією успіху на відеоекрані.

До негативних впливів тренінгу належать:

- підвищення тривожності, особливо під час першого відеозапису, що пов'язано з уявленням про свою зовнішність і модель інтеракції;
- страх перебування перед камерою, хвилювання через можливі дії того, хто має доступ до відеозапису;
- острах зовнішнього контролю;
- переживання відчуженості стосовно самого себе аж до не впізнавання;
- реакція втечі від перегляду відеозапису;
- посилення психологічного захисту.

Співвідношення позитивних і негативних впливів має контролюватися тренером, що розуміє механізми їх виникнення і володіє прийомами нейтралізації негативних впливів на різних етапах процедури активної психологічної підготовки.

Ефективність тренінгової процедури залежить від вибору методів інтенсифікації зворотного зв'язку, а також від:

- тренера як експерта з психології;
- членів групи як експертів із соціального середовища (значущість зворотного зв'язку членів групи підсилюється, якщо група стає референтною);

- відеозображення (якщо використовується відеозапис);
- результатів спілкування в процесі спільної діяльності (завдяки замкнутості простору та обмеженій кількості учасників тренінгу у кожного члена групи з'являється більше можливостей, ніж у звичайному житті, визначити безпосередній причинний зв'язок між використовуваними моделями взаємодії і їхніми психологічними причинами та наслідками).

Засобами впровадження тренінгової технології є активні методи навчання (рольові ігри, мозковий штурм, психогімнастика й ін.). За допомогою використання активних методів навчання учасники процесу формування громадянської відповідальності одержують можливість розуміти й відчувати переживання і думки інших людей, реальні причини їхніх дій та вчинків. Ефективність цих методів полягає у їх спроможності проникати в духовний світ людини, розуміти її суперечливість і значущість. Кінцевий результат, якого можна досягти тільки за використання активних методів, – це сприятливі особистісні зміни, що виявляються в підвищенні соціальної адаптивності, толерантності, посиленні емпатії.

Активні методи мають також ефект катарсису, який наближається до психопрофілактичного значення, що є дуже корисним для розрядки психічної напруженості у юнаків та дівчат. За допомогою активних методів знижується рівень невротизму.

Ведучи мову про активні методи навчання у процесі формування громадянської відповідальності молоді, необхідно згадати деякі положення теорії і методології організації та функціонування соціальних систем. Якщо особистість готова до підвищення і розвитку власної громадянської відповідальності, то вона як система може функціонувати і в реальному, і в уявному режимі. В останньому випадку можлива імітація, де ймовірні різні рівні абстрагування від реальності і наближення до неї. Інакше кажучи, юнак або дівчина в процесі психологічної підготовки перетворюється на систему імітаційного моделювання. Такі системи можуть бути занурені як безпосередньо в реальну практику, так і в пов'язані з нею малоопосередковані ланки. Це загальний стан, окремим прикладом якого можуть бути ділові і рольові ігри, що

уможливлює процес формування без перешкод, екологічно, з урахуванням особистісних особливостей.

Активні методи тренінгу відповідальності характеризуються тим, що саме вони формують інтелектуальну активність особистості щодо її власних можливостей. Така активність виявляється в тому, що ті, кого навчають, можуть самостійно оцінити свої можливості, раціонально змінювати їх відповідно до обставин.

Використання активних методів навчання у тренінгу відповідальності сприяє оволодінню і когнітивними механізмами, і відповідними вміннями й навичками громадянської відповідальності, дає змогу одночасно активізувати різні мотиви особистісного зростання і політичної участі. З'являються можливості формування цінностей, властивих суб'єкту, і вартісних орієнтацій суспільства, оволодіння нормами і цінностями, що зумовлює підвищення громадянської відповідальності. Вважаємо за необхідне звернути увагу на такі особливості активних методів тренінгу:

1) у процесі проведення ігор й організації дискусій ефективно використовується відеоапаратура, що дає змогу відобразити важливі та ключові ситуації процесуальної взаємодії під час тренінгу (комунікації, відносини і т. ін.);

2) групова дискусія має чотири головні форми або етапи:

- виклад тренером умов ситуації (завдання) і подальше їх обговорення з метою засвоєння матеріалу на когнітивному рівні;
- власне дискусія як конкретна вправа чи завдання;
- груповий аналіз відеозапису, якщо він використовувався;
- підбиття підсумків наприкінці сеансу, робочого дня, модуля, циклу тренінгу.

Для доопрацювання окремих елементів індивідуальної поведінки виконуються вправи (можливо, з відео- і аудіозаписом). Демонстрація за допомогою відеозапису тренованої взаємодії та поведінки учасників групи разом з концентрацією уваги на припущених помилках і невикористаних можливостях являє собою один з основних механізмів забезпечення інтенсивної підготовки молоді.

Інтенсивний вплив на особистість зворотного відеозв'язку може разом з очікуваним результатом мати і негативний ефект (розчарування, образа, неприйняття, інгібіція та ін.).

Для активізації механізмів формування громадянської відповідальності в процесі групової динаміки й управління емоційним станом учасників тренінгу усією групою виконується психогімнастика (включаючи психогімнастичні вправи).

Методи психологічного розвантаження застосовуються для підтримання на високому рівні працездатності групи протягом усього тренувального дня.

Демонстрація моделей належної поведінки і спілкування використовується тренером у вигляді спеціальної ілюстрації від форми вступного слова до модулів і блоків тренінгу. Оскільки тренер не в змозі володіти усім поведінковим репертуаром і, в кращому разі, спроможний відтворити в модулях окремі його елементи, постає завдання віднайти бажані якості для наслідування у поведінці інших членів групи.

Самонавчання відбувається під час і після тренінгу та допомагає закріпленню засвоєного, завершенню циклу навчання і проектування засвоєного в реальних умовах. Соціальний досвід, отриманий у процесі тренінгу, не тільки надає членам групи можливість свідомо й цілеспрямовано оцінювати діяльність свого колективу, а й формує здатність передбачати варіанти поведінки (своїї та інших) у реальному житті, створювати умови для ефективного розв'язання проблемних ситуацій.

3.3. Методологічне обґрунтування підходів до корекції і розвитку когнітивних та поведінкових складових політичної участі

Наслідками демократичних реформ, які проводяться в Україні, є перебудова політичної свідомості більшості її громадян та зміна політичного менталітету суспільства. Водночас реформи повинні формувати готовність громадян брати участь у політичному житті суспільства, що є невід'ємною ознакою

демократії. Зрозуміло, що від того, наскільки активною буде молодь у цьому процесі, на що буде спрямована її відроджувальна і творча діяльність, залежатиме характер суспільного розвитку країни в цілому. І від того, якою мірою вдасться активізувати перетворювальну енергію молоді, залучити її потенціал до соціально-політичної сфери, залежать перспективи стійкості та єдності українського суспільства [14, с. 181].

Тому актуальним є розв'язання проблеми психологічного забезпечення формування когнітивних, поведінкових та інших складових готовності молоді до демократичних змін. Для такої людини, на думку Г. Дилігенського, характерні «здатність почуватися самодостатньою та автономною, потреба в конструктивній взаємодії з іншими заради спільних цілей, інтересів, цінностей, а також здатність підпорядкувати свої власні інтереси та способи їх досягнення загальному добробуту» [6, с. 87].

До когнітивних компонентів внутрішньої психологічної налаштованості, або готовності молоді до участі в демократичних перетвореннях українського суспільства ми відносимо характеристики політичної свідомості, а саме сформовану систему уявлень молоді про: 1) себе і власну роль у суспільстві («Я-соціальне» та «Я-громадянське» в структурі «Я-концепції»); 2) механізми функціонування суспільства (політичні орієнтації); 3) роль інших людей у суспільстві; 4) принципи взаємодії людини із соціальним оточенням та владою; 5) особисту роль та взаємодію з громадою та суспільством (залежне – незалежне «Я»). Ці показники можна віднести до когнітивного блоку складових політичної участі, за Дж. Равеном [21]. До складових цього блоку слід додати ментальні характеристики політичної свідомості, які включають в себе політичні стереотипи, міфи, соціальні настанови тощо.

Поведінкові складові передбачають сформованість: 1) умінь з розв'язання проблем захисту власних та громадських інтересів; 2) здатності оцінювати політичну ситуацію, аналізувати та прогнозувати наслідки власних дій у політичному середовищі; 3) здатності цілеспрямовано впливати на суспільні події. Зазначені складові

водночас є проявом у політичній сфері складових соціального інтелекту, сенситивним періодом розвитку якого є юнацький вік.

На думку Б. А. Грушина, автора праці «Масова свідомість», існують три типи складових суспільної свідомості. Перший – це чуттєві елементи, зокрема образи, емоційні реакції, переживання. До другого типу – раціонального – належать узагальнені (логічні) уявлення, поняття, норми. Третій тип складових суспільної свідомості – ірраціональні, або імажиністські, елементи – вірування, фантастичні образи, утопічні ідеї, міфи і міфологеми. Останні тісно пов'язані з уявленнями і відіграють важливу роль у комунікативних процесах [13, с. 217].

Політична свідомість є однією з основних форм суспільної свідомості, що постає з появою політичної влади і державності. У найбільш загальному сенсі політична свідомість – це сукупність існуючих теоретичних, а також політичних уявлень та настанов, що виникають у людей стихійно. Це ідеї суб'єктів політики про використання ресурсів співтовариства для його безпечного розвитку.

Політичні норми, цінності, переконання і уявлення складають зміст політичної свідомості, що має такі рівні:

1. Теоретичний рівень – представлений спеціально створеними концепціями, ідеями і принципами побудови політичного життя;

2. Емпіричний рівень – виступає у формі ідей, накопичених політичними діячами в процесі практичного політичного життя. Не завжди політичні ідеї чітко сформульовані в теоретичних положеннях маніфестів або партійних програм. Деякі важливі ідеї висловлюються в розмовах державних, політичних і громадських діячів, публікаціях у засобах масової інформації. Деякі елементи цього рівня можуть бути узагальнені і використані у певних політичних технологіях, а також для побудови політичних теорій;

3. Буденний рівень політичної свідомості – повсякденний стан громадської думки з приводу політичного життя. Інша назва цього рівня – «громадська психологія». Залежно від суб'єкта політики типами політичної свідомості виступають:

– *індивідуальна* (містить систему інформаційних, мотиваційних і ціннісних компонентів, що забезпечують пізнання особою політики і участь в ній). Індивідуальна політична свідомість формується в процесі політичної соціалізації і виражає здатність особи оцінювати політику і характер настанови на прояв активності в ній;

– *групова* (узагальнює настанови і мотиви політичної поведінки конкретних класів, шарів, еліт). Носіями групової свідомості виступають політичні партії та інші організації. Тут свідомість представлена у вигляді програми діяльності цих організацій;

– *масова* (охоплює громадську думку, настрої і дію мас). Масова політична свідомість виражає характер знань суспільства про політичну дійсність і представлена громадською думкою.

Політична свідомість (передусім групова і масова) є поєднанням настанов, що сформувалися поза цією свідомістю (у сфері ідеологічної і політичної діяльності), і узагальненнями, отриманими в результаті самостійного аналізу політичної практики суб'єктів. Засвоєні настанови виступають як політичні стереотипи, тобто спрощені, емоційно забарвлені універсальні образи політичних об'єктів і явищ.

Найважливішим компонентом політичної свідомості виступають *політичні орієнтації* як нормативні уявлення людей про відповідність їхнім прагненням цілей політичної практики і прийнятних для них засобів досягнення цих цілей. При цьому різні спільноти, що перебувають в однакових умовах, зважаючи на багатозначність виконуваних ними соціальних ролей і функцій, часто дотримуються протилежних політичних орієнтацій.

У формуванні масової політичної свідомості тієї або іншої спільноти велику роль відіграє соціальний досвід – як власний, так і попередніх соціальних формувань і груп. Цей досвід доходить до кожного покоління через певну систему ідеологічних уявлень, переконань, традицій, цінностей. Будь-яка ідеологія, впливаючи на масову свідомість, спирається на елемент соціального досвіду. Тим часом суперечливі складові цього досвіду чинять різну за силою дію на окремі елементи і структуру політичної свідомості.

Політична свідомість виконує такі функції:

- регулятивну (дає орієнтири за допомогою ідей, уявлень, переконань тощо стосовно політичної участі);
- оцінювальну (сприяє виробленню ставлення до політичного життя, конкретних політичних подій);
- інтегруючу (сприяє об'єднанню соціальних груп суспільства на основі загальних цінностей, ідей, настанов);
- пізнавальну (допомагає людям засвоїти політичну інформацію, аналізувати політичну дійсність);
- прогностичну (створює підґрунтя для передбачення змісту і характеру розвитку політичного процесу, дає змогу отримати інформацію про майбутні політичні стосунки);
- мобілізуючу (спонукає людей до політично орієнтованої поведінки, участі в суспільно-політичному житті заради досягнення своїх інтересів, до об'єднання зі своїми однодумцями в партії, рухи тощо).

Іншим компонентом когнітивної складової політичної участі є *політичне мислення*, що пов'язане передусім з пізнанням реалій, які разом складають політичне життя в усій його різноманітності. Інакше кажучи, політичне мислення – це опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об'єктивної дійсності в їхніх історичних, тимчасових взаємозв'язках і стосунках.

Як і будь-яке інше, політичне мислення частіше пов'язане з мовою – основним знаряддям формування і способом існування думок. Мислення, розумова діяльність людини також органічно і нерозривно пов'язані з реальною соціальною практикою, яка є джерелом розумової діяльності. Політичне мислення робить можливим наукове пізнання всього, що спричиняє політику, її існування, знання суті та особливостей політичних явищ і процесів. Воно дає можливість не лише пізнавати, а й передбачати, прогнозувати розвиток політичних подій, сприяє формуванню особи, її звичок, здібностей, політичної культури.

Різні соціальні функції видів політичної діяльності зумовлюють вирішення суб'єктами політики різних завдань у політич-

ному процесі. Політичні завдання, входячи до контексту того чи іншого типу політичної діяльності, спричиняють реалізацію діяльності саме шляхом їх вирішення. А здатність вирішувати завдання, долати проблемні суспільно-політичні ситуації є психологічним змістом політичного мислення.

Окремі психологічні аспекти політичного мислення мають місце в наукових розробках стосовно сучасних політичних технологій як різновиду соціальних технологій: експертизи, прогнозування і розв'язання соціальних (політичних) конфліктів (Г. Пушкарьова, Д. Селентьева); розробки виборчих технологій (І. Баригін, П. Белліні, А. Ігнатенко, І. Орлов, Р. Фрейденберг); технологій політико-адміністративного управління (В. Амелін, М. Анохін); технологій з формування іміджу (А. Вилков, А. Казаков); технологій політичної діяльності (Г. Авцинова), дестабілізації та державних переворотів (В. Большаков, О. Глазунов), впливу на масову свідомість (О. Тарасова).

Існує низка понять, які позначають явища психічного відображення політичної дійсності, а саме: «психіка політична», «політична свідомість» (В. Васютинський), «менталітет політичний» (Н. Каліна, Є. Чорний, О. Шоркін), «політична рефлексія» (О. П'ятигорський), «політичне мислення» (О. Бойко, М. Головатий, М. Михальченко, К. Мітчін, М. Пірен, О. Юр'єв) тощо.

Політичне мислення вивчається в контексті соціального мислення, а саме: його психологічні та логічні основи (А. Хвостов); міфологія як специфічний тип мислення (Ю. Шайгородський, А. Кочарян), міфомислення як безсвідомий рівень мислення (І. К. Шант, Г. Лейбніц, О. Полисаєв, Н. Щербініна); «форма безсвідомого мислення» (К. Юнг); трансісторичність міфологічного мислення (А. Гулига), раціоналізм міфічного мислення (К. Хюбнер).

Аспекти політичного мислення побіжно розглядаються в контексті міфології політичної влади (В. Васютинський, К. Флад, А. Цуладзе); в обґрунтуванні паблік рілейшнз як інтелектуальна гра (С. Шомова), «соціологія інтелектуального життя» (С. Ліпсет) тощо.

Дослідження стану розробки проблеми політичного мислення в контексті політичної психології свідчить про те, що найбільший її

розвиток здійснено в традиції психоаналізу, біхевіоризму, структуралізму, діалектико-матеріалістичної традиції (в контексті політичного виховання громадян, добору управлінсько-господарського складу керівників тощо). Обстоюється правомірність існування поняття «політичного мислення» в методології політичної психології (М. Головатий, П. Коновер, А. Лапія, К. Мітчін, М. Слюсаревський, Д. Стімсон, В. Ран, Т. Рудольф, А. Хвостов, О. Юр'єв та ін.).

Відмінності у стилях політичного мислення (типах відображення політичної системи) мають витоки в характері політичної соціалізації (політичного виховання) (О. Шестопа́л та ін.), політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Нагорна). Виокремлено типи політичного мислення, зокрема, послідовно-ситуативне, лінійне, систематизоване (Д. Розенберг), де критерієм є механізм організації пізнання.

Розрізняють стилі політичного мислення залежно від належності до стадії розвитку суспільства (культове, етатичне); за способом організації суспільно-політичного життя (авторитарне, демократичне); за критерієм політико-ідеологічної доктрини (консервативне, ліберальне тощо); відповідно до механізмів перетворення політичних процесів (фанатичне, радикальне, екстремістське і революційне/еволюційне); за ставленням актора до влади (конформізм, алармізм); відповідно до форм державного устрою типи мислення класифікують як федералізм, парламентаризм і т. ін.

Згідно з метою та завданням нашого дослідження ми зробили припущення, що самооцінка та усвідомлення респондентами існуючого стану політичної дійсності та своєї ролі в ній є умовою позитивної корекції та розвитку навичок, необхідних для успішної соціальної взаємодії.

Теоретичним підґрунтям розробки програми корекції та розвитку когнітивної і поведінкової складової політичної участі є реалізація структурно-функціональної моделі взаємозв'язку когнітивних та поведінкових компонентів політичної участі (рис. 3.4).

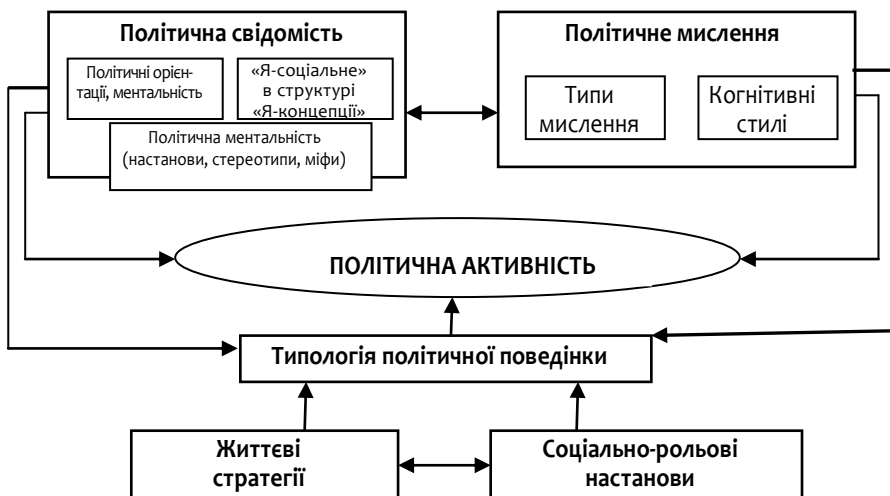

Рис. 3.4. Структурно-функціональна модель взаємозв'язку когнітивних та поведінкових компонентів політичної участі

Тематичні блоки програми відповідно до моделі спрямовані на розвиток та корекцію таких компонентів:

1) розвиток політичної свідомості:

- усвідомлення «Я-концепції» особистості та місця в її структурі соціального і громадянського «Я», залежного/незалежного «Я»;
- рефлексії та усвідомлення індивідуальних міфів (інтроектів) і стереотипів, що пов'язані зі сферою політики, ідеології, соціальної взаємодії;
- усвідомлення індивідуальних меж та неадаптивних стратегій соціальної і політичної поведінки;

2) розвиток компонентів політичного мислення та ефективних стратегій прийняття політичних рішень:

- виявлення переваг різних типів мислення у процесі аналізу політичних ситуацій;
- усвідомлення ролі сформованості таких якостей мислення, як критичність, самостійність, конструктивність та ін.;
- розвиток компонентів соціального інтелекту, які відіграють позитивну роль в реалізації політичної активності, а саме:

передбачення наслідків політичної поведінки, розуміння логіки, рольових ознак поведінки, стильових характеристик політичного мислення.

Типологію політичних орієнтацій здійснюють за різними критеріями. У науковій практиці найчастіше використовується така типологія, що стала класичною: лівий – правий радикалізм, лібералізм – консерватизм. Виходячи із завдань формувальної програми, оцінка та обговорення з респондентами політичних орієнтацій здійснювалися нами за сімома параметрами (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Параметри політичних орієнтацій

Тип міжнаціональних відносин	Заперечення національного (мондизм)	Інтернаціоналізм	Нейтралітет (мирне співіснування народів)	Помірний націоналізм	Радикальний націоналізм та шовінізм
Тип регулювання економіки	Державне планування	Жорстке державне регулювання	Помірне державне регулювання	Слабке державне регулювання	Ринкова економіка
Тип соціального захисту	Конституційні соціальні гарантії	Сильна соціальна політика	Соціальні гарантії	Необов'язкове соціальне страхування	Соціальний дарвінізм (кожний за себе)
Тип контролю за розподілом ресурсів	Нормований розподіл	Розподіл за потребами	Змішана форма розподілу	Розподіл за результатами праці	Розподіл за вкладеним капіталом
Форма власності	Державна	Корпоративна	Колективна	Кооперативна	Приватна
Тип політичного режиму	Анархія	Лібералізм	Правова держава	Авторитаризм	Тоталітаризм
Тип політичної системи	Охлократія (влада натовпу)	Парламентаризм	Парламентсько-президентська республіка	Президентське правління	Монархія

Відсутність інтеграції суспільства на основі свідомо сформульованих цілей і загальноприйнятих цінностей, а також чіткого і позитивного образу майбутнього, до якого рухається суспільство, необ-

хідність обґрунтувати ту або іншу стратегію національного розвитку призводять до того, що владним структурам вигідно підтримувати такий вид існування знання, як міфологія в політиці. Це дає змогу створювати деякі віртуальні конструкції з певною логікою та метою розв'язати конфлікти, що не мають розв'язку в реальності [17].

Завдання корекційної програми щодо міфологічної свідомості полягає у тому, щоб довести до свідомості респондента систему його власних когніцій, які визначають його політичний світогляд та індивідуальні політичні інтроєкти.

Такі політичні міфи, як комунізм, соціалізм, капіталізм, що загниває, вступ до ЄС як автоматичне перетворення на демократичне суспільство набувають за певних обставин максимального аргументативно-легітимуючого ефекту і ніби кочують від однієї культури до іншої, від епохи до епохи в «очікуванні» сприятливого ґрунту для відродження. Особливістю багатьох пострадянських держав було, з одного боку, «прищеплення» міфів, характерних для західноєвропейської культури (пов'язаних переважно з можливостями демократизації і побудови громадянського суспільства, здійснення ринкових реформ і лібералізації, міждержавної інтеграції тощо), а з другого – відродження національних міфів, особливо в перші роки незалежності, де героїчне минуле народу відіграло головну роль.

Процес деміфологізації матиме більшу ефективність, якщо респонденти будуть ознайомлені з механізмами та засобами їх утворення і функціонування.

Серед способів творення політичних міфологем найефективніші такі: зміна функцій мови (магічне використання слів); театралізація політичного життя; символізація та гіперболізація фактів та явищ дійсності, конструювання міфоїміджів політиків або структури.

Як зазначає С. А. Шомова, процес творення і конструювання політичних міфів базується на трьох основних методах [13, с. 218].

Перший метод передбачає застосування давніх, схованих в глибинах колективного підсвідомого, структур, які називають архетипами стійких образів міфологічного мислення, привнесення їх у сучасну політичну реальність та актуалізацію цих образів в найрізноманітніших комунікативних актах.

Другий метод конструювання політичного міфу, який розглядає С. А. Шомова, – це перетворення на міф реальних подій, коли

відбувається поєднання правди і вигадки. Як наслідок, вдається забезпечити стійку віру громадськості в їхню правдивість. Можна виокремити кілька способів такої міфотворчості. Найпоширеніший з них – ідеологічна модифікація тих чи тих політичних реалій, перетворення «напівправди» на політичну догму. Створення міфологічного сюжету шляхом підміни, прикрашання та монтажу політичних реалій – дієвий спосіб перетворення реальних подій на симулякр (видимість реальності, ілюзорна, ефемерна заміна факту).

Третій метод роботи з міфологічним мисленням соціуму – метод конструювання міфів, який базується на вигадці, фальсифікаціях, відвертій неправді. Це створення міфу «з нічого» та поширення його через засоби масової комунікації.

Як ірраціональний елемент політичної свідомості міфи тісно пов'язані з соціальними та ідеологічними стереотипами. Найчастіше вони є такими, що заважають адаптації в умовах соціальних змін. Прояв стереотипів у політичній свідомості молоді було досліджено за показниками ступеня згоди з наведеними у таблиці 3.5 твердженнями.

Таблиця 3.5

Групи соціально-ідеологічних стереотипів

№	Групи стереотипів	№	Соціально-ідеологічні стереотипи (конструкти)
1	Стереотипи, що характеризують ставлення до соціальної і політичної активності	1	Творення – це боротьба (за майбутнє потрібно боротися)
		2	Хочеш спокійно жити – не висовуйся
		3	У нас завжди є вороги
		4	Моя хата скраю
		5	Політика – справа брудна
2	Стереотипи, що характеризують звичне ставлення до влади і її представників	6	Чинownik – неминуче зло
		7	Держава тебе завжди обмане
		8	Президент – батько нації
3	Стереотипи, що характеризують ставлення до соціально-політичних цінностей	9	Від кожного за здатністю, кожному за потребою
		10	Будеш чесним – будеш бідним
		11	Скромність у повсякденні прикрашає
		12	Старі цінності відмирають

Зміна деструктивних політичних стереотипів у нашому дослідженні здійснювалася згідно з науково обґрунтованими закономірностями та моделями. Наприклад, відомі такі моделі, як *прирошування* (систематичне надання інформації, що суперечить наявному стереотипу) та *перетворення* (одномоментне надання великого обсягу інформації, яка суперечить стереотипу. Така інформація за принципом «Все або нічого» має переважити та витіснити стереотипне уявлення. Недостатня потужність інформаційного впливу лише підсилить наявний стереотип).

Слід нагадати, що структура будь-якого стереотипу, як і настанови, складається з трьох компонентів – емоційного, когнітивного та поведінкового. Корежуючий вплив може бути здійснено на кожен з них. Тоді для нівелювання внутрішнього дисонансу інші компоненти (за принципом синергетики) починають підлаштовуватися під нову структуру.

Найпоширенішим засобом перебудови деструктивних політичних стереотипів є модифікація поведінки індивіда в напрямі, що суперечить звичним для індивіда (стереотипним) формам.

При розробці завдань для корекції деструктивного впливу ідеологічних стереотипів ми виходили з таких припущень:

1) усвідомлення неадекватності стереотипів є передумовою ефективної їх корекції і самокорекції;

2) зміна або корекція настанов і стереотипів відбувається через зміну особових якостей суб'єкта;

3) для зміни внутрішніх настанов і стереотипів необхідно створити ситуацію дисонансу. Це така ситуація, коли молода людина під тиском обставин або людей повинна зробити вчинок, що не узгоджується або не цілком узгоджується з її колишніми настановами і переконаннями. Тоді для зменшення дратівливого дисонансу, що виникає, автоматично включається підсвідома зміна первинної настанови з метою її пристосування до досконалого вчинку;

4) домагаючись адекватних реакцій, ми тим самим можемо сприяти формуванню нової або коригуванню старої настанови. Отже, для успішної корекції негативних стереотипів необхідно

створити модель зовнішньої соціальної дійсності, відповідної актуальної діяльності індивіда;

5) зміна неадекватних настанов і стереотипів найлегше відбувається в ситуації найменшого зовнішнього примусу.

Реалізація поставлених у корекційній програмі завдань передбачає використання таких прийомів:

1) залучення суб'єкта до діяльності, яка потребує нових якостей і адекватної моделі поведінки;

2) усвідомлення стереотипу – тобто звернення уваги суб'єкта на неадекватність існуючої моделі поведінки;

3) обговорення проявів стереотипної поведінки та доказ її непродуктивності і складнощів, що виникають завдяки їй;

4) з'ясування об'єктивних та суб'єктивних причин стереотипної поведінки;

5) аналіз об'єктивних обставин, що впливають на виникнення стереотипних реакцій і їх суб'єктивних причин (на прикладі конкретних фактів з минулого досвіду суб'єкта, де спостерігався прояв стереотипу);

6) переоцінка причин з визнанням їх випадковими, незначними або, навпаки, значущими для колишньої діяльності;

7) інформування – надання нової або додаткової інформації про адекватні способи поведінки в процесі соціальної взаємодії;

8) посилення рефлексії – допомога суб'єкту усвідомити, як він сам і його поведінка може відбитися на тих, що його оточують (як він сприймається іншими);

9) копіювання – поводитися так само, як інший суб'єкт, у момент прояву неадекватних стереотипних реакцій;

10) впровадження в рефлексію – опис суб'єктом процесу боротьби мотивів у його свідомості;

11) переформування проблеми – погляд на проблему під новим кутом зору з наданням позитивного прогнозу;

12) театралізація – надати суб'єкту можливість спробувати себе в інших ролях (відчувати себе в «чужій шкурі») шляхом асоціації або реального залучення до реалізації іншої ролі.

Як теоретичні моделі і техніки використовувалися матеріали Гештальт-методу (Ф. Перлз, Р. Фрейгер, 1991), техніки ідеальних моделей і психосинтезу (Р. Ассаджіолі, Дж. Томас, 1992), психодрами (Я. Л. Морено, Т. Лейтц, 1994), методу трансактного аналізу (Е. Берн, 1991), нейролінгвістичного програмування (Д. Гріндер, Р. Бендлер, 1994), вправи з тренінгу прийняття зрілих політичних рішень (О. С. Кочарян, 1999).

Зміст корекційно-розвивального комплексу передбачає наявність трьох основних блоків:

1-й блок – інформаційний. Проведення тематичних занять, дискусій, бесід;

2-й блок – практичний блок діагностики та самодіагностики. До складу діагностичного комплексу увійшли методики «Дослідження соціального інтелекту» (Дж. Гілфорда, М. Салівана), оцінки політичних орієнтацій, модифіковані варіанти проєктивних методик незавершених речень, спрямованої проєкції (Ш. Надірашвілі) (див. додатки 3,4) та модифікованих нами методик дослідження «Я-концепції» (А. Фурман, О. Гуменюк) [5]. Модифікація передбачала заміну об'єктів мікросередовища (мати, батько, друзі тощо) на суспільно-політичні об'єкти макросередовища (влада, суспільство, громадські організації). Відповіді на проєктивні методики були оброблені за допомогою контент- та інтент-аналізу за параметрами: мотивація та наміри політичної участі, ставлення до влади та владних інституцій, прийняття відповідальності, спрямованість на взаємодію, соціально-рольові настанови, готовність до змін;

3-й блок – корекційно-формувальний, який складався з рефлексивних ігор та тренінгових занять. Цілі корекційних вправ:

а) фасилітація переживань особистісних меж та корекція неадаптивних стратегій у ситуаціях політичної взаємодії;

б) усвідомлення та руйнування деструктивних інтроєктів та стереотипів;

в) рефлексія структури «Я-концепції» і таких її складових, як «Я-соціальне», «Я-громадянське» та «Залежне-незалежне Я»;

г) розвиток навичок критичного аналізу політичної інформації та політичних ситуацій.

Експериментальна перевірка ефективності корекційно-формуальної програми здійснювалася на базі трьох ВНЗ міст Києва та Донецька і молодіжних громадських організацій. Загальна кількість досліджуваних – 167 осіб.

Аналіз політичних орієнтацій респондентів до проведення формуального експерименту виявив, що в структурі політичної свідомості молоді важливе місце займають ідеї свободи, рівності громадян перед законом, недоторканності та гідності. У структурі політичних орієнтацій молоді значне місце посідає підтримка демократичного напрямку розвитку суспільства і водночас розчарування в ньому. Цей факт респонденти пояснюють недовірою до представників так званої демократичної політичної еліти, що посилює скептичне ставлення до процесу та результатів реформ. Ознаки демократії обмежувалися респондентами свободою права і свободою людини, лише деякі (4%) з опитаних припускали, що свобода неодмінно передбачає відповідальність. З'ясувалося, що опитані, розуміючи поняття демократії, зазначали, що вони не бачать її у своєму реальному житті. Такий стан справ вони пов'язують з некомпетентністю і бюрократією влади. Політичні лідери сприймаються як такі, що розв'язують свої фінансові і соціальні проблеми за допомогою політичної влади. В політичних орієнтаціях молоді еклектично поєднуються пріоритети приватної власності з необхідністю державного регулювання та контролю за розподілом ресурсів. До того ж приватна власність пов'язана у свідомості респондентів не з соціальною активністю та відповідальністю, а лише з експлуатацією, рейдерством та шахрайством. У зміст поняття «влада» молодь вкладає «перевагу», «могутність», «гроші», «президент». З цього випливає, що в їхньому розумінні політик у політиці реалізує особисті мотиви і потреби та не виступає як прихильник справедливості і законності. Більшість опитаних не можуть визначити різницю між поняттями «соціалізм», «комунізм», «капіталізм», «націоналізм», «ідеологія».

Молодих людей турбує зростання різниці у соціальному і матеріальному становищі громадян України. Вони не бачать для себе можливості його виправити і стабілізувати, чітко уявляють права

людини, але не знають, як їх реалізувати. В політичній свідомості молоді виявляються стереотипи «безпорадності» та ухиляння від взаємодії з владою, наміри розв'язувати соціальні проблеми поза межами політичної сфери. Такі тенденції породжують політичну пасивність та позицію очікування. Консервативні тенденції виявляються в такому уявленні про роль влади: якщо владу змінити, то зникнуть усі негаразди в країні.

При дослідженні структури «Я-концепції» результати засвідчили наявність «взаємозалежного Я» більшості респондентів у структурі мікросередовища та незалежність «власного Я» від макросередовища, а саме суспільства, влади та держави. Це підтверджує парадокс у різниці між структурою «Я-концепції» представників традиційної західної культури (де відчуття особистісної значущості та впливовості поєднується з відчуттям взаємопідтримки й залежності від суспільства і громади) та носієм нашої політичної ментальності (у якого залежність від ближнього оточення поєднується з відчуттям відстороненості від суспільства та держави).

Порівняльний аналіз першого (до початку формувального експерименту) і другого (після його завершення) діагностичних зрізів експериментальної групи засвідчив позитивну динаміку показників соціального інтелекту, а саме значущі відмінності (на рівні $p < 0,01$) між такими показниками, як здатність розуміти логіку складних ситуацій та спроможність передбачати наслідки поведінки в ситуаціях політичної взаємодії. Позитивного характеру набули також показники саморозуміння і прогнозування ефективності міжособистісної взаємодії (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Результати формувального експерименту

Компоненти С1	До експерименту	Після експерименту
Здатність передбачати наслідки поведінки	8,72	10,70
Здатність розуміти логіку розвитку ситуації	5,12	6,90

Порівняльний аналіз політичних орієнтацій за результатами другого зрізу виявив тенденцію до зниження полярності виборів, що свідчить про вищий рівень усвідомлення респондентами механізмів функціонування суспільства і відносин у ньому. Також виявлено тенденцію до зниження показників стереотипії та зростання рівня суб'єктності, особистої відповідальності за суспільні події.

В цілому залучення молоді до участі у формувальному експерименті уможливило висновки про те, що когнітивні та поведінкові складові психологічної готовності молоді до політичної участі до і після корекції виявили позитивні зміни в показниках соціального інтелекту та політичної свідомості, а саме:

- здатність передбачення наслідків поведінки в ситуаціях політичної взаємодії;
- глибше розуміння механізмів політико-економічного функціонування суспільства;
- усвідомлення актуальності змін в суспільстві та власної соціальної поведінки;
- розширення поведінкового репертуару та стратегії пошуку ефективних рішень;
- усвідомлення можливостей самореалізації в соціально-політичній сфері.

Проте структура «Я-концепції» та соціальне «Я» більшості респондентів як до, так і після корекційної програми залишилися незалежними від макросередовища (держави, влади) та взаємозалежними від мікросередовища (родини, друзів). Вочевидь, структура «Я-концепції» – більш консервативне стійке утворення, здатне реагувати лише на зміни у самому макро- та мікросередовищі, а не на їх імітацію в ігрових формах.

В цілому за результатами впровадження корекційно-формувальної програми можна констатувати, що програма створює психологічні умови для розвитку важливих складових соціального інтелекту і дає можливість набувати навичок та вмінь, орієнтованих на адаптацію та ефективну взаємодію у політичному середовищі.

3.4. Комунікативні навички ефективної політичної участі та методологічні підходи до їх формування

Комунікативні процеси є такими, що утворюють і перетворюють соціальне середовище, і залежно від того, наскільки учасники цих процесів є їхніми суб'єктами, наскільки вони «комунікативно оснащені», залежить ефективність самих процесів. У соціально-політичних процесах це проявляється особливо наочно [1].

Політична комунікація, охоплюючи різноманіття соціально-політичних зв'язків – міжособистісних, масових і спеціальних, відображає і виражає культурні цінності суб'єктів політики; несе в собі політичну інформацію як зміст, включаючи процеси обміну цим змістом, а також семіотичні й технічні засоби, які використовуються в цих обмінах, і технічні канали цих обмінів [2, с. 79].

Основні функції політичної комунікації:

- поширення ідейно-політичних цінностей, знань про політику, політичне інформування;
- інтеграція і регулювання політичних стосунків;
- формування громадської (політичної) думки;
- поширення політичної культури, її розвиток у індивідів;
- політико-культурний обмін;
- підготовка громадськості до участі в політиці [3, с. 316].

Зазвичай виокремлюють три основні способи політичної комунікації через:

- неформальні контакти,
- суспільно-політичні організації (інститути),
- засоби масової інформації.

До них слід також віднести особливі комунікативні ситуації або дії. Значною мірою політична комунікація належить до сфери компетенції спеціалізованих установ та інститутів, таких як засоби масової комунікації, урядові інформаційні агентства або політичні партії. Проте вона може виявлятися у будь-якій ситуації соціального спілкування – від бесід віч-на-віч до обговорення в національному законодавчому органі.

Тому всі види політичної комунікації потребують умінь та навичок, які стосуються отримання інформації про суспільно-політичні події, знання про способи дій та різноманітні комунікативні навички, без яких було б неможливо здійснювати ефективну комунікацію в суспільно-політичному дискурсі.

Як відомо, в соціальних системах недемократичних орієнтацій практика публічних дебатів і відкритих дискусій настільки обмежена, що самі соціальні суб'єкти, громадяни, що не мають досвіду безпосередньої участі в демократичних перетвореннях, зазвичай не усвідомлюють перетворювальну силу дискурсу і мало вірять в результативність індивідуальних вербальних дій – заяв, запитів, виступів, полемічних обговорень, публічних висловлювань [1].

Комунікативні та поведінкові навички, які потрібні громадянину для ефективної діяльності в соціально-політичному просторі, мають свої особливості. Якщо розглядати формування кожної навички окремо, то частина з них не має прямого стосунку до навичок саме політичної участі, а є загальними, необхідними для успішної соціалізації, навичками. Вони можуть бути використані як у діяльності професійного політика, так і в політичній участі громадянина демократичної країни.

У результаті аналізу наукових джерел ми виокремили основні комунікативні навички, які потрібні не тільки для загальної соціалізації суб'єкта, а й саме для ефективної політичної участі. Такими є вміння:

- обстоювати свою думку;
- впливати на думку інших;
- толерантно вести дискусію;
- слухати інших;
- вступати у комунікацію в межах будь-якого комунікативного простору;
- протистояти маніпуляціям інших суб'єктів комунікації.

З метою визначення рівня самооцінки розвитку навичок соціальної взаємодії та готовності молодих людей до участі в

громадській діяльності нами проведено анкетування молоді віком від 12 до 17 років.

У дослідженні взяли участь учні старших класів ЗОШ Донецької області кількістю 158 осіб. В анкеті пропонувалося оцінити (від 0 до 10 балів) уміння та навички, необхідні людині для ефективної участі в соціальному та політичному житті суспільства. У першій колонці досліджувані оцінювали рівень уміння, який повинен мати ідеальний громадянин, а в другій – власний рівень. Результати дослідження представлено у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Показники самооцінки навичок політичної участі

Показники комунікативної компетентності	Ідеальний громадянин	Я сам
Вміння обстоювати свою думку	8	7,5
Вміння впливати на думку інших	6,9	6,7
Вміння толерантно вести дискусію	8	7,5
Вміння слухати інших	8,2	8,2
Здатність встановлювати відносини з новими людьми	8,2	8
Показники соціальної спрямованості		
Рішуче діяти заради суспільного блага (групи, організації)	7,9	7,8
Бути членом громадської організації (молодіжного об'єднання)	6,7	5
Брати активну участь у суспільній діяльності	7,5	5,5
Бути небайдужим до політичного життя суспільства	8,1	7,7

За результатами анкетування, молодь доволі високо оцінила свої комунікативні навички, зокрема, здатність встановлювати відносини з іншими людьми, цілеспрямовано діяти заради суспільного блага. Однак рівень застосування цих навичок для участі в діяльності

громадських або молодіжних об'єднань, як вважали самі опитувані, виявився нижчим, ніж потрібний для ідеального громадянина.

Слід зазначити, що розвиток навичок соціально-політичної взаємодії відповідно до діяльнісного підходу можливий лише в процесі суспільної діяльності суб'єкта. Тому важливим завданням дорослих є допомога у створенні молодіжних об'єднань. Діяльність цих об'єднань має бути спрямована на досягнення суспільно значущих цілей та формування соціальної зрілості юнаків та дівчат. Вона включає готовність молоді до участі в громадському житті суспільства та наявність відповідних навичок для її реалізації.

У процесі командної взаємодії завдяки сприятливому психологічному клімату інтерсуб'єктного простору є можливість сформувати навички прийняття соціальних ролей, співпраці в команді, спільної взаємодії.

З метою дослідження процесів формування навичок політичної участі, які стосуються співпраці у команді та її впливу як такого на розвиток компонентів політичної участі, зокрема комунікативних та поведінкових, було здійснено два діагностичні зрізи. За нашою гіпотезою, розвитку навичок може сприяти організація за допомогою дорослих суб'єкт-суб'єктної взаємодії дітей та молоді в процесі суспільно значущої діяльності або виконання навчальних завдань. Позитивна атмосфера та психологічний клімат, що утворюється під час організованої командної роботи, мають сприяти формуванню навичок ефективної соціальної взаємодії та позитивної «Я-концепції» молоді людини.

Експериментальна перевірка гіпотези проводилася нами на базі комунального позашкільного навчального закладу «Донецький обласний дитячо-молодіжний центр» (ДОДМЦ).

Першому етапу організованої командної діяльності передувало діагностичне дослідження. За допомогою розробленої нами методики респонденти здійснювали самооцінку навичок та вмінь, які сприяють ефективній взаємодії в соціальному середовищі, а саме комунікативні, когнітивні, емоційно-вольові, ціннісно-моральні та діяльнісно-

вчинкові якості. Другий діагностичний зріз було зроблено вже після утворення команди та спільної діяльності її членів (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Показники самооцінки навичок політичної участі

№	Якості	Зріз 1	Зріз 2	Різниця
1	Комунікативні	7,5	8,8	+1,3
2	Діяльнісно-вчинкові	5,7	8,7	+2,6

Порівняльний аналіз результатів виявив, що, за власним відчуттям досліджуваних, рівень навичок ефективної соціальної взаємодії зріс приблизно на 20%. Це підтверджує початкову гіпотезу про вплив командної взаємодії на розвиток навичок політичної участі. Позитивна атмосфера та психологічний клімат надають відчуття впевненості в собі, відповідальності за команду, бачення перспектив спільної діяльності в команді та поштовху для саморозвитку. Порівняльні результати оцінки навичок до і після організованої групової взаємодії виявили тенденцію до зростання та значущу відмінність за показником діяльнісно-вчинкових якостей (результати підтверджені статистичною перевіркою).

З метою визначення рівня індивідуальної спрямованості молоді людини на спільні дії в організованій командній діяльності (об'єднанні) нами розроблено опитувальник «Спрямованість на спільну діяльність» та проведено пілотажне дослідження із стандартизації, оцінки валідності та надійності за участю студентів географічного та геологічного факультетів Національного університету імені Тараса Шевченка, а також членів молодіжної громадської організації «Велика Україна» в кількості 78 осіб.

Для визначення загальної спрямованості індивіда до спільних дій ми виокремили чотири параметри:

«Усвідомлення переваг спільної діяльності» – дає змогу встановити, наскільки молодь усвідомлює, що за потреби впливати на соціально-політичні процеси та взаємодіяти з владою набагато ефективніше діяти спільно, об'єднавшись з однодумцями;

«Готовність до спільних дій» – дає можливість виявити, наскільки досліджувані готові, мають досвід спільних дій і, як наслідок, уміння та навички політичної участі;

«Потреба активної участі в діяльності об'єднання» – дає змогу виявити, наскільки досліджувані мають потребу в об'єднанні з іншими;

«Відповідальність за об'єднання та його дії» – уможливорює встановлення рівня готовності молоді взяти на себе відповідальність за об'єднання та його дії (див. Додаток 1).

Аналіз результатів дослідження, проведеного за участю студентів та представників громадських організацій, засвідчив, що найвищий рівень індивідуальної спрямованості молоді на спільні дії виявляється за шкалою «Потреба активної участі в діяльності об'єднання», а найнижчий – «Готовність до спільних дій». Отже, молодь здебільшого відчуває потребу гуртуватися та діяти у команді, але не готова до таких дій, тому що не має необхідних для цього знань, умінь та навичок (рис. 3.5).

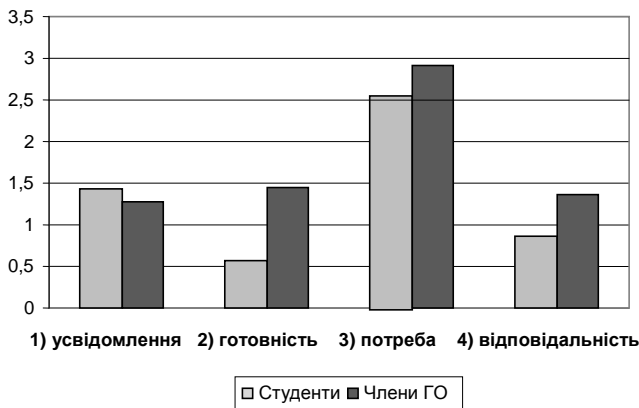

Рис. 3.5. Результати опитування на тему «Спрямованість на групову діяльність»

Порівняльний аналіз результатів двох вибірок виявив найбільшу розбіжність між ними за шкалою «Готовність до спільних дій», що можна пояснити сформованістю вмінь та навичок, які отримали члени громадських організацій у процесі діяльності в суспільно-політичній сфері. Також спостерігається підвищення відповідаль-

ності за своє об'єднання, що пояснюється особливістю людей відчувати відповідальність за ту справу, в яку вкладено сили, час, емоції та надії.

Потрібно звернути увагу, що в процесі спільної роботи погляди студентів на її ефективність залишаються майже на тому рівні, що й у молоді, котра не належить до будь-яких організацій, і навіть на трохи нижчому. На нашу думку, такий результат цілком зрозумілий за ситуації, коли ідеалістичні сподівання на кшталт: «Ось ми разом почнемо діяти і спільно досягнемо мети» стикаються з реальними труднощами повсякдення, дрібними конфліктами та непорозуміннями, неспроможністю домовитися щодо способів реалізації спільної стратегії.

Високий рівень спрямованості на суспільну соціально значущу діяльність, але незадоволеність членів громадських організацій реальною діяльністю цих організацій свідчить про необхідність додаткового аналізу проблем, що впливають на ефективність діяльності молодіжних громадських та політичних організацій, їх спроможність реалізовувати потенціал молоді країни.

Результати, отримані за опитувальником «Спрямованість на спільну діяльність», ще раз підтвердили необхідність розвитку у молоді комунікативних та поведінкових навичок, які сприятимуть подоланню конфліктів та комунікативних бар'єрів, розумінню товаришів по об'єднанню, досягненню консенсусу, а отже, ефективнішій спільній діяльності.

Методологічне обґрунтування системи впливу на формування навичок протистояння політичним маніпуляціям

У реальному житті ми часто стикаємося з незрозумілими для нас процесами у масовій свідомості, що є наслідками маніпулювання інформацією політичного змісту. Тому наближення до ідеалу демократичного суспільства потребує внутрішніх зусиль від кожного громадянина, передусім молоді, яка за браком життєвого досвіду особливо потребує освоєння умінь та навичок захисту від маніпулятивних впливів з боку певних політичних сил. Зазначені впливи здійснюються з метою управління масовою свідомістю,

пригнічення політичної активності чи спрямування її в потрібному маніпулятору напрямку.

За визначенням Сергія Кара-Мурзи, маніпуляція – спосіб панування шляхом впливу на людей через програмування їхньої поведінки. Маніпуляція, на його думку, це не насильство, а спокуса. Ця дія, спрямована на психічні структури людини, здійснюється таємно і має на меті зміну думок, спонукань, цілей та поведінки людей у потрібному маніпуляторам напрямі. Щойно людина під впливом отриманих сигналів перебудовує свої переконання, думки, настрої, цілі та починає діяти за новою програмою – маніпуляція відбулася. Якщо ж вона засумнівалася, захистила свою духовну програму – вона не стане жертвою [16].

На відміну від міжособистісних, політичні маніпуляції знеособлені й передбачають вплив на широкі маси. Воля меншості (а то й окремої особи) в завуальованій формі нав'язується більшості з метою підміни інтересів людей інтересами маніпулятора. Людину починають турбувати зовсім сторонні та неважливі речі, її увага відвертається від нагальних проблем, розв'язання яких намагається уникнути маніпулятор.

У індивідів, що опинилися під впливом маніпуляцій, вже фактично немає можливості уникнути маніпулювання собою, тому, перебуваючи в масі, індивіди вже мимоволі вимушені підкорятися «ефектам натовпу». Будь-яка індивідуальність тут не лише недоречна, а й фактично марна. Та й сам індивід, потрапляючи в натовп, змінюється, немов би вимушено підлаштовується під нього і підкоряється його законам [12, с. 23].

Технологія політичної маніпуляції, на думку В. Амеліна, передбачає:

а) донесення до свідомості під виглядом об'єктивної інформації неявного, але бажаного для певних груп змісту;

б) вплив на больові точки суспільної свідомості, що збуджує страх, тривогу, ненависть і т. ін.;

в) реалізацію маніпулятором деяких задумів і приховуваних цілей шляхом нав'язування інших, досягнення яких комунікант пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції [1, с. 61].

Більшість впливів, що здійснюються через різні інформаційні канали, залишаються за межами свідомості, але можуть позначатися на стані людини, її самопочутті, заспокоювати чи породжувати тривогу.

Багатьма дослідниками відзначався негативний вплив маніпуляцій на психіку та душевний стан людини. Серед наслідків атаки маніпуляторів С. А. Зелінський виокремлює три найбільш поширені: невроз (невротична залежність, симптоматика неврозу), відчуття провини і страху. Дослідник вважає, що маніпуляції слід розглядати як деяку свідому, але приховану дію на підсвідомість індивідів з метою викликати у них певну невротичну залежність. Маніпуляції виводять індивідів із стану душевного спокою, підвищують їхню схильність піддаватися впливам. У процесі маніпуляції в їхню свідомість вноситься інформація про те, що за виконання певних умов у них зникне залежність і настане душевна рівновага. Підкоряючись маніпулятору, більшість індивідів несвідомо звільняються від «щемливого» почуття відповідальності, від страхів втратити безпеку, близьких або майно [10].

Індикаторами маніпулятивних дій політиків можуть слугувати:

- дисбаланс у розподілі відповідальності за здійснювані дії;
- деформації у співвідношенні виграш – плата;
- незвичність компонування або подання інформації [6, с. 219].

Розроблений нами експрес-тест «Розуміння маніпулятивних впливів» призначений для діагностики та самодіагностики. Цей тест ми використовували перед початком тренінгу протистояння маніпулятивним впливам для вивчення рівня розуміння людиною суті маніпулятивних впливів (див. Додаток 2).

Виявлення за допомогою зазначених індикаторів засобів маніпуляції передувало вибору та використанню відповідних технік протидії. В існуючих підходах до забезпечення захисту від різноманітних маніпуляцій дослідники особливо акцентують увагу на когнітивній складовій, яка є основою виявлення і усвідомлення маніпулятивних дій. Так, відомі дослідники психології натовпу

Г. Лебон, Г. Тард, З. Фрейд, С. Московічі та інші науковці наголошують, що вже саме усвідомлення факту психологічної залежності індивіда від впливу маси свідчить про можливість протистояння такому впливові [23, с. 55].

На сьогодні існує велика кількість різних маніпулятивних прийомів і, природно, способів протидії їм. Засвоїти таку кількість способів захисту від маніпуляцій практично неможливо. Тому С. А. Зелінський виокремив 10 універсальних способів протидії маніпуляціям. Кожен з них має одразу «знешкоджувати» десятки, а то й сотні різних маніпулятивних прийомів.

- Недовіра.
- Уникнення джерел маніпулятивної дії.
- Сміх.
- Уявне нерозуміння.
- Критичність мислення.
- Віра у власну обраність.
- Усвідомлення можливості вибору.
- Використання часу для обдумування.
- Безстрашність і впевненість у собі. (Людина, якій «нічого втрачати», є потужною силою, бо таку людину неможливо підпорядкувати, тому що будь-яке підпорядкування спрямоване на провокацію почуття страху і неврозу, страху за своє життя, кар'єру або за життя близьких).
- Самодостатність (такій людині не потрібні поблажки і пільги інших, а значить, вона не буде нічого ані просити, ані брати у когось, і тим самим збереже свою винятковість, цілісність, отримує стійкість до будь-якого небажаного впливу і, як наслідок, стане недосяжною для маніпуляцій) [11].

Необхідність оволодіння навичками розпізнання та протистояння маніпулятивному впливу для успішної підготовки молоді до участі у політичному житті суспільства підтвердилася нами після спостереження за досліджуваними групами студентів, які були учасниками тренінгів з розвитку навичок політичної участі. У способах мислення та реакціях учасників різних ігрових та тренінгових ситуацій дуже помітним був вплив певних настанов та стереотипів. Остан-

ні не були надбанням власного емпіричного досвіду чи результатом об'єктивного аналізу отриманої інформації, а донесені до свідомості молоді ЗМІ з використанням низки маніпулятивних засобів.

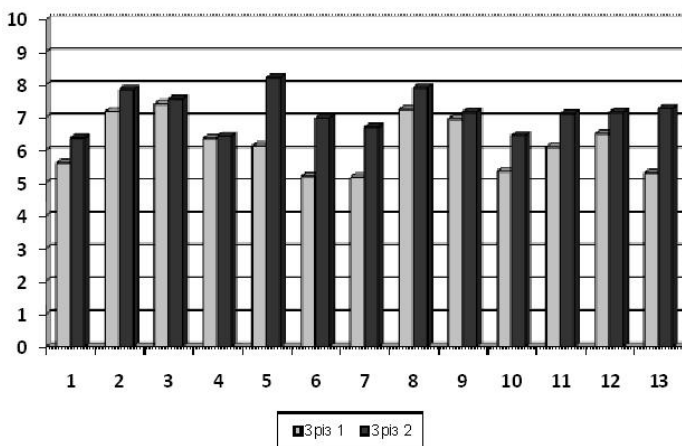
Дослідження, що проводилося науковими співробітниками лабораторії політичної участі стосовно уявлень молоді про навички політичної участі, виявило: вміння протистояти маніпуляціям у свідомості молоді поєднується із здатністю розуміти наміри й емоції інших людей та поступатися моральними принципами. І хоча останнє викликає негативне ставлення, слід згадати, що маніпулятори часто використовують техніку тиску на моральні принципи (наприклад: «як тобі не соромно...», «так повинна робити будь-яка порядна людина...»). Тому з огляду на важливість протистояння стороннім впливам ця здатність в наведених випадках виступає як захист від маніпуляцій.

У межах теми «Соціально-психологічні умови формування у молоді мотивації та навичок політичної участі» нами проведено експериментальне дослідження ефективності розробленої програми розвитку навичок протистояння маніпулятивним впливам та пов'язаних з ними комунікативних навичок.

На початку та по завершенні реалізації корекційно-розвивальної програми серед учасників групи було проведено експрес-діагностику. На відріжку без поділок у вигляді: 0_____10 потрібно було відмітити рівень сформованості особистісних якостей, що, на нашу думку, зумовлюють стійкість людини до маніпулятивних впливів: недовірливість; критичність; почуття гумору; впевненість у собі; усвідомлення свободи власного вибору; самодостатність; врівноваженість; рефлексивність; інтуїція; емоційна стійкість; гнучкість у взаємодії; стійкість до чужого впливу; обізнаність стосовно маніпулятивних технік.

Програма, що апробувалася групою студентів, була розрахована на п'ять занять. Вона включала: інформаційний, корекційно-розвивальний блоки та рольові ігри, спрямовані на поведінкову реалізацію отриманої інформації стосовно сутності та основних способів протистояння маніпулятивним впливам.

По завершенні програми було зроблено повторний діагностичний зріз та побудовано порівняльну діаграму (рис. 3.6).

*По горизонталі: 1) недовірливість;
 2) критичність; 3) почуття гумору; 4) впевненість у собі;
 5) усвідомлення свободи власного вибору; 6) самодостатність;
 7) врівноваженість 8) рефлексивність; 9) інтуїція;
 10) емоційна стійкість; 11) гнучкість у взаємодії;
 12) стійкість до чужого впливу;
 13) обізнаність стосовно маніпулятивних технік*

Рис. 3.6. Особистісні якості, що зумовлюють стійкість до маніпулятивних впливів

Як засвідчив кінцевий діагностичний зріз, реалізація програми справила найбільший вплив на когнітивні характеристики: «усвідомлення свободи власного вибору» та «обізнаність стосовно маніпулятивних технік», а також на такі якості, як «самодостатність», «врівноваженість» наявність яких є важливою умовою успішного протистояння будь-яким видам маніпулятивних впливів.

Відчутного позитивного впливу зазнали й такі більш універсальні особистісні якості, як «гнучкість у взаємодії» та «емоційна

стійкість», високий рівень розвитку яких також сприяє захисту особистості від небажаних сторонніх впливів.

На думку дослідників, «люди дозволяють собою маніпулювати, перекладаючи відповідальність за свої вчинки на так званих маніпуляторів: «Я не винен, мене бомбували». Є. Доценко, досліджуючи соціальні витоки маніпуляції, дійшла висновку, що перерозподіл відповідальності між лідером і натовпом створює передумови для маніпуляцій. Тому, щоб не стати жертвою, людині потрібно усвідомити відповідальність за себе і за свої вчинки або, послуговуючись мовою психології, їй треба змінити свій локус контролю з екстернального на інтернальний [7].

Як доводить життєвий досвід, у сучасному інформаційному середовищі для успішного протистояння новим, ще не усталеним політтехнологіям, потрібно не тільки критично ставитися до будь-якої інформації, якою б правдивою та ексклюзивною вона здавалася, не тільки бути поінформованим про наявність таких технологій та механізми їхньої дії, а й всебічно розвиватися як самодостатня особистість, здатна до рефлексії, самоконтролю та самостійного прийняття рішень.

Література до розділу 3

1. *Амелин В. Н.* Социология политики: спецкурс / В. Н. Амелин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1992. – 184 с.
2. *Вереїна Л. В.* Формування позитивної емоційної орієнтації «Я-образу» засобами психокорекції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / Л. В. Вереїна; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 19 с.
3. *Гальперин П. Я.* Психология как объективная наука: избранные психологические труды / П. Я. Гальперин. – М. : Ин-т практической психол.; Воронеж : МОДЭК, 1998. – 480 с.
4. *Грачев М. Н.* Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев. – М. : Прометей, 2004. – 328 с.
5. *Гуменюк О. Є.* Психологія «Я-концепції»: навчальний посібник / Оксана Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.

6. *Дилигенский Г. Г.* Что мы знаем о демократии и гражданском обществе? / Г. Г. Дилигенский // Proct Contra. – 1997. – № 2. – С. 87–97.
7. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344 с.
8. *Євдокимова Н. О.* Психологічні чинники становлення національної самосвідомості підлітків – членів скаутського руху / Н. О. Євдокимова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2002. – Т. 4. – Ч. 7. – С. 69–74.
9. *Захаров В. П.* Социально-психологический тренинг / В. П. Захаров, Н. Ю. Хрящева. – Ленинград : ЛГУ, 1989. – 56 с.
10. *Зелинский С. А.* Прикладные психоаналитические технологии манипулирования. (Современные психотехнологии манипулирования) / С. А. Зелинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zln6.htm>.
11. *Зелинский С. А.* Противодействие манипуляциям / С. А. Зелинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psyfactor.org/lib/zln18.htm>.
12. *Зелинский С. А.* Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик / С. А. Зелинский. – СПб. : СКИФИЯ, 2008. – 248 с.
13. *Льницька У. В.* Політична міфологія як механізм символізації політичних відносин і технологія реалізації комунікативної стратегії суб'єкта політики / У. В. Льницька // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 10. – 320 с.
14. *Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості : монографія* / за ред. В. П. Казміренка. – К. : Міленіум, 2008. – 360 с.
15. *Ирхин Ю. В.* Политология : учебник // Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. – М. : Юристъ, 2002. – 511 с.
16. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляции сознанием : учебное пособие / С. Г. Кара-Мурза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://media-mera.ru/politics/kara-murza_manipulyaciya_soznaniem.
17. *Кочарян А. С.* Методологические проблемы конструирования тренинга принятия зрелых политических решений / Кочарян А. С., Жидко М. Е., Довгопол М. Ю. // Социально-психологические факторы политическо-

го поведения электората : материалы научно-практического семинара. – Харьков : Ксилон, 1999. – 292 с.

18. *Матьяш О.* Коммуникативное образование / О. Матьяш [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2011/08/10/communication>.
19. *Роджерс К. Р.* Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы : монография / К. Р. Роджерс [пер. с англ.]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.
20. *Рудестам К.* Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика [пер. с англ.]/ К. Рудестам. – СПб. : Питер, 1998. – 384 с.
21. *Скнар О. М.* Концептуальні засади побудови соціально-психологічної моделі політичних компетенцій молоді / О. М. Скнар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 8. – 408 с.
22. *Сорока Г. І.* Організація виховної роботи: планування, аналіз, методичне забезпечення / Г. І. Сорока. – Х. : Основа, 2005. – 128 с.
23. *Татенко В. О.* Соціальна психологія впливу : монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
24. *Третьяченко В. В.* Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб'єктів управління: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 1997. – 52 с.
25. *Фаерман М. И.* Комплексный социально-психологический подход к предупреждению сопротивлений нововведениям персонала (на примере организаций малого и среднего бизнеса): автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. психол. наук. – Ярославль, 2007. – 24 с.
26. *Яценко Т. С.* Психологічні основи групової психокорекції / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.

Розділ 4

ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ

4.1. Моделі психологічного супроводу діяльності молодіжних громадських та політичних організацій

Аналіз соціальної та психологічної практики свідчить, що психологи працюють у різних соціальних сферах, взаємодіють з різними об'єктами психологічної допомоги, надають підтримку у розв'язанні широкого спектра професійних та особистісних проблем людей. Це зумовлює об'єктивну необхідність упровадження різних моделей психологічної служби, які визначають зміст, спрямованість та особливості її діяльності. При цьому модель психологічної служби слід розуміти як систему теоретико-методичних, організаційних та етичних принципів, технологій, методів і форм надання психологічної допомоги, що визначає специфіку діяльності практичних психологів у конкретній соціальній сфері. Різноманітні моделі психологічної служби можуть бути класифіковані за різними критеріями. Важливе місце серед них займають об'єктно-цільові критерії, до яких належать:

- категорія об'єктів психологічної допомоги;
- пріоритетність надання психологічної допомоги;
- безпосередність/опосередкованість психологічної допомоги.

Серед об'єктно-цільових критеріїв варто виокремити передусім категорію «об'єктів психологічної допомоги». До основних таких об'єктів належать суспільство, організація, група та особистість.

Для забезпечення психологічної підтримки діяльності цих об'єктів існують відповідні моделі психологічних служб – органі-

заційна, особистісна та ін. З погляду теоретичної та практичної розробленості проблем психологічної допомоги моделі особистісної та групової психологічної підтримки досліджені достатньо ретельно та змістовно (О. Ф. Бондаренко, П. П. Горностай, С. В. Васьківська та ін.). Також доволі значна кількість психологічних досліджень присвячена роботі психолога в організаціях, які структуровані за змістом діяльності, місцем дислокації, штатом працівників або мають більш-менш стабільний колектив (Р. М. Бітянова, М. В. Дубровіна, Л. М. Карамушка, В. П. Казміренко та ін.). Проте, незважаючи на значну роль, яку відіграють в суспільстві громадські та політичні організації, дотепер немає вітчизняних наукових розробок, які б висвітлювали специфіку діяльності психологічної служби в суспільних організаціях.

Важливим критерієм, за яким класифікують об'єктно-цільові моделі психологічних служб, виступає «пріоритетність надання психологічної допомоги різним категоріям об'єктів». Згідно з цим критерієм розрізняють дві основні моделі психологічної служби. Першу модель умовно можна назвати «екстремальною», орієнтованою на надання термінової психологічної допомоги певним категоріям об'єктів через їхній особливий «екстремальний» (пріоритетний) статус в окремо взятому соціумі, спричинений негативним впливом на них тих чи інших певних соціально-економічних, психофізіологічних та соціально-психологічних чинників.

Друга модель психологічної служби має назву «стабільна». Вона передбачає надання психологічної допомоги всім категоріям населення та організаціям за стабільних, нормальних умов їхньої життєдіяльності і має бути «розгорнута» в часі, тобто здійснюватися планомірно. Варто зауважити, що саме в межах «стабільної» моделі може здійснюватися психологічне забезпечення управління громадськими організаціями (психологічне обґрунтування концепції діяльності організації, визначення стратегії її взаємодії з іншими організаціями, створення психологічних умов для становлення позитивного іміджу організації, налагодження ефективної діяльності «управлінської команди» тощо). Зазначені проблеми здебільшого залишаються поза увагою керівництва та психологів

у нашій країні, натомість, як підтверджує досвід, вони посідають чільне місце в діяльності організацій на Заході (Cheng Y. C., Crawford M., Tuony D., Coghlan D.).

Наступним критерієм класифікації об'єктно-цілових моделей є «безпосередність/опосередкованість надання психологічної допомоги». Відповідно до нього можна виокремити дві моделі психологічної служби – «безпосередню» та «опосередковану». Як в одній, так і в другій моделі психологічна допомога надається у широкому сенсі слова. Так, велика увага приділяється психологічній просвіті, профілактиці, діагностиці, експертизі, прогнозуванню. Проте використовуються і консультування, корекція, психотерапія, якщо в цьому виникає потреба.

Очевидно, що в суспільних та громадських організаціях, членами яких є сотні людей, практичний психолог не в змозі один надати психологічну допомогу багатьом людям, які її потребують. Тому для формування психологічної культури членів таких організацій доречно впровадження саме «опосередкованої» моделі психологічної служби, яка має сприяти ефективному розв'язанню проблем організації, забезпеченню ефективності її діяльності та особистісного зростання її членів.

На основі обґрунтування варіативності моделей психологічної служби, які діють у різних соціальних сферах, можна зробити висновок про те, що для надання психологічної допомоги керівникам та членам громадських організацій доцільне пріоритетне використання психологами таких типів моделей:

- «організаційної» (як самостійної моделі поряд із «суспільною», «груповою», «особистісною»), згідно з якою організаційні психологи, аналізуючи запит на професійну допомогу, враховують основні психологічні механізми діяльності та розвитку громадської організації, її взаємодії із соціальним середовищем;

- «стабільної» (поряд з «екстремальною»), яка має певні особливості: а) психологічна допомога розрахована на роботу з усіма членами організації, а не лише із штатними працівниками, які перебувають у конфліктних, кризових ситуаціях і т.ін.;

б) допомога має бути «розгорнута» у часі, тобто здійснюватися планомірно;

- «опосередкованої» (поряд з «безпосередньою»), коли психологічна допомога надається членам організації не лише безпосередньо психологом, а й опосередковано, насамперед через керівників формальних груп, лідерів, неформальні групи тощо. Це досягається завдяки формуванню психологічної культури, спільному пошуку разом з психологом адекватних способів дій, які б сприяли розвитку та досягненню цілей як організації в цілому, так і її окремих членів.

Діяльність практичного психолога в громадській організації може здійснюватися як **психологічна допомога** або **психологічний супровід**.

За визначенням одного із провідних фахівців у галузі практичної психології О. Ф. Бондаренка, «зміст психологічної допомоги полягає у забезпеченні емоційної, смислової та екзистенційної підтримки людини або суспільства в ситуаціях ускладнення, які виникають під час їх особистісного та соціального буття» [1, 5].

Психологічну допомогу громадським організаціям у загальному вигляді можна визначити як науково обґрунтовану підтримку психологом керівників та членів організації у вирішенні важливих завдань:

- осмислення психологічних проблем, які ускладнюють діяльність в організації та взаємодію з людьми, ефективне функціонування і розвиток організації в цілому;
- аналіз різних альтернативних шляхів розв'язання проблем;
- підвищення особистої відповідальності керівників та членів організації за вибір найбільш оптимальних варіантів вирішення існуючих проблем [3].

Сутнісною характеристикою **психологічного супроводу** є створення умов для переходу особи або організації до самопомоги. Можна визначити, що соціально-психологічний супровід – це:

- один з видів соціального патронажу як цілісної і комплексної системи соціальної підтримки та психологічної допомоги, що здійснюється соціально-психологічними службами;

- інтеграційна технологія, серцевина якої – створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку організації (групи) та особи внаслідок ефективного виконання окремою людиною або групою своїх основних функцій;

- процес особливого виду життєвих стосунків між супроводжуваним і тими, хто потребує допомоги;

- пошук прихованих ресурсів розвитку, опора на власні можливості організації та її членів і створення на цій основі психологічних умов їх ефективної діяльності та розвитку.

Основними характеристиками психологічного супроводу є: процесуальність, пролонгованість, недирективність, занурення в реальне повсякденне життя організації, особливі стосунки між учасниками цього процесу, що в психоаналізі називається «позитивне перенесення».

Психологічний супровід є цілісною системою. Як будь-яка система, він складається з елементів (чи компонентів), які одночасно є його інваріантними етапами. В супроводі як у процесі, що розгортається в часі, можна виокремити три основні компоненти:

- діагностика (відстежування), що слугує основою для виявлення проблемних зон діяльності та постановки цілей;

- відбір і застосування методичних засобів психологічної допомоги;

- аналіз проміжних і кінцевих результатів, що дає можливість коригувати хід роботи.

Принципова відмінність моделей психологічної допомоги і психологічного супроводу полягає в засобах, шляхах, пріоритетах, домінуванні, пропорції одних і тих же складових професійної діяльності психолога у громадських організаціях. І та, і інша модель націлені на успішність діяльності організації та особистісного розвитку її членів. Але одна передбачає пошук шляхів розв'язання проблем, що існують, а друга – створення умов, що запобігають виникненню проблем.

Слід підкреслити, що модель супроводу, її методологія є етапом перспективного розвитку психологічної служби допомоги громадським організаціям. Модель підтримки – це актуальне ви-

рішення злободенних проблем сьогоденішнього стану системи суспільно-політичного самоврядування (виокремлення актуального і перспективного напрямів психологічної служби запропоновано І. В. Дубровіною) [2].

У системі відносин «особистість – суспільство» колектив або громадська організація, членом якої є суб'єкт, стає референтною групою, що виконує три головні функції:

1) статусну (інформативну), яка сприяє формуванню у індивіда уявлення про його місце в соціальній структурі суспільства, його соціальний статус й еталон виконання соціальних ролей, що відповідають цьому статусу;

2) регулятивну (або нормативну), яка встановлює та інтерпретує для особистості соціальні норми суспільства, інших соціальних груп, а через них певний тип поведінки, який зумовлюється цими нормами:

3) світоглядну (ціннісно-оціночну), яка визначає настанови, цінності, ідеали і цілі особистості.

З метою емпіричної оцінки проблемних зон діяльності та впливу громадських організацій на розвиток особистості молоді людини нами було проведено фокус-групове психологічне дослідження у Донецькому та Львівському регіонах серед учасників молодіжних форумів. Анкетне опитування проводилося серед членів та лідерів громадських організацій: Донецького центру підготовки кадрового резерву, Донецької громадської організації «Кешер», Львівської молодіжної громадської організації «Комітет миру», громадського об'єднання «Центр громадських експертиз», громадських організацій «Карітас», «Просвіта», «Солідарність», «Фармацевти без кордонів», товариства «Червоний хрест України», Всеукраїнської ліги українських жінок, молодіжної організації «Український Пласт». Загальна кількість респондентів складала 172 особи.

Спілкування з учасниками молодіжних форумів виявило, що навіть серед соціально активної молоді членами будь-яких молодіжних організацій (у тому числі студентського самоврядування, федерації практичних кінологів та ін.) є менше трьох відсотків молоді.

Саме члени організацій заповнювали анкету, що містила чотири блоки запитань. За десятибальною шкалою потрібно було оцінити ефективність:

- соціально-психологічного впливу організацій (взаємопідтримка, згуртованість спільних дій, взаємодія, зростання відповідальності за розвиток держави, регіону);
- формування навичок неформального спілкування (командний дух, задоволення від взаємин, обмін інформацією, емоційна підтримка та ін.);
- особистісного зростання (можливість розширення меж пошукової активності та творчості, збагачення досвіду, світогляду, побудови особистих планів та проектів);
- розвитку «Я-концепції» та особистісного потенціалу (формування навичок самореалізації позитивних вчинків, особистої культури, позитивної самооцінки та самоствавлення).

Згідно з аналізом результатів, найвищу оцінку мають показники соціального впливу, а саме згуртованість, взаємопідтримка, засвоєння норм взаємодії. Також значний вплив участі у громадській організації виявляється у зростанні навичок неформального спілкування (8,5 із 10). Серед показників розвитку «Я-концепції» достатньо високий показник впливу участі в організації має «розвиток позитивної самооцінки та самоствавлення» (8,5 із 10). Водночас вплив організації на розвиток відповідальності за життя держави та регіону має невеликі показники (4,5 бала з 10). Найнижчі оцінки виявились за такими показниками, як «перспективи особистого зростання», «можливість побудови індивідуальних планів та проектів», «можливість зростання особистісного потенціалу» та «статусного росту в організації» (3–4 бала). Ці показники й визначають пріоритетні завдання діяльності практичних психологів у роботі з громадськими організаціями.

За результатами аналізу емпіричних даних нами визначені проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій (див. рис. 4.1).

Рис. 4.1. Проблемні зони діяльності молодіжних громадських організацій

Питома вага кожної із зазначених проблем діяльності громадських організацій не оцінювалася нами в кількісних показниках. Але якісний аналіз виявив у переліку найбільш значущих проблеми розподілу функціонально-рольових позицій у командах, проблеми комунікації по вертикалі та можливість особистісного зростання членів організації.

З урахуванням проблемних зон діяльності громадських організацій нами розроблено функціональну модель діяльності психолога в громадській організації (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Функціональна модель психологічного супроводу діяльності та розвитку молодіжних громадських організацій

Проблемна зона в розвитку та діяльності організації	Напрямок психологічної роботи		Форма роботи
	Психологічна допомога	Психологічний супровід	
Ефективність діяльності організації на індивідуальному рівні	1) виявлення прихованих, ще не розкритих здібностей людини, визначення перешкод у взаємодії з оточенням, у реалізації особистісних цілей	1) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в ході реалізації рольового потенціалу людини: взяття на себе нових функцій; проявлення людиною нових якостей	1) індивідуальне консультування, діагностика і корекція
	2) допомога в актуалізації почуттів та емоцій, адаптації до нового соціального оточення та набуття соціального досвіду	2) тренування міжособистісної чутливості, толерантності та ідентифікації себе як члена організації	2) тренінги сенситивності
	3) поліпшення міжособистісної та соціальної компетенцій, ефективності виконання певних завдань	3) індивідуально-психологічна підтримка у засвоєнні навичок, знань та розвитку здібностей членів організації	3) тренінги прийняття рішень, постановки цілей та планування діяльності

	4) корекція змісту діяльності (по вертикалі і горизонталі) та способів виконання дій	4) індивідуально-психологічна підтримка в забезпеченні планування, організації роботи та самоконтролю	4) рольові ігри
	5) розвиток навичок управління, прийняття управлінських рішень та розвиток лідерських здібностей	5) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в процесі опанування навичками	5) індивідуальне консультування, тренінг
Ефективність діяльності на міжособистісному рівні	1) розвиток соціально-комунікативних компетенцій, навичок ефективної взаємодії, формування спрямованості на міжособистісну взаємодію з іншими членами організації	1) консультативний супровід спільної діяльності: процесу адаптації до нових умов соціальної взаємодії та комунікації, психологічна підтримка в ході залучення до соціально-комунікативних процесів	1) консультування, тренінги спільної діяльності
	2) опанування особистістю (групою) різноманітними стилями поведінки в міжособистісному конфлікті та вмінням доцільного їх використання в різних життєвих ситуаціях	2) психологічна підтримка процесу формування навичок запобігання та виходу з конфліктних ситуацій	2) консультування, тренінг поведінки у конфлікті

Ефективність діяльності на рівні міжгрупових стосунків	1) допомога з визначенням ролей в структурі команди (групи)	1) психологічний супровід підвищення ефективності функціонування команди	1) тренінг командоутворення
	2) розвиток навичок (навчання) командної взаємодії	2) здійснення психологічної підтримки в процесі опанування навичками рольової взаємодії	2) тренінг рольової взаємодії
	3) розвиток навичок (навчання) міжгрупової взаємодії (зворотні зв'язки, сприйняття однієї групи іншою)	3) здійснення індивідуально-психологічної підтримки в підвищенні міжгрупової ефективності	3) проведення засідань груп, анкетування, опитування
Ефективність діяльності організації в цілому	1) розвиток навичок постановки цілей та їх досягнення	здійснення індивідуально-психологічної підтримки в процесі опанування навичками	тренінги, консультування
	2) формування навичок з подолання проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції		
	3) формування навичок з корпоративного планування, розвитку тактик виконання планів, оцінювання змін в організаційній культурі		

Практика взаємодії наукових співробітників лабораторії з молодіжними громадськими організаціями політичного спрямування свідчить про необхідність подальшої розробки технологій психологічного супроводу діяльності та розвитку громадських організацій.

Ці технології мають відрізнятися від діяльності психолога з іншими цільовими об'єктами психологічної допомоги:

- позицією психолога та інших суб'єктів супроводу;
- способами взаємодії і розподілом відповідальності психолога та лідерів громадських організацій за ефективність їхньої діяльності та досягнення цілей;
- пріоритетами видів (напрямів) діяльності психолога в роботі з керівниками та членами організації;
- стратегічними цілями (створення умов щодо особистісного розвитку членів організації як суб'єктів суспільно-політичних процесів);
- критеріями ефективності роботи психолога в організації.

Слід також зазначити, що методологія психологічного супроводу діяльності громадських організацій передбачає різноманіття психологічних практик у роботі з лідерами організації та її членами з метою їх максимальної самореалізації та позитивного впливу на суспільно-політичні процеси. Ця тенденція має бути одним з найважливіших принципів діяльності психологічної служби в системі суспільно-політичних відносин.

4.2. Комплексна програма формування складових ефективної політичної участі

Програма «Розвиток навичок ефективної політичної участі молоді» містить три складові:

- активне соціально-психологічного навчання (АСПН),
- організаційно-ділові ігри (ОДІ)
- метод соціальних проектів (МСП).

У теоретико-методологічну основу програми покладено низку принципів. Послідовна їх реалізація – одна з умов ефективної роботи групи. Йдеться передусім про такі принципи:

- *активності – залучення учасників групи до спеціально розроблених дій;*
- *дослідницької (творчої) позиції – під час групової роботи учасники усвідомлюють, продукують нові ідеї, встановлюють закономірності психології, а також віднаходять власні особистісні ресурси, можливості, здібності;*
- *об'єктивації (усвідомлення) поведінки – встановлення зворотного зв'язку в групі;*
- *партнерського (суб'єкт-суб'єктного) спілкування – врахування інтересів інших учасників взаємодії, їхніх почуттів, емоцій, переживань, визнання цінності один одного.*

Базовими методами є групові дискусії, ситуаційно-рольові ігри, цільові тренінги, метод соціальних проєктів. Групові дискусії – це спільні обговорення дискусійних питань, що дає змогу прояснити/змінити думку, позицію та настанови учасників групи під час безпосереднього спілкування.

Програма активного соціально-психологічного навчання.

Методи АСПН використовувалися в нашій роботі з молоддю з метою розширення й оптимізації соціально-психологічного потенціалу поведінкової активності, зокрема політичної. Використання цих методів допоможе молодим людям пізнати власні найбільш помітні тенденції поведінки – як адаптивні, так і такі, що спричиняють труднощі в спілкуванні, у взаємодії з соціальним оточенням, заважають самореалізації і плануванню власного життя.

У процесі роботи з використанням методів АСПН одним із завдань було збагачення слухачів специфічними знаннями про власну психічну організацію і тенденції поведінки в політичному середовищі. Робота мала спиратися на позитивний потенціал особистості. Про ефективність роботи свідчили зміни в таких параметрах:

- прагнення слухачів досліджувати власні проблеми і ресурси;
- формування позитивного самоствавлення;
- відкритість до спілкування з іншими суб'єктами соціуму;
- орієнтація на вільний вибір і зміни майбутнього.

Вибір методів АСПН з метою розвитку політичної активності молоді зумовлений тим, що АСПН є різновидом процесу навчання, що виконує основні функції.

Психологічні функції. Слухач, виконуючи в повсякденному житті соціальні ролі, нерідко у своїй поведінці схильний до деструктивних тенденцій. Часто спостерігається імітація бажаної поведінки відповідно до характеру ролей, що виконуються. Використання методів АСПН формує настанови на відкритість, доброзичливість. Завдяки цьому створюються необхідні умови для формування у слухача позитивних якостей спілкування як необхідної складової потенціалу соціальної активності.

Функції культурних взаємин. Використання методів АСПН сприяє підвищенню загальної культури спільного життя у мікросередовищі (у групі навчання, в колі друзів, у родині тощо). З їх допомогою відбувається гуманізація відносин у навчальному колективі.

Одним з найважливіших напрямів роботи є корекція системи відносин у мікросередовищі шляхом впливу на основні компоненти відносин і діяльності особистості: когнітивний, емоційний, поведінковий, комунікативний.

Когнітивна складова. Слухач повинен усвідомити причини своїх труднощів у міжособистісних відносинах, протиріччя, що породжують помилки в поведінці й емоційний дискомфорт. У процесі використання методів АСПН слухач опановує способи розпізнання (у себе й в інших) психологічних захистів, прихованих неусвідомлених мотивів, деструктивних поведінкових стереотипів. Це сприяє розширенню поля самосвідомості й опануванню умінь, необхідних для соціальної активності.

Емоційна складова. В обстановці довіри, психологічної безпеки слухач може вільно поділитися своїми емоційними переживаннями, вільно виразити емоції, незалежно від їх характеру. Емоційне переживання часто є першим і доволі надійним індикатором неузгодженості між намірами і стратегіями поведінки у соціумі. Завданням АСПН є не тільки усвідомлення слухачем особливостей ситуації і своїх емоційних реакцій, а й реалізація цього нового знання, розуміння, нового способу переживання і нової системи відносин у повсякденному житті.

В поведінковій та комунікативній сферах слухач на підставі досягнень у когнітивній і емоційній сферах має можливість коригувати свої неадекватні реакції і форми взаємодії в соціальному середовищі.

В АСПН ми розрізняли такі аспекти: діагностичний, теоретичний, психокорекційний як невід'ємний від емпіричного матеріалу та методично-психокорекційний. Формою роботи було обрано тематичні заняття, які склалися із теоретичної і практичної частин. Для кожного заняття формувалися мета і завдання, визначалися засоби їх реалізації. Психокорекційна частина проводилася також у формі соціально-рольових ігор та тренінгових вправ. Етапи реалізації завдань: організаційний, діагностичний, змістовий, практичний, узагальнюючий.

Організаційний етап роботи

Початку роботи передуює розповідь ведучого про цілі і завдання роботи, можливості методів АСПН і ОДІ, результати, які можуть бути отримані. Також обговорюються організаційні питання: тривалість роботи, час однієї зустрічі, тривалість зустрічей.

Організація знайомства учасників необхідна для формування у членів групи настанови на взаєморозуміння; формування першого враження; визначення можливих тактик і стратегій спілкування з кожним учасником; створення клімату психологічної безпеки.

Тематичне заняття «Розуміння особистості як суб'єкта поведінки і діяльності». Мета заняття – ознайомити слухачів з поняттями «індивід», «індивідуальність», «особистість»; визначити місце особистості в структурі природного і соціального середовища; розглянути активність як якість особистості.

Завдання заняття: сформувати первинні навички самопізнання; показати і продемонструвати активність особистості в соціальному середовищі; довести до свідомості ієрархічну природу цільової складової особистості.

Засоби реалізації завдань: знайомство; проведення тесту М. Куна та Т. Макпарленда «Хто Я?»; ознайомлення з результатами попереднього анкетування; ознайомлення зі змістом продіагностованих параметрів особистості (ідентичність, особиста і соціальна ідентичність, «Я-концепція», «Я-образи») та обговорення індивідуальних особливостей студента; проведення гри «Хто Я?»; скла-

дання автопортрету особистості з використанням розглянутих параметрів. Підведення підсумків роботи.

Тематичне заняття «Взаємодія і спілкування в соціальних групах». Мета заняття – ознайомити слухачів з поняттями «спілкування», «види спілкування», «взаємодія»; сформувати уявлення про структуру міжособистісної та міжгрупової взаємодії; ознайомити із сценаріями і механізмами взаємодії; сформувати уявлення про ефективне спілкування.

Завдання заняття: продемонструвати конструктивні та деструктивні способи міжособистісної взаємодії; сформувати рефлексивні прийоми щодо власних способів спілкування і взаємодії; відпрацювати окремі прийоми ефективного спілкування.

Засоби реалізації завдань: проведення тесту «Діагностика комунікативної соціальної компетентності (КСК)»; ознайомлення зі змістом продіагностованих параметрів особистості та обговорення індивідуальних особливостей слухача; виконання вправ на розвиток прийомів ефективного спілкування; проведення гри «Перевтілення».

Тематичне заняття «Особливості поведінкових стратегій особистості». Мета заняття – ознайомити слухачів з поняттями «соціально-психологічна адаптація», «поведінкова стратегія», «поведінковий стереотип», «роль та рольова залежність»; роз'яснити роль високоадаптивних, нейтральних і дезадаптивних поведінкових стратегій у процесі соціально-психологічної адаптації; сформувати уявлення про зв'язок ефективних поведінкових стратегій та успішності у навчальній діяльності і в соціальному середовищі.

Завдання заняття: сформувати уявлення про поведінкові стратегії; ознайомити зі змістом і специфікою конкретних поведінкових стратегій; націлити студентів на засвоєння високоадаптивних поведінкових стратегій.

Засоби реалізації завдань: ознайомлення зі змістом різних типів поведінкових стратегій (за Н. М. Мельниковою та Л. О. Кияшко) проведення тестування за методикою «Адаптивні стратегії поведінки» й ознайомлення з його результатами; робота з реальними ситуаціями із життя учасників групи – визначення типу використаної стратегії персонажем ситуації; колективне моделювання поведінки уявного слухача у проблемній ситуації (складання розповідей про сім типів розгортання ситуації залежно від типу пове-

дінкової стратегії соціальної адаптації уявного учасника соціальної взаємодії). Проведення гри «Дослідження індивідуальних границь». Підведення підсумків.

Тематичне заняття «Сутність політики і її психологічна складова». Мета заняття – ознайомити слухачів з поняттями і темами: «Політика як система суспільних відносин і взаємодій», «Інституціональний і суб'єктний зріз політики», «Політичні установи й лідери», «Динамічні аспекти політики», «Політика як форма соціальної комунікації», «Раціональне й ірраціональне в політиці», «Психологічні феномени політики і їхня роль у політичному процесі».

Завдання заняття: сформувати уявлення про інститут політики і політичні процеси; ознайомити зі змістом і специфікою політичних настанов і стереотипів; націлити учасників на формування власної активної політичної позиції.

Засоби реалізації завдань: ознайомлення з теорією; проведення групової дискусії на тему «Особистість і політика». Підведення підсумків.

Тематичне заняття «Політична поведінка». Мета заняття – ознайомити слухачів з поняттями: «політична ідентичність», «політична суб'єктність», «політичні потреби» й «політичні мотиви», «теорії політичної поведінки», «навички політичної дії», «раціональна політична діяльність», «політична самоактуалізація», «типи політичної участі».

Завдання заняття: сформувати уявлення про політичну поведінку особистості; ознайомити зі змістом і специфікою видів політичної поведінки, особливостями організованої і стихійної політичної поведінки; націлити слухачів на політичну самоактуалізацію.

Засоби реалізації завдань: ознайомлення з теорією; проведення групової дискусії на тему «Чи можу я впливати на політичні процеси в Україні?».

Тематичне заняття «Психологія впливу». Мета заняття – ознайомити слухачів з поняттям «психологічний вплив». Розглянути види психологічного впливу та його форми, протидію впливу; питання про конкретні способи і механізми впливу; історичні традиції соціальної психології у вивченні зараження, навіювання, наслідування; значення способів і методів впливу у процесі спілкування і в практичній діяльності людей.

Завдання заняття: сформувати уявлення про психологічний вплив; прояснити співвідношення впливу і переконання. Сформуувати уявлення про зараження як спосіб групового впливу та сугесію як цілеспрямований неаргументований вплив, заснований на некритичному сприйнятті інформації.

Засоби реалізації завдань: ознайомлення з теорією; проведення практичної роботи на тему «Види психологічного впливу та види протидії впливам». Підведення підсумків.

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЛЯ АСПН

Вправа «Хто Я?». Особливо доцільна для першого заняття.

Мета вправи: «зламати лід» і швидко познайомити учасників один з одним. Ознайомлює учасників з особистою «Я-концепцією» та ідентичностями.

Необхідний час: 30 хв.

Матеріали: папір, олівці, ручки.

Підготовка: спеціальної підготовки не потрібно.

Процедура: кожному члену групи даються олівець і папір. Учасники одержують інструкцію:

«Напишіть у стовпчик цифри від 1 до 20 і дайте 20 разів відповідь на запитання: «Хто Я?» (тест М. Куна – Т. Макпарленда). Починайте кожную відповідь із займенника («Я-...»). Після того як завершите укласти цей перелік якостей, приколить листок паперу на груди. Потім починайте повільно ходити по кімнаті. Підходьте до інших членів групи й уважно читайте те, що написано на листку в кожного. Не соромтеся коментувати якості інших учасників».

Вправа «Перевтілення». Мета вправи: розширення власних репертуарів поведінки в ситуації міжособистісного спілкування.

Процедура:

1. Ведучий пропонує учасникам групи назвати одну свою якість, що найчастіше проявляється в ситуації міжособистісного спілкування.

2. Після того як всі члени групи виконали вимоги пункту 1, ведучий пропонує їм назвати свою якість, що є протилежною за змістом якості, зазначеній у пункті 1.

3. Після виконання вимоги пункту 2 ведучий пропонує членам групи встати й протягом 7 хв. рухатися і взаємодіяти один з одним таким чином, щоб характер рухів і взаємодій відповідав якості, згаданий у пункті 2.

4. Після того як 7 хв. минуло, усі сідають у коло й починають ділитися один з одним почуттями, що виникали в них у процесі взаємодії.

5. По завершенні виконання вимоги пункту 4 група розбивається за довільною ознакою на трійки, де кожний протягом 5–7 хв. ділиться з іншими учасниками трійки думками із приводу того, що одержує він (вона) у групі від взаємодії з людьми, використовуючи протилежний звичному зразок поведінки.

Вправа «Дослідження індивідуальних границь». Мета вправи: аналіз власної моделі поведінки в соціумі.

1. Знайомство.

Учасники групи стають у коло. Після того як коло утворилося, ведучий пропонує кожному учасникові групи представитися, зробивши при цьому крок уперед у напрямку до центра кола, назвавшись, сказавши про себе кілька слів і зробивши при цьому який-небудь характерний для себе рух.

По завершенні такої процедури учасник робить крок назад, а всі інші учасники групи в цей час роблять крок уперед, після чого повторюють слова й рухи учасника, який щойно представився, а потім знову повертаються на своє місце в колі. У такий спосіб повинні представитися всі члени групи.

2. Композиція.

Ведучий вибирає із групи 7 добровольців, що бажають брати участь у вправі. З відібраних добровольців вибирається лідер (ним має бути член сімки, що чітко знає, чого хоче на цей момент часу). Ведучий пропонує лідерові розташувати інших 6 осіб так, як йому того б хотілося.

В утвореній композиції лідер знаходить найбільш комфортне для себе місце й займає його. Лідер залишається на своєму місці, а інші займають у груповому просторі зручні для себе місця.

Після того як остаточна перестановка відбулася, ведучий запитує в лідера, як він себе відчуває у новій композиції. Якщо добре, то вправа завершується і її учасники повертаються на свої місця в

загальне коло. Тут відбувається обговорення (скільки довелося зробити перестановок, щоб усім було максимально комфортно, чи усім було комфортно в завершальній композиції, які почуття при цьому відчували учасники вправи і т. ін.).

Якщо лідер у новій композиції відчуває себе не комфортно, то він знову робить перестановки таким чином, щоб йому було зручно.

Якщо групі нове розміщення не є комфортним, то вона знову здійснює перестановки.

І так відбувається доти, доки і лідер, і інші учасники вправи не розмістяться в просторі таким чином, щоб їм найбільшою мірою було комфортно.

По завершенні вправи відбувається колективне обговорення.

Методичний матеріал для практичної роботи «Види психологічного впливу та види протидії впливам»

Види психологічного впливу

Вид впливу	Визначення	Засіб впливу
Переконання	Свідомий аргументований вплив на іншу людину або групу людей, що має на меті зміну їхніх суджень, ставлень або рішень	<p>Пред'явлення адресатові зрозумілих, чітко сформульованих аргументів у прийнятному для нього темпі (метод розгортання аргументації).</p> <p>Відкрите визнання як сильних, так і слабких аспектів пропонуваного рішення. Це дає адресатові зрозуміти, що ініціатор сам бачить обмеження цього рішення (метод двосторонньої аргументації).</p> <p>Одержання згоди на кожному кроці доказу (метод позитивних відповідей Сократа)</p>

Самопросування	Відкритий прояв свідчень своєї компетенції та кваліфікації, щоб бути гідно оціненим й завдяки цьому одержати переваги при відборі кандидатів, призначенні на посаду тощо	Реальна демонстрація своїх можливостей. Пред'явлення сертифікатів, дипломів, офіційних відгуків, патентів, друкованих праць і ін. Розкриття своїх особистих цілей. Формулювання власних запитів і умов
Навіювання	Свідомий неаргументований вплив на людину або групу людей, що має на меті зміну їхнього стану, ставлення до чого-небудь і схильності до певних дій	Особиста харизма. Особистий авторитет. Упевненість вербальної й невербальної поведінки. Виразна, розмірена мова. Використання умов і обстановки, що підсилюють сугестивний вплив (приглушене освітлення, ритмічні звуки, ритуальні дотики й ін.)
Зараження	Передача свого стану іншій людині або групі людей, котрі якимось чином переймаються цим станом або ставленням. Передаватися або засвоюватися стан може як мимоволі, так і довільно	Висока енергетика власної поведінки. Артистизм у виконанні дії. Залучення партнерів до виконання дії за допомогою інтриги. Поступове нарощування інтенсивності дії. Індивідуалізований погляд в очі. Дотик і тілесний контакт
Пробудження імпульсу до наслідування	Здатність викликати прагнення бути схожим на себе. Ця здатність може і мимоволі проявлятися, і довільно використовуватися. Прагнення наслідувати й наслідування (копіювання чужої поведінки й наряду думок) також може бути як довільним, так і мимовільним	Публічна популярність. Демонстрація високих зразків майстерності. Наведення прикладів доблесті, милосердя, служіння ідеї. Новаторство. Особиста харизма. «Модна» поведінка й оформлення зовнішності. Заклик до наслідування

Формування прихильності	Розвиток в адресата позитивного ставлення до себе	Формування прихильності. Прояв ініціатором власної незвичайності й привабливості. Висловлення сприятливих суджень про адресата. Наслідування адресата. Надання йому послуги
Прохання	Звертання до адресата із закликом задовольнити потреби або бажання ініціатора впливу	Зрозумілі й ввічливі формулювання. Прояв поваги до права адресата відмовити в проханні, якщо його виконання є незручним для нього або суперечить його власним цілям
Примус	Вимога виконувати розпорядження ініціатора, підкріплена відкритими або прихованими погрозами. Суб'єктивний примус переживається: ініціатором – як власний тиск, адресатом – як тиск на нього з боку ініціатора або обставин	Оголошення жорстко визначених строків або способів виконання роботи без будь-яких пояснень або обґрунтувань. Заборони і обмеження не підлягають обговоренню. Залякування можливими наслідками. Погроза покаранням, у найбільш грубих формах – фізичною розправою
Деструктивна критика	Висловлювання зневажливих або образливих суджень про особистість людини й/або грубий агресивний осуд, ганьблення або осміювання її справ і вчинків. Руйнівність такої критики полягає в тому, що вона не дає змоги людині завершити справу, відволікає на боротьбу з негативними емоціями, віднімає віру в себе	Приниження партнера по спілкуванню (наприклад, за формулою: «Та що тобі пояснювати, однаково ти не зрозумієш»). Висміювання того, що партнер не в змозі змінити: зовнішності, соціального й національного походження, швидкості реакцій, тембру голосу й ін. Висловлювання справедливих критичних зауважень адресатові, що перебуває у стані приголомшеності й пригніченості

Ігнорування	Навмисна неуважність до партнера, його висловлювань і дій. Найчастіше сприймається як ознака зневаги й неповаги, однак у деяких випадках ігнорування виступає як тактовна форма прощення безтактності або незручності, допущеної партнером	Демонстративне пропущення слів партнера «мимо вух». Невербальна поведінка, яка вказує на те, що присутність партнера не береться до уваги. Невиконання обіцянок або запізнення, відсутність спроб що-небудь пояснити. Мовчання й відсутній погляд у відповідь на запитання. Докір. Раптова зміна теми розмови
Маніпуляція	Приховане від адресата схилення до переживання певних станів, зміна ставлення до чого-небудь, прийняття рішень, необхідних для досягнення ініціатором своїх цілей. При цьому для маніпулятора важливо, щоб адресат вважав ці думки, почуття, рішення і дії своїми власними й визнавав себе відповідальним за них	Порушення особистого простору, що виявляється. Стрімке прискорення або уповільнення темпу бесіди. Дратівливі та заохочувальні висловлювання (наприклад: «Навряд чи ти зможеш, це зробити» або «Ця річ занадто дорога, щоб ти зміг її купити»). «Безневинний» обман, введення в оману. Замасковані під малозначущі й випадкові висловлювання, обмова, наклеп. Перебільшена демонстрація своєї слабкості, недосвідченості, непоінформованості для того, щоб розбудити в адресата прагнення допомогти, зробити за маніпулятора його роботу, передати йому коштовну або навіть секретну інформацію, навчити його робити що-небудь тощо. «Безневинний» шантаж (наприклад, «дружні» натяки на помилки, промахи й порушення, допущені адресатом у минулому, жартівливе нагадування «давніх гріхів» або особистих таємниць адресата)

Види психологічної протидії впливам

Вид протидії впливу	Визначення
Контраргументація	Свідомо аргументована відповідь на спробу переконання, що спростовує або заперечує доводи ініціатора впливу
Конструктивна критика	Підкріплене фактами обговорення цілей, засобів або дій ініціатора впливу й обґрунтування невідповідності цілям, умовам й вимогам адресата
Енергетична мобілізація	Опір адресата спробам вселити або передати йому певний стан, ставлення, наміри або спосіб дії
Творчість	Створення нового зразка, прикладу або моди, що нехтує впливом або переборює
Ухил	Прагнення уникати будь-яких форм взаємодії з ініціатором впливу, у тому числі випадкових особистих зустрічей і зіткнень
Психологічна самооборона	Застосування мовних формул та інтонаційних засобів, що уможливають збереження цілковитого самовладання й виграш часу для обмірковування подальших кроків у ситуації деструктивної критики, маніпуляції або примусу
Ігнорування	Дії, які свідчать про те, що адресат навмисно не зауважує або не бере до уваги слів, дій і виражених ініціатором впливу почуттів
Конфронтація	Відкрите й послідовне протиставлення адресатом власної позиції і своїх вимог ініціаторові впливу
Відмова	Вираження адресатом незгоди виконати прохання ініціатора впливу

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ДІЛОВІ ІГРИ

Мета ігор: створення і моделювання ситуацій політичної участі, до яких учасники залучаються шляхом прийняття і виконання ролей, пов'язаних з громадською діяльністю та політикою. Як наслідок, вони оволодівають новими моделями соціально-політичної поведінки, набувають нових навичок та досвіду політичної участі.

Соціально-рольова гра «Інтерв'ю». *Мета:* активізація особистісного долучення учасників через вибір теми інтерв'ю, що стосується гострих проблемних питань сьогодення, підбір питань та

пошук шляхів їх вирішення. Виконувані ролі «посадової особи» та «журналіста» потребують відчувати себе компетентними та в процесі пошуку відповідей під новим кутом зору поглянути на ті питання, що з позиції пересічного громадянина не можуть бути вирішені його власними зусиллями.

Ситуація. «Посадова особа», компетентна у певних питаннях, дає інтерв'ю.

Рольові сюжети: «журналісти» можуть ставити як зручні, так і незручні, гострі, проблемні запитання. «Посадова особа» слідує за мовою, мімікою, контролює себе з огляду на те, яке враження справляє. Може, як це буває в реаліях, ухилитися від відповіді або відповісти на зовсім інше запитання.

Соціально-рольова гра «Круглий стіл з молодіжних питань». *Мета:* активізація ціннісно-рольової вмотивованості до розгляду та обговорення молодіжних проблем у ході полеміки в форматі круглого столу, долучення учасників до значущої соціально-політичної взаємодії, осмислення багатогранних аспектів суспільної дійсності.

Ситуація. Групі пропонують окреслити актуальну тему та коло питань для обговорення на «круглому столі».

Сценарій. Учасники круглого столу готують виступ тривалістю 5–7 хв. та по черзі обстоюють актуальність певних питань, повертаючи до них увагу модератора, а також пропонують шляхи їх вирішення. На завершення учасниками приймається звернення до уряду з розглянутих питань.

Ролі. «Представники молодіжної організації», «представники партій», «експерти» (знавці) – «науковці» («соціологи», «політологи», «психологи», «педагоги»), «представники громадськості», «представники молоді», «модератор» (висловлює свою думку стосовно запропонованих питань і приймає їх до розгляду або відхиляє).

Соціально-рольова гра «Біографія кандидата». *Мета:* можливість відчувати відповідальність, яка стоїть перед кандидатом у депутати, за вирішення актуальних завдань та конкретні справи перед виборцями. Виникнення позитивного ставлення до соціально-політичної діяльності, набуття досвіду пошуку шляхів розв'язання проблем при складанні програми. Відчуття розширення власних можливостей.

Ситуація. Уявіть собі, що відбуваються вибори. Ви висуваєте свою кандидатуру. Кандидату треба висвітлити власну біографію, а також скласти передвиборну програму, орієнтуючись на розв'язання актуальних для виборців проблем. Група розподіляється на мікрогрупи по 3 особи; кожна підгрупа обирає «кандидата».

Сюжет. Кожна підгрупа розробляє біографію свого «кандидата», акцентуючи увагу на суттєвих моментах, що мають сформувати «кандидату» позитивний імідж, орієнтований на певні сегменти виборців. Завдання полягає у необхідності творчо осмислити реальні факти біографії обраної людини, дати простір фантазії, додати факти, що будуть сприяти тому, що оберуть саме цього «кандидата».

Ролі: «кандидат», «довірена особа кандидата», «група підтримки», «експерти», «консультанти».

Мізансцени: використання емоційних та зображувальних засобів «групою підтримки», щоб переконати голосувати саме за свого «кандидата».

Сценарій. «Довірена особа» зачитує біографію «кандидата». «Кандидат» виступає перед виборцями з передвиборною програмою.

Мають бути представлені такі блоки: основні етапи біографії; виробнича (навчальна, наукова діяльність; громадська робота); особистісні якості; основні елементи передвиборної програми.

Потім «кандидат» та його «помічники» представляють програму перед присутніми. Слухачі звертають увагу на те, наскільки зрозуміло, переконливо та харизматично виглядає певний «кандидат». При обговоренні робиться наголос на тому, що саме працювало на імідж «кандидата», чому, хто більше сподобався, завдяки яким якостям.

Соціально-рольова гра «Створення громадської організації». *Мета:* «розширення горизонтів» персони у соціально значущій взаємодії, усвідомлення очікувань, сподівань, прагнень звичайних людей та бажання їм допомогти. Усвідомлення соціальної значущості та творчого значення громадської активності.

Ситуація. Розробка засад створення уявної громадської організації.

Сюжет. Потрібно дати уявну назву організації, написати програму діяльності; визначити, які верстви населення організація

представляє, яку ідею втілює, чий інтереси обстоює, яке коло питань вирішує, яким чином набирає нових членів і т. ін.

Можливі сценарії. Зустріч «керівника» організації з «керівником» певної партії з метою підтримки; розмова зі «спонсором» (переконати у важливості діяльності і впливовості «організації»), заохочення та набір нових членів.

Виконання ролей «політтехнолога», «керівника», «заступника керівника», «креативника» актуалізує різні грані особистості учасників, сприяє усвідомленню рольових вимог та норм у взаємодії, надає можливість ставити себе на місце громадського лідера, побачити «зсередини» діяльність організації.

Соціально-рольова гра «Теледебати». *Мета:* побудова власної лінії поведінки внаслідок ознайомлення з рольовими вимогами та очікуваннями різних позицій.

Ситуація. Теледебати в студії на телебаченні (обрати певний телевізійний канал).

Сценарій. У телестудії відбуваються теледебати між «політиками». Відкриває їх «ведучий журналіст». Він представляє запрошеним і телеглядачам «політиків». Стисло презентує тему обговорення. Потім кожен з «політиків» викладає власне бачення заявленої проблеми.

Сюжети. Полеміка між «політиками»; «телеглядачі» можуть поставити запитання, «зателефонувати»; «запрошені» поділяються на групи, які підтримують той чи інший напрям дій, політичний блок або політичну силу.

Мізансцени: емоційна підтримка, захоплені вигуки та оплески глядачів.

Виконуючи або спостерігаючи за виконавцями ролей «ведучого журналіста», «помічника ведучого», «політиків», «запрошених», «телеглядачів», учасники отримують можливість порівняти, проаналізувати та інтегрувати суспільно-політичну ситуацію з різних ракурсів.

Соціально-рольова гра «Прес-конференція з видатною людиною». *Мета:* можливість звернутися до особистих ресурсів, співвідносячи себе справжнього з видатною людиною, знайти у собі нові якості та відчутти велич, могутність, соціальну значущість – інтегруватись з цими почуттями у соціум. Уявити, яких резуль-

татів можна досягти. Поглянути на важливі соціальні та політичні питання під кутом зору видатної людини, спроможної їх вирішити.

Ситуація. Уявіть собі, що Ви видатна людина. (Хто Ви?)

Сценарій. Згадайте біографію цієї людини. Подумки поспілкуйтеся з нею. «Увійдіть у роль», перевтілюйтеся у видатну особистість. Коли відчуєте себе видатною людиною, вживетесь у роль генія, намагайтеся міркувати, висловлювати думку, сприймати дійсність, переживати і діяти так, як діяла б видатна людина. Уявіть інтереси, проблеми, успіхи, світосприйняття, світогляд, здібності, енергетичні ресурси цієї видатної людини. Намагайтесь ідентифікувати себе з видатною людиною, побудьте певний час нею. Думайте, як вона, відчувайте, як вона. Відчуйте ентузіазм, натхнення, творчу енергію, сміливість, рішучість, самовідданість, упевненість у роботі, захоплення від діяльності цієї видатної людини. Називайте себе її ім'ям, спробуйте працювати так, як працювала вона, спробуйте перейняти деякі її звички. Вас запросили на прес-конференцію.

Сюжети. «Кореспонденти», «представники» преси, телебачення, громадськості, присутні на прес-конференції, ставлять проблемні, актуальні запитання «видатній людині», яка має дати відповідь, знайти аргументоване розв'язання проблем.

Учасники інтегруються у роль видатної людини, використовуючи фрагменти вже відомі їм та наявні у їхньому досвіді. Виникає переживання власної могутності, спроможності справитися з будь-якою проблемою та ситуацією.

Соціально-рольова гра «Захист проекту розв'язання проблем мікрорайону». *Мета:* активізувати прагнення і бажання учасників інтегруватися в соціум, обмінюючись баченням ситуації, діями на користь суспільства.

Ситуація. Уявіть, що ви – консультанти та довірені особи депутата. Визначте мікрорайон, у якому відбувається дія.

Сюжет. Проаналізувати особливості мікрорайону та визначити проблеми, актуальні для його мешканців. Розв'язання цих проблем має підвищити рейтинг депутата. Тому потрібно детально опрацювати презентацію мешканцям проекту з вирішення проблем (ЗМІ, білборди, реклама, робота з громадськістю) з огляду на актуальність, з турботою про їхні інтереси і з залученням найбіль-

шої кількості громадян до участі. Розробити гасло (наприклад, «Печерськ – наш дім»), організовувати змагання, призи та премії.

Сценарій. Кожна «ініціативна група» розробляє і презентує свій проект. На презентації, яку робить «ініціативна група», інші виконують ролі членів «комісії».

Мізансцени: презентація проектів з метою переконати «комісію» зайнятися саме цими проблемами – можливо, є комплексний підхід з використанням сучасних технологій, створенням сучасного виробництва, яке буде прибутковим і т. ін.

Учасники «ініціативних груп» при створенні проектів здійснюють певний «мозковий штурм», відчуваючи інтелектуальне захоплення, креатив, на позитивному емоційному фоні шукають у собі якості активних соціальних діячів, які вирішують актуальні питання сьогодення. Перебуваючи в мотиваційному полі гри, учасники інтегруються в моделі активної соціальної поведінки.

Соціально-рольова гра «Лист до ЗМІ». *Мета:* «примірка» на себе ролі активіста політичної участі, відповідального за навколишнє середовище. Набуття здатності використати зразок поведінки у майбутньому за умов виникнення проблем, що потребують розв'язання.

Ситуація. Уявіть собі проблему, що потребує розв'язання. Є необхідність підготовки листа до редакції журналу, газети або телепрограми з актуального проблемного питання. Листа пропонується написати не тільки зі скаргою, а й із конструктивом, пропозиціями щодо розв'язання проблеми. У листі має бути сформульована програма відповідних дій.

Соціально-рольова гра «Вибори мера». *Мета:* навчити учасника прийняти та розуміти свою соціальну роль, а також спілкуватися з іншими акторами з позиції свого персонажу.

Ситуація. Залежно від кількості учасників ведучий розподіляє між ними ролі реальних гравців у політичному просторі (особи чи політичні рухи) та так званих інформоб'єктів (європейська спільнота, історична пам'ять міста). В довільній послідовності кожен з учасників робить свій «хід». Хтось інший з позиції розуміння своєї ролі повинен зреагувати. Через 15 хв. закінчується перший «такт» гри і ведучий підсумовує картину, що склалася. Гра складається з трьох «тактів».

Обговорення. Наприкінці гри кожен з учасників відрефлексує відчуття ролі, оцінює, наскільки добре він сам та інші впоралися з виконанням своїх ролей.

МЕТОД СОЦІАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ

Серед соціальних компетенцій сучасної людини однією з основних є проектувальні навички та вміння, як-от: визначити проблему, знайти спосіб її розв'язання, поставити мету, визначити спосіб та спланувати етапи її досягнення, проаналізувати отриманий результат відповідно до мети, виокремити нову проблему тощо. Відсутність необхідних знань, умінь, навичок, психологічних настанов проектування – одна з проблем функціонування особистості в сучасному світі, адже знання, відірвані від розуміння та неузгоджені з досвідом, практично ніколи не використовуються. Організація сучасної освіти в нашій країні призводить до дедалі більшого відриву освіти від життя, коли гранично формалізовані зміст і методика не співвідносяться з розмаїтістю здібностей учнів, їхніми потребами у засвоєнні певних видів діяльності. Більша частина питань особистісного розвитку школярів та студентів, їхньої психічної спрямованості на професійне та соціальне становлення відкладаються на «потім». Метод проектів уможливорює розв'язання складного завдання із перетворення стандарту освіти з безособової форми на особисту культуру учня, дає змогу поєднати знання з досвідом, розумінням, можливістю реалізувати їх на практиці відповідно до інтересів особи та суспільства. Навички проектувальної діяльності формують у учнів досвід продуктивних дій у ситуаціях, характерних для перехідних періодів розвитку суспільства, коли наростає невизначеність, нестабільність і люди мають нагальну потребу в координації спільних дій, виражених рішеннях, знаходженні сенсу життя, у нових цінностях. Сучасна людина повинна вміти спостерігати, аналізувати, вносити пропозиції, відповідати за ухвалені рішення, долати конфлікти й протиріччя – всі ці якості особистості формуються в процесі виконання соціальних проектів.

Основні поняття

Проект – (від лат. *projectus* – кинутий уперед):

- реалістичний задум, план про бажане майбутнє;

- сукупність документів (розрахунків, креслень, макетів) для створення продукту, містить у собі раціональне обґрунтування й конкретний спосіб реалізації;

- метод навчання, заснований на постановці соціально значущої мети і її практичному досягненні.

Проектування – діяльність, детермінована соціальною проблемою; включає строго впорядковану послідовність дій, що приводять до реального результату. Істотна ознака проектування – це робота з майбутнім. Проект, який потрібно створити в ході проектувальної діяльності – ідеальна модель. Проектування – не єдиний варіант роботи з майбутнім, є ще планування, програмування, прогнозування. Планування можна розглядати як етап проектувальної діяльності.

Прогнозування – побудова припущення про те, що може бути, виходячи з наявних умов, проектування ж покликане відповісти на запитання, що має бути, якою повинна бути система зовнішніх і внутрішніх умов, щоб одержати потрібні результати.

Моделювання є частиною проектування і передбачає побудову ідеальних моделей.

Проектування – створення нового об'єкта на папері, а конструювання – його реальне втілення. Результати проектування можуть бути втілені з тією або іншою мірою успішності, точності. Результат проектування – проект, конструювання – реальний об'єкт і введення його в дію. Проектування передбачає генерацію, пророблення, комбінування проектних ідей і рішень. Це постійний процес вибору, ухвалення рішення, пошук шляхів розв'язання завдань і проблем. Результат проектування – образ нового об'єкта – є не що інше, як сукупність належним чином розроблених, обґрунтованих і вибудуваних ідей. Саме навколо соціальних ідей і проблем повинні бути зосереджені всі організаційні й управлінські зусилля в межах проекту.

Метод навчального проекту – одна з особистісно орієнтованих технологій, спосіб організації самостійної діяльності учнів, спрямований на вирішення завдання проекту, що інтегрує в собі проблемний підхід, групові методи, рефлексивні, презентативні, дослідницькі, пошукові та інші методики.

Розуміння стратегії і технології проектування передбачає визначення:

- підстав, цінностей, смислу проектування;
- принципів, норм і правил проектування;
- мети й завдань проектування, очікуваних результатів;
- суб'єктів та учасників проектування, їхньої ролі і взаємодії;
- змісту проектування, його логічної структури, етапів;
- методів, засобів проектування;
- форм організації проектувальної діяльності;
- ресурсів, необхідних для проектування;
- умов проектувальної діяльності;
- вимог до суб'єктів проектування, їхньої підготовки.

ЕТАПИ РОЗРОБКИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЕКТУ

1. Етап ініціювання.

Визначення конкретної та соціально значущої проблеми: дослідницької, інформаційної, практичної. У деяких випадках проблема ставиться перед проектною групою зовнішнім замовником.

Учні. Визначають тему, уточнюють цілі, формують робочу групу.

Керівник проекту. Мотивує учнів, пояснює мету і завдання, спостерігає хід роботи.

2. Основний етап.

Планування дій з розв'язання проблеми – поопераційна розробка проекту, в якому пропонується перелік конкретних дій із зазначенням результатів, строків і відповідальних. Визначення виду продукту й термінів презентації.

Учні. Аналізують проблему, формують завдання, визначають джерела інформації, критерії оцінки результатів, обґрунтовують свої стратегії успіху, розподіляють ролі в команді, складають план конкретних дій.

Керівник проекту. Допомогає в аналізі й синтезі, спостерігає, контролює. Формує необхідні специфічні вміння й навички.

3. Прагматичний етап.

Дослідження учнів – обов'язкова умова кожного проекту. Пошук інформації, яка обробляється, осмислюється й представляється учасниками проектної групи.

Учасники. Виконують дослідження. Збирають і уточнюють інформацію, вибирають оптимальний варіант, коригують плани діяльності.

Керівник проекту. Спостерігає, консультує, контролює. Узагальнює новий зміст навичок, знань і вмінь, отриманих учнями в процесі роботи над проектом.

4. Заключний етап.

Результатом роботи над проектом є продукт, що створюється учасниками проектної групи внаслідок розв'язання визначеної проблеми.

Учні. Оформлюють проект, виготовляють продукт. Беруть участь у колективному аналізі проекту, оцінюють свою роль, аналізують виконаний проект, з'ясовують причини успіхів і невдач.

Керівник проекту. Проводить аналіз досягнення поставленої мети. Спостерігає, радить, скеровує процес аналізу. Допомогає у забезпеченні реалізації проекту.

5. Підсумковий етап.

Надання громадськості й/або замовникові готового продукту, тобто презентація продукту з обґрунтуванням того, що це найбільш ефективний засіб розв'язання проблеми.

Учні. Захищають проект, беруть участь у колективній оцінці результатів проекту.

Керівник проекту. Бере участь у колективному аналізі й оцінці результатів.

Психолого-педагогічні умови проектування. Технологія проектування передбачає опору на принципи, норми й правила, сукупність яких дає можливість створити систему самоорганізації шкільного (студентського) життя, організувати діяльність від виникнення ідеї до її практичного втілення.

Принципи проектування:

- абсолютна добровільність участі – надання можливості будь-якому суб'єктові освітнього процесу взяти участь у проектуванні;
- особистісний розвиток – передбачає можливість особистісного розвитку, самоконтролю й самореалізації. При цьому важливою складовою проектування стає перетворення самого суб'єкта проектування;

- керованість – передбачає чітку організацію, технологічність і підконтрольність процесу проектування, потребує розуміння структури процесу проектування, визначення його етапів, відстеження переходів з етапу на етап. Цей принцип дає змогу учасникам навчитися відрізняти міфи від реальності, виокремлювати сутнісні, об'єктивні аспекти процесу проектування;
- цілісність – установлення зв'язків між компонентами методичної системи й етапами проектування. Технологія передбачає не так трансляцію знань, як створення умов для самостійної роботи суб'єкта проектування. Жорстке керівництво є малоефективним. Важливо створити умови для прояву пізнавальної і творчої активності особистості на основі технічно забезпечених можливостей і саморегуляції діяльності, які запускають механізми самоосвіти й самовиховання;
- суб'єктність – полягає у націленості навчальної техніки на задоволення гуманістичних, базових потреб людини в пізнанні, спілкуванні, самореалізації;
- мультикультурність – забезпечує можливість формувати культуру пізнання, дозвілля, винахідництва, експлуатації технічних засобів, роботи з інформацією;
- сполучення дослідницької, проектувальної і педагогічної діяльності – принцип ґрунтується на ідеї про єдність дослідження, проектування та організації педагогічного процесу;
- продуктивність – передбачає застосування знань у всіх сферах життєдіяльності, допомагає розкрити учням сучасну реальність і використати в ній соціокультурний досвід;
- завершеність – доведення проекту до логічного завершення;
- відкритість – принципова незавершеність проекту, яка залишає простір для доопрацювання або переробки проекту. Тут проявляється феноменологічна сутність сучасної проектувальної процедури, коли проект виступає як текст, картина, що потребує розуміння, співпереживання автора і його послідовників.

Організація проектування відповідно до викладених вище принципів базується на врахуванні психологічних особливостей сучасної проектної діяльності. Вона передбачає:

1. Поділ процесу виконання навчального проекту на окремі етапи, а також націленість кожного з них на формування мотива-

ційного, когнітивного, операційного, емоційно-вольового й інформаційного компонентів готовності до проектної діяльності та, врешті-решт, на реалізацію сформованих вмінь і навичок у практичній суспільно-політичній діяльності;

2. Виявлення психолого-педагогічних умов активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів відповідно до мети й особливостей кожного етапу проектування;

3. Визначення комплексу навчально-методичних і програмно-технічних засобів для проектування.

Особливості групової проектної діяльності

Тема проекту вибирається відповідно до колективних інтересів. Формується почуття колективної відповідальності. Погоджуються терміни виконання окремих частин проекту. Формуються навички у виконанні окремого виду роботи, наприклад, тільки підготовки візуального ряду проекту, навички індивідуальної роботи та співпраці. Думка кожного учасника приймається й підтримується, учні набувають упевненості у собі. Створюються умови для прояву й формування основних якостей творчої особистості. Діяльність має соціальну спрямованість.

Логіка роботи над проектом потребує визначення структури.

Компоненти проекту: предмет дослідження, мета проекту, гіпотеза, завдання, методи розв'язання проблеми, практично значущий матеріальний або культурний продукт. Розглянемо детальніше перелічені компоненти.

В основі кожного проекту лежить проблема, яка зумовлює мотив діяльності, спрямованої на її розв'язання. Вибір проблеми – найскладніший і дуже важливий момент. Керівникові необхідно спрямовувати думки школярів (студентів) на самостійний пошук соціальної проблеми. Важливо навчити бачити проблему в реальному житті. Це стає можливим у процесі ділової гри, дискусії, обговорення глобальних тем сучасності у формі «круглого столу», «мозкового штурму».

Варто розуміти, що проблема завжди базується на протиріччі. Наприклад, проблема ставлення до людей похилого віку заснована на протиріччі: всі вважають, що люблять своїх батьків, але люди похилого віку гостро відчувають свою самотність.

Надалі слід уточнити предмет дослідження, що має відбиватися у темі проекту й ключовому слові заголовка.

Метою проектної діяльності стає пошук шляхів розв'язання проблеми. Важливим є момент осмислення значущості, обсягу й рівня невирішених завдань, який можна визначити як збір інформації. Він передбачає дослідження стану проблеми: аналіз предметної літератури, вивчення законодавчої і нормативно-правової бази, соціологічні опитування, аналіз матеріалів ЗМІ, проведення зустрічей, інтерв'ювання компетентних осіб. Все це готує базу для наступних етапів роботи над проектом: розробка гіпотези, визначення завдань, пошук власного варіанта вирішення проблеми, конструювання моделі, формування програми.

Наступний етап – етап розробки гіпотези. Гіпотеза – це наукове припущення, яке автор проекту буде підтверджувати або спростовувати. Формулюючи гіпотезу, учні будують припущення, яким чином досягатимуть поставленої мети. Мета проекту і його гіпотеза створюють ґрунт для формулювання завдань проекту. Завдання формулюються як певні етапи розв'язання загальної проблеми, досягнення мети за певних умов.

На етапі збору й аналізу інформації варто звернути увагу на культуру наукового пошуку. Аналіз матеріалів ЗМІ, інтернету, наукової, довідкової літератури потребує вміння класифікувати їх.

Розробка власного варіанта вирішення проблеми починається із систематизації отриманого матеріалу. На основі цього будуються обґрунтування, модель, варіант та програма розв'язання досліджуваної проблеми.

Завершується проект запровадженням його у практику.

Одержавши результат проектування у вигляді продукту, його необхідно документально оформити й представити для оцінки фахівців, зацікавлених осіб, в ідеалі отримати підтримку (фінансування, позитивна суспільна думка) і запропонувати шляхи його реалізації (йдеться про соціальні, орієнтовані на практику дослідницькі проекти).

Матеріали проекту оформлюються в єдину логічну працю (портфоліо), що має чотири блоки: повний комплект проекту з додатками (демонстраційні матеріали, документи, мультимедійні презентації, схеми, малюнки та ін.), доповідь, тези, анотацію. Грамотно оформлена проектна документація дає можливість організувати роботу кожного учасника проектної групи; створити зруч-

ний колектор інформації і довідник для роботи над проектом; об'єктивно оцінити хід роботи над проектом; визначити особисті досягнення й розвиток кожного учасника проекту; скоротити час пошуку інформації при здійсненні надалі інших, тематично близьких проектів.

Повний комплект проекту має включати такі документи:

- паспорт проекту;
- плани виконання проекту і його окремих етапів;
- індивідуальні завдання кожного учасника проектної групи;
- завдання групи в цілому;
- форму презентації кожного етапу;
- проміжні звіти групи;
- всю зібрану інформацію по темі, у тому числі ксерокопії і роздрукування;
- результати дослідження й аналізу;
- записи всіх ідей, гіпотез, рішень;
- звіти про наради групи, проведені дискусії, «мозкові штурми»;
- короткий опис усіх проблем, з якими доводиться стикатися проєктантам, і способи їх розв'язання;
- ескізи, креслення, моделі продуктів;
- матеріали до презентації;
- інші робочі матеріали й чернетки групи.

Записи учасників повинні бути, по можливості, стислими – у формі невеликих повідомлень і анотацій. У день презентації проекту оформлена відповідно папка документів здається журі.

Доповідь (виступ на презентації) повинна мати обсяг 8–10 сторінок друкованого тексту, що відповідає 15–20-хвилинному виступу.

Вступ і висновки наводяться практично повністю. Стисло викладаються методи розв'язання проблеми, якщо вони загальноприйняті, оригінальна методика презентується повністю. Головна увага приділяється отриманим результатам. Для наочності доповідь супроводжується демонстрацією таблиць і малюнків, які можуть виконуватися на стандартних аркушах паперу або в електронному варіанті для мультимедійних проєкторів, що робить доповідь більш динамічною і спрощує сприйняття.

Форма презентації залежить від отриманого продукту. До презентації треба готуватися, тому що вона регламентована в часі. Результатом є винайдений спосіб розв'язання проблеми соціального проекту. Про нього слід доказово розповісти, пояснюючи: як було визначено проблему; якими, відповідно, були ціль, завдання й гіпотеза проекту; коротко охарактеризувати відкинуті невдалі способи її вирішення; обґрунтувати перевагу обраного способу; розповісти / показати (якщо можливо), як необхідно здійснювати запропонований спосіб розв'язання проблеми.

Соціальний проект тим відрізняється від колективно підготовленого заходу з поданням наочних результатів, що демонструється головний результат роботи над проектом – аналіз діяльності, спосіб вирішення проблеми проекту, зростання компетентності учасників проекту.

Необхідний компонент після захисту – рефлексія. Її варто провести двічі одразу по завершенні презентації, оскільки це гострий емоційний момент підбиття перших підсумків. Удруге необхідно вже докладно проаналізувати достоїнства й слабкі ділянки роботи, можливості її продовження.

Дидактичні особливості проекту.

1. Безпосередній зв'язок з актуальними потребами й об'єктивними умовами життя учнів. Наявність значущої соціальної проблеми/завдання, що потребує інтегрованого знання, дослідницького пошуку для її вирішення.

2. Практична, теоретична, пізнавальна спрямованість проектування.

3. Самостійна (індивідуальна, парна, групова, колективна) діяльність учнів. Інтелектуальний, творчий, інформаційний характер дій.

4. Конструювання змістової частини проекту (із вказівкою поетапних результатів), визначення строків початку й завершення проектної роботи.

5. Цільовий характер діяльності учнів, що потребує використання конкретних дослідницьких процедур. Висування гіпотез і визначення методів дослідження (теоретичних, емпіричних, статистичних, експериментальних). Збір, систематизація й аналіз

отриманих даних. Підведення підсумків, оформлення результатів, їхня презентація. Висування нових проблем дослідження.

Форма продукту проектної діяльності:

- виставка;
- газета, журнал;
- законопроект;
- оформлення кабінету, холу тощо;
- система шкільного самоврядування;
- мультимедійний продукт;
- навчальний посібник;
- web-сайт;
- атлас, карта;
- відеофільм і т. ін.

Можлива форма презентації:

- демонстрація відеофільму;
- наукова конференція;
- звіт дослідницької експедиції;
- подорож;
- реклама;
- телепередача.

Соціальний інтерактивний проект «Молодіжний парламент»

Мета: підготовка молоді до життя в умовах суспільства, яке динамічно змінюється та розв'язання майбутніх проблем шляхом цілеспрямованих дій на основі проекту.

Інформаційний блок. Молодіжний парламентаризм. Форми участі молоді у політичних процесах в Україні.

Формувальний блок. Перший цикл. Аналітичний етап: робота в мікрогрупах (моделювання бажаної ситуації, аналіз наявної інформації, реальної ситуації, постановка проблемних питань).

Пошуковий етап:

- визначення мети проекту;
- створення молодіжного парламенту (МП);
- постановка завдань (організаційні: число учасників, місце збору парламенту, приміщення, періодичність і тривалість сесій, частота виборів, формат; представництво тієї чи іншої області, регіону, молодіжних організацій, верств населення; фінансово-економічні питання: чи отримується платня, у якому розмірі, яким чином фінан-

сується парламент; правові питання: яким чином реалізуються інтереси молоді, наскільки впливові та легітимні рішення; взаємодія з суспільством і владою: чи провадяться зустрічі з молоддю, чи є, наприклад, газета, яким чином впроваджуються рішення МП, які контакти існують з владою; які комітети або департаменти повинні бути в МП, які питання розглядає МП);

- аналіз ресурсів і ризиків;
- планування продукту (результату);
- визначення пріоритетних напрямів та стратегії дій;
- складання плану реалізації та програми дій.

Підсумковий блок першого циклу. Презентаційний етап:

- планування та підготовка презентації,
- презентація проекту,
- підведення підсумків,
- попередня оцінка продукту.

Оціночний етап:

- обговорення нових думок та ідей, які виникли під час підготовки проекту;
- оцінка результату діяльності кожного в проекті (лідер, генератор ідей, організатор, виконавець, спостерігач та ін.).

Другий цикл. Практичний етап

Проведення виборів молодіжного парламенту. Створення департаментів, відповідальних за освіту, інформацію, працю, бізнес, право, культуру, екологію, спорт та ін.

Аналітичний етап другого циклу.

Робота в мікрогрупах:

- моделювання бажаної ситуації,
- аналіз наявної інформації,
- аналіз реальної ситуації,
- постановка актуальних для кожного департаменту проблемних питань.

Пошуковий етап другого циклу.

Робота в мікрогрупах:

- визначення мети проекту, пошук шляхів розв'язання проблем,
- постановка завдань, розробка законопроектів за вибраними напрямками,
- аналіз ресурсів і ризиків,

- планування продукту (результату),
- визначення пріоритетних напрямів та стратегії дій,
- складання плану реалізації та програми дій.

Підсумковий блок. Презентація законопроектів

Оціночний етап:

- обговорення нових думок та ідей, які виникли під час виконання проекту,
- оцінка результату діяльності кожного в проекті (лідер, генератор ідей, організатор, виконавець, спостерігач та ін.).

ТРЕНІНГОВІ ЗАНЯТТЯ

Заняття 1.

Тема: «Самопрезентація і діагностика особи».

Мета заняття:

- створення умов для саморозкриття;
- формування ідеальної моделі особи професійного громадянина;
- оцінка рівня сформованих індивідуальних якостей, потрібних для ефективної взаємодії у політичному середовищі;
- визначення стереотипів, неадекватних ситуації конструктивної взаємодії.

Вправа 1. «Самопрезентація». *Технологія виконання.* Ведучий просить учасників по черзі розповісти про себе. Важливо говорити не так про біографію, як про свої особисті якості. Завдання може бути уточнене, наприклад, назвати 5–10 найбільш характерних особових якостей, що проявляються в соціальній взаємодії.

Члени групи і ведучий можуть ставити запитання, наприклад:

Твоє головне достоїнство?

Чи є у тебе слабкості (негативні якості)?

Чи можеш ти їх назвати?

На самопрезентацію однієї особи відводиться 3–5 хв. Другий варіант цієї вправи: члени групи розбиваються по парах, розходяться в різні боки, беруть один в одного інтерв'ю, а потім представляють по черзі колегу. Потім члени групи діляться враженнями про те, яке представлення їм більше запам'яталося, що нового вони дізналися про своїх колег.

Вправа 2. «Громадянин». Інструкція для учасників. Запишіть у таблицю «Громадянин» суть висловлювання кожного учасника про свої якості як громадянина, тобто згадайте те, що він говорив під час знайомства-представлення на початку цього заняття, а потім додайте свої відчуття і уявлення про його індивідуальність, що сформувалися під час заняття.

Тренінгове ім'я учасника	Його власне висловлювання	Моє уявлення про його індивідуальність

На це відводиться 10 хв. Потім учасники збираються в коло і по черзі зачитують свої записи, обов'язково виправляючи неточність у графі «Його власне висловлювання», якщо про це просить автор висловлювання. Кожен член групи має реальну можливість почути думки про себе, які сформувалися в ході першого заняття. Бажано, щоб кожен учасник записав усі висловлені про нього уявлення і зберіг їх до кінця тренінгу.

Вправа 3. «Контраргументи». Інструкція для учасників. Спробуємо хоча б трохи розібратися в собі, у своїх недоліках, звичках, якими Ви невдоволені. Для цього розділіть аркуш паперу на дві половинки. Ліворуч, у колонці «Невдоволення собою», гранично відверто запишіть усе те, чим Ви невдоволені собою, що заважає ефективності взаємодії з колегами, іншими людьми.

Невдоволення собою	Прийняття себе

Потім на кожне «Невдоволення собою» наведіть аргументи, тобто те, що можна протиставити, чим Ви і люди, що оточують Вас, задоволені вже сьогодні, що приймають у Вас, і запишіть у колонці «Прийняття себе».

Потім учасники об'єднуються в мікрогрупи по 3–4 особи і починають обговорювати всі свої записи в таблиці. При організації роботи в мікрогрупах слід звернути увагу учасників на доцільність

об'єднуватися з тими людьми, яких вони найменше знають або з якими ще не працювали на цьому занятті. Цього принципу бажано дотримуватися протягом усього тренінгу: якомога більше контактів і спілкування з людьми.

Вправа 4. «Активіст». Технологія виконання.

Процедура 1. Учасникам роздають списки якостей, важливих для активіста. Завдання кожного – проранжувати кожен якість за важливістю і визначити, якою мірою учаснику властиві ці якості (поставити собі оцінку за 5-бальною шкалою). (Примітка: скласти перелік якостей можна запропонувати заздалегідь самим учасникам тренінгу).

Процедура 2. Група в ході спільного обговорення повинна вирішити, яка якість є найважливішою для активіста. Потім група вибирає другу якість і так далі. Спірні проблеми обговорюються аж до досягнення повної згоди.

Процедура 3. Самооцінка. Членам групи пропонується оцінити самого себе за спеціальними тестами (бланки тестів роздають), проаналізувати отримані результати. Потім керівник пропонує обговорити, які індивідуальні якості, що сформувалися у процесі спільної діяльності, можуть негативно вплинути на роботу в команді. (Висловлюється кожен учасник групи). Завершується вправа колективним обговоренням.

Заняття 2.

Тема: «Визначення системи і умов самокорекції і саморозвитку».

Мета – визначення індивідуальної стратегії корекції негативних стереотипів.

Вправа 1. «Перлина». Мета: чітко усвідомити, ким Ви є насправді, уявити своє внутрішнє «Я», оцінити свої достоїнства і недоліки.

Технологія виконання. Заплющте очі, розслабтеся. Уявіть собі перлину в нерозкритій морській черепашці. Темна черепашка – це Ваше зовнішнє «Я». Це шар Ваших зовнішніх масок, поведінка в суспільстві, з колегами. Знявши цей шар, спостерігайте появу образу, що втілює інше «Я», внутрішнє, відоме тільки Вам.

Вправа 2. «Прокурори й адвокати». Мета: виявити сильні і слабкі якості свого соціального «Я» для їх подальшого розвитку і корекції.

Технологія виконання. Один з членів групи на деякий час стає «обвинуваченим». Він сідає на окремий стілець. З лівого боку від нього в один ряд сідає половина учасників, які виступають у ролі «прокурорів». Їхнє завдання – знайти слабкі якості «обвинуваченого». «Прокурори» можуть висувати свої звинувачення або колективно, коли від імені групи виступає представник, який висловлює загальну думку після обговорення усіх пропозицій, що надійшли, або індивідуально. Інша половина групи (що сидить справа) виступає в ролі «адвокатів», головне завдання яких звернути увагу присутніх на позитивні, сильні якості «обвинуваченого». Завдання учасників – допомогти «обвинуваченому» більшою мірою усвідомити свої достоїнства і недоліки. Особливу увагу рекомендується звертати на якості особи, необхідні для успішної громадської діяльності. Після висловлювань обох сторін у «обвинуваченого» є право поставити запитання до «прокурорів» і «захисту». При зміні «обвинуваченого» групи міняються ролями. «Обвинувачений» повертається до тієї групи, до якої належав. (Примітка: процедуру можуть пройти всі учасники за власним бажанням).

Вправа 3. «Перспектива». Мета – визначення перспективних цілей і конкретних кроків для здійснення корекції.

Технологія виконання. Кожен учасник групи впродовж 3–4 хв. розповідає групі про свої наміри і шляхи самокорекції. Члени групи можуть ставити запитання, конкретизувати цілі, допомагати у визначенні кроків щодо їх досягнення.

Вправа 4. «Досягнення мети». Мета – усвідомлення можливості досягнення цілей, оптимальної кількості дій і необхідних засобів.

Технологія виконання.

1. Спочатку візьміть аркуш паперу, олівець і вгорі напишіть мету: розвитку або усунення яких якостей Ви хочете домогтися. Потім розподіліть лист на три колонки: «Що мені треба зробити»; «Необхідні мені засоби»; «Порядок виконання».

2. Розпочніть з обмірковування усіх кроків, які Вам необхідно зробити для досягнення цілей. Продовжуйте «мозковий штурм» і висунення ідей поки не відчуєте, що вичерпали всі варіанти.

3. Тепер погляньте на кожну дію, яку Вам необхідно виконати, і навпроти неї перелічіть усі необхідні засоби у другій колонці «Необхідні засоби».

4. Перейдіть до третьої колонки «Порядок виконання» і послідовно пронумеруйте дії, перелічені в першій колонці. Розпочинайте з тієї дії, яку Ви маєте намір виконати першою.

Вправа 5. «Ідеальна модель громадянина». Мета – формування упевненості в досяжності поставленої мети особового вдосконалення.

Технологія виконання. Уявіть собі мету, якої Ви прагнете досягти в громадській або політичній діяльності. Виберіть якість, яка, на Ваш погляд, допоможе реалізувати визначену мету. Тепер уявіть, що Ви маєте цю якість у повній мірі. Дайте образу оформитися в усіх деталях. Дивіться поглядом, наповненим цією якістю, моделюйте його у Вашій позі й у виразі обличчя (образ може бути спочатку нестабільним, мерехтити і зникати). Утримуйте цей образ деякий час.

Уявіть проникнення у цю якість, Ваше злиття з нею, як переодягання в новий одяг. Наповнившись образом, відчуйте, що ця якість стає частиною Вас. Уявіть, яким відчуттям супроводжується володіння цією якістю. Відчуйте, що вона проникла у Ваше тіло, у кожну Вашу клітину, тече в кожній вені, наповнюючи Вас. Уявіть, що цією якістю просякнуті і Ваші почуття, спосіб мислення і мотиви.

Нарешті, уявіть себе в одній або кількох ситуаціях політичної діяльності, проявляючи цю якість більшою мірою, ніж досі. Уявляйте ці ситуації в динаміці з усіма деталями. Після цієї вправи відпрацьовуються вправи «Ідеальна модель», «Очіма групи».

Заняття 3.

Тема: «Оцінка перспектив особового зростання і шляхів його досягнення».

Мета – корекція стереотипів, що утруднюють досягнення цілей розвитку якостей, котрі характеризують «Я-соціальне».

Заняття включає два етапи.

Перший етап. Відпрацювання вправ, що сприяють оцінці внутрішніх конфліктів, недоліків та умінню їх аналізувати.

Другий етап. Розвиток упевненості у своїх потенційних можливостях.

ПЕРШИЙ ЕТАП ЗАНЯТТЯ

Вправа 1. «Субособи». *Технологія виконання.*

Процедура 1. Перелічіть усі свої бажання, пов'язані з наміром стати професіоналом у своїй справі. Переконайтеся, що Ви включили бажання, які можна здійснювати вже тепер, і ті, які Ви хотіли б здійснити в майбутньому. Наприклад: бути визнаним серед колег і товаришів, досягти матеріального благополуччя, допомогти знедоленим дітям, збагатити свої професійні знання і т. ін.

Процедура 2. Коли у Вашому переліку набереться не менше 10 пунктів (чи коли Ви відчуєте, що записали всі бажання), продивіться перелік і виберіть 5–6 найістотніших. Не включайте до остаточного переліку ті бажання, які Ви хочете реалізувати тільки заради того, щоб про Вас склалася добра думка в оточення (не свої бажання).

Процедура 3. Проаналізуйте остаточний перелік бажань. Уявіть собі, що за кожним з них оцінюється нібито самостійна частина Вашої особи (субособа) і дайте їй назву. Наприклад, бажанню «щоб успішно вчитися» може відповідати субособа «відмінник», а бажанню «бути лідером групи» – «лідер» і т. ін.

Процедура 4. Тепер намалюйте на окремому аркуші паперу велике коло діаметром 1–2 см. Це центральна частина – Ваше головне соціальне «Я». Навколишнє кільце розбийте на сегменти і розмістіть у них ті 5–6 субосіб, які є виразниками Ваших бажань. Розфарбуйте субосіб у різний колір, напишіть їхні імена.

Процедура 5. Порівняйте Ваші бажання з цінностями, перелік яких Ви склали в ході виконання попередніх вправ (занять). Чи немає між ними протиріч?

Примітка для учасників тренінгу: призначення цієї вправи – навчитися аналізувати свої внутрішні спонукання і зрозуміти себе, свій центр, своє соціальне «Я», посилити його, щоб це «Я» було здатне розв'язувати конфлікти між субособами.

Вправа 2. «Діалог Ваших внутрішніх "Я"». Інструкція. Дайте можливість виявленим Вами субособам поспілкуватися одна з одною і з Вашим головним соціальним «Я», нехай вони скажуть, за що вони цінують одна одну, чого бажають, чим нев-

доволені. Дайте можливість кожній субособі висловити кілька пропозицій, що починаються словами:

«Мені подобається...»;

«Я хотів би...»;

«Мені уявляється...».

Вправа 3. «Суперечка субосіб».

Процедура 1. Виберіть з групи тих учасників, хто виконуватиме роль Ваших внутрішніх субосіб. Дайте їм, як приклад, деякі Ваші діалоги, щоб вони отримали достатню інформацію для організації дії і змогли відобразити саме Ваші, а не свої субособи.

Процедура 2. Сядьте в центрі кімнати і попросіть друзів – «акторів» сісти навколо Вас. За Вашим сигналом вони повинні почати говорити з Вами – вимагати, звинувачувати, ображатися. Залишайтеся в образі свого головного соціального «Я», звертаючи увагу на те, що Ви відчуваєте з приводу дій і слів кожного. На завершення скажіть кожній Вашій «субособі», що Ви відчували з приводу її слів і дій, і розкажіть їй про те місце, яке вона буде займати у Вашій подальшій суспільно-політичній діяльності.

Вправа 4. «Мої слабкі якості». *Технологія виконання:* кожен член групи повинен розповісти іншим про свої слабкі якості – про те, що не приймає в собі і яких хотів би позбутися. Важливо відзначити не лише негативні якості, а й те, що зазвичай є причиною конфліктів з людьми, ускладнює життя, утруднює взаємовідносини з колегами, товаришами і т. ін. Примітка: вправа може проводитися у великому тренінговому колі або в мікрогрупах по 5–8 осіб.

Вправа 5. «Знедолений». *Технологія виконання:* один з учасників виходить з кімнати на деякий час. Решта членів групи повинні сформулювати 5–7 причин, з яких цю людину можна «відкинути» як партнера або учасника команди. Наприклад, зарозумілість, образливість, замкнутість. Вибирається «секретар», головне завдання якого записати причини, перелічені групою, на окремому аркуші. Причому записуються тільки ті причини, які прийняті більшістю голосів. Учасник, що виходив, повертається в групу, він повинен спочатку сам назвати можливі причини «відкидання».

Після цього йому вручається аркуш з переліком визначених групою причин, з приводу яких «знедолений» може поставити членам групи будь-які запитання.

ДРУГИЙ ЕТАП ЗАНЯТТЯ

Вправа 6. «Ідеал». Інформація для учасників тренінгу.

Кожна людина є такою, якою подумки себе уявляє. Якщо Ви думаєте, що маєте певні якості і таланти, то Ви ними володітимете. Навіть якщо Ви зараз не маєте цих якостей, то думайте, що маєте їх. Ви їх розвинете.

Інструкція для учасників тренінгу:

Згадайте кого-небудь з відомих Вам людей, які відповідають Вашому ідеалу соціально успішної людини або володіють тими якостями, які Ви хотіли б у собі розвинути для успішної громадської діяльності. Це може бути шанований Вами громадський діяч, літературний герой, колега або товариш. Уявіть його яскраво, оцініть його об'єктивно.

Тепер подумайте про ту негативну якість, яка не відповідає ідеалу або ситуації, в якій Ви коли-небудь її проявили і якої хотіли б уникнути у своєму житті. Уявіть її, уважно оцініть Вашу реакцію на неї. Спостерігайте за реакціями, не намагаючись перешкоджати або спинити їх. Простежте Вашу звичну стратегію неприйняття, усвідомте, як це проявляється на рівні Вашого тіла, почуттів, мислення.

Поверніться подумки до Вашого ідеалу. Уявіть собі його ще раз. подумайте про нього з розумінням і якомога повніше усвідомте Ваше прийняття.

Вправа 7. «Твоя краща якість». *Технологія виконання.* Усі члени групи вільно рухаються по кімнаті (начебто на світському прийомі). Вони підходять один до одного і, відзначаючи кращі якості партнера, повинні сказати йому, яким чудовим учасником команди він може бути і завдяки чому.

Заняття 4.

Тема: «Об'єктивне оцінювання себе і оточення».

Мета: подолання стереотипів, що утруднюють процес об'єктивації сприйняття особи.

Заняття проводиться в два етапи.

Перший етап. Мета: вироблення навичок щирої та об'єктивної оцінки себе й інших людей.

Другий етап. Мета: виявлення та усунення негативних стереотипних тенденцій оцінки особи на емоційному та емпіричному рівнях.

ПЕРШИЙ ЕТАП ЗАНЯТТЯ

Вправа 1. «Без маски». *Технологія виконання.* Члени групи по черзі беруть картки, які лежать стопкою в центрі кола, і відразу, без підготовки, продовжують висловлювання, розпочате в картці. Висловлювання має бути щирим, на межі відвертості, відкритості. Група оцінює міру щирості. Якщо висловлювання було щирим, то свою картку бере наступний член групи і без підготовки продовжує почату пропозицію. Якщо ж група визнала, що висловлювання було «затиснутим», «шаблонним», то в учасника є ще одна спроба, але вже після усіх.

Приклади незавершених пропозицій:

Бувало, що опоненти викликали у мене майже ненависть.

Одного разу, коли...

Особливо мені не подобається, коли...

Мені дуже хочеться забути, що якимось на Майдані я...

Одного разу мене злякало те, що...

У мене немало недоліків. Наприклад...

Навіть близькі люди іноді не розуміють мене. Одного разу...

Пам'ятаю випадок, коли мені стало нестерпно соромно, я...

Особливо мене дратує те, що оточення...

Вправа 2. «Розуміння». *Технологія виконання.* Кожен член групи вибирає собі партнера і потім впродовж 2 хв. в усній формі описує його стан, настрій, почуття, бажання на даний момент. Той, чий стан описує партнер, повинен підтвердити правильність і достовірність пропозицій або спростувати їх. Обидва партнери мають право коментувати висловлювання один одного.

Вправа 3. «Особистий багаж». *Технологія виконання.* Один із членів групи виходить з кімнати, а інші починають збирати йому в далеку дорогу «багаж». У цей «багаж» відбирається те, що, на думку групи, допоможе людині в особовому і професійному зростанні; усі позитивні характеристики, які група особливо цінує в ній як членові команди. Але обов'язково зазначається і те, що заважає людині, її негативні прояви і над чим її необхідно активно попра-

цювати. Вибирається «секретар», він ділить лист вертикальною рисою навпіл, на одному боці ставиться «+», на іншому «-». Для хорошого «багажу» треба не менше 5–7 характеристик з того і з того боку. Виходить наступний учасник і процедура повторюється.

Вправа 4. «Я очима групи». *Технологія виконання.* Учасники працюють у великому тренінговому колі. Кожен повинен висловити свою думку про те, якою людиною його бачить група в цілому і її учасники зокрема. Після виступу учасника група може висловити йому те, в чому він «виявився правий, в чому помилявся». І передає йому «вміст багажу».

ДРУГИЙ ЕТАП ЗАНЯТТЯ

Вправа 5. «Фотоальбом». *Технологія виконання.*

Процедура 1. Групі надається пакет світлин невідомих осіб і повідомляється, що серед них буде лише одна позитивна людина. Необхідно визначити, хто вона. При цьому група повинна прийти до спільного рішення.

Процедура 2. Аналогічна вправа зі зміною початкової постанови. Серед осіб на фотографіях треба визначити людину з негативними якостями (злодій, хуліган, ловелас і т. ін.).

Вправа 6. «Толерантність». *Технологія виконання.* Учасникам групи пропонується підготувати аркуш паперу, розділений на три частини двома вертикальними лініями. Перші дві колонки позначаються, відповідно, знаками «-» і «+». Кожен учасник подумки вибирає кого-небудь з членів групи, хто найбільше з-поміж усіх викликає або викликав неприязнь, роздратування чи інші негативні почуття. Щоб розібратися у власних почуттях і здолати емоційний заслін, що заважає сприймати людину неупереджено, необхідно зосередитися на негативному досвіді взаємодії з цією людиною і записати свої претензії до неї в колонці зі знаком «-», тобто те, що дратує. Після запису всіх якостей, які викликають прикрість, в сусідньому стовпці зі знаком «+» записується те, що примиряє з цією людиною, викликає повагу, симпатію або якимось виправдовує її негативні якості. В останній колонці на основі отриманих психологічних знань рекомендується записати можливу причину, що вплинула на розвиток і прояв тих якостей партнера, котрі позначені як негативні.

Заняття 5.

Мета: подолання стереотипів негативного ставлення і неприйняття інших.

Хід заняття.

Вправа 1. «Прийняття». Мета – розвиток навичок емоційної взаємодії, що знижують стереотипи негативного ставлення і неприйняття інших. (Переформовування емоцій).

Інформація для учасників.

Під час взаємодії з людьми ми можемо розвивати в собі корисні психологічні якості. Якщо якась людина «випробовує наше терпіння», то для нас це прекрасна можливість розвивати терпимість; якщо людина протилежна до нас у всьому і це постійно проявляється в нашій взаємодії з нею, ми можемо розвивати здатність безумовного прийняття іншої людини; якщо інша людина занадто імпульсивна і постійно перериває нас – ми можемо використати ці ситуації для тренування своєї витримки тощо. Ми можемо розвивати в собі щось корисне завдяки тому, що інша людина створює нам проблеми, з тих або інших причин спілкування з нею ускладнено.

Завдання учасникам.

Зосередьтеся зараз не на приємних моментах і тих, що задовольняють нас у спілкуванні і взаємодії один з одним, а на труднощах і проблемах, які іноді виникають у процесі спілкування з ким-небудь з учасників нашої групи, включаючи тренера. Спочатку усвідомте цю трудність або проблему, потім визначте, яку корисну якість ця проблема або трудність дає нам змогу розвивати в собі.

Вправа завершується тільки після того, як кожен з учасників висловиться хоча б один раз.

Вправа 2. «Політичний театр».

Мета – розвиток здатності розуміння позиції і почуттів іншої людини.

Хід заняття.

Учасники розташовуються по колу. У центр кола запрошується пара учасників, якій ведучий пропонує зіграти ролі (агітатора, кандидата в депутати, учасника акції протесту). Гра записується на відео. Актори грають ввідну ситуацію спілкування «героїв» та інші («зустріч з виборцями», «мітинг» тощо).

Після обігравання ситуації виконавці міняються ролями і грають її ще раз.

Після завершення сцени виконавці ролей обмінюються враженнями про ті почуття, які їх охоплювали під час гри.

Потім аналогічне завдання виконує наступна пара.

Вправа 3. «Епізод з політичного життя».

Мета: подолання бар'єрів стереотипного реагування на негативні прояви людей.

Хід заняття.

Процедура 1. Двом-трьом учасникам групи (залежно від ситуації) пропонується зіграти епізод з політичного життя, зміст якого учасники епізоду отримують письмово від ведучого. Одним з учасників епізоду є психолог.

Після обігравання ситуації група обговорює дії «актора», пов'язані з вирішенням проблеми, заданої в ситуації.

Процедура 2. Кожному з учасників групи дається в письмовому вигляді зміст епізоду з життя громадської організації або політичної події.

Учасник повинен зачитати його перед групою і відповісти на запитання: «Що відчуваєте Ви в цій ситуації?», «Що відчувають інші герої епізоду?», «Ваші дії?». Відповіді кожного учасника обговорюються усією групою.

Заняття 6.

Суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини.

Мета – подолання стереотипу домінування, авторитаризму, агресивного реагування.

Хід заняття.

Вправа 1. «Авторитарний лідер». *Мета* – усвідомлення впливу на поведінку негативних стереотипів авторитаризму дорослих, «записаних» в дитинстві.

Технологія виконання. Учасникам, що сидять по колу, ведучий пропонує згадати і розповісти який-небудь епізод з дитинства, коли довелося пережити жорстокість і агресивність старших (безпеліційні вимоги, фізичне покарання тощо).

Кожен учасник після розповіді має відповісти на запитання: «Які почуття Ви переживали в той момент?», «Чи доводилося Вам

вчиняти так само зі своїми колегами, друзями і т. ін.?), «Які почуття щодо Вас міг відчувати винуватець?», «Чи можна було в ситуації діяти інакше?».

Група має можливість прийняти спільне рішення стосовно останніх запитань.

Вправа 2. «Гнів і безпорадність».

Мета – корекція стереотипу неконструктивного реагування на негативну поведінку інших.

Інструкція учасникам. Постарайтесь згадати ситуації, які викликали у Вас роздратування, гнів, прикросці. Запишіть усі можливі способи виявлення свого гніву або невдоволення. Дайте відповідь уголос на запитання: «Що жахливого в моєму гніві?», «Чим я ризикую, виявляючи його комусь?», «Чи є гнів наслідком моєї безпорадності?», «Як краще опанувати цю ситуацію?».

Вправа 3. «Конструктивні способи взаємодії».

Мета: вироблення навичок ефективної взаємодії.

Технологія виконання. Учасникам групи, що розділилися на пари, ведучий видає тексти з діалогом двох осіб (керівник – підлеглий, батько – дитина тощо).

Завдання учасникам.

Прочитати діалог перед групою.

Розпізнати, в якій позиції – «батько», «дорослий», «дитя» – перебувають учасники діалогу (за теорією Е. Берна).

До чого виявляє особливу нетерпимість «батько»? Чого боїться «дитина»?

Продовжити діалог таким чином, щоб досягти результату і зберегти добрі стосунки, використовуючи прийоми:

- відповідати або доповнюючи, або повертаючи в початковий стан партнера;
- підбирати фрази з урахуванням ознак стану партнера;
- давати першу частину відповіді як таку, що доповнює, а другу – як таку, що спонукає хід нової трансакції;
- скеровувати «приховані» ходи для досягнення потрібного стану партнера.

Вправа 4. «Мудрий дорослий».

Мета – корекція стереотипу імпульсивного негативного реагування з позиції «батька».

Техніка виконання. Учасникам, працюючим у парі, видаються сюжети, які передбачають можливість конфліктної взаємодії двох осіб. Той з учасників, якому доручається роль психолога, повинен уникнути у своїй мові заперечень, слова «ні», категоричних фраз і «батьківських» інтонацій; говорити тихим голосом, висловлюватися якнайстишше, вести діалог з позиції дорослого. Важливо при цьому досягти конструктивного рішення. Група стежить за діалогом і коментує поведінку «психолога».

ДОДАТКОВІ ВПРАВИ ДО ТРЕНІНГОВИХ ЗАНЯТЬ

Вправа «Малюнок "Я і держава"».

Мета – усвідомлення молодими людьми ставлення до держави та об'єктивації його в процесі малювання. Робота учасників групи включає власне виконання малюнка, його презентацію та групову дискусію.

Вправа «Виготовлення арт-об'єкта з фольги на тему "Я – громадянин"».

Мета – корекція уявлень про соціальну роль громадянина та громадянськість. Робота учасників групи передбачає власне виконання малюнка, його презентацію та групову дискусію.

Вправа «Виготовлення індивідуального колажу "Я в демократичному суспільстві: минуле, теперішнє, майбутнє"».

Мета – робота над власним образом «Я», своїми життєвими пріоритетами та перспективами, а також власними інтенціями, бажаннями, прагненнями, мотивами, намірами. Структурування минулого, теперішнього і майбутнього; усвідомлення політичних реалій сучасності.

Інструкція. Уявіть своє минуле, теперішнє, майбутнє. Що для Вас важливе у житті? Ваше життя проходить у суспільстві. Які цінності громадянського суспільства відбиваються у Вашій свідомості, як позначаються на якості Вашого життя? Зробіть вирізки та наклейте у вигляді колажу на аркуш паперу.

Матеріал: папір формату А-2, ножиці, клей, скотч, фломастери, ілюстровані видання.

Вправа «Герб і девіз».

Мета – усвідомлення та «опрацювання» власних цінностей, мотивів і смислів.

Матеріал: папір, ручки, фломастери.

Інструкція. Зосередьтеся на власних цінностях та мотивах політичної участі. Уявіть їх собі у вигляді герба. Які символи Ви б використали у ньому, що вони символізують? Як би Ви їх розташували на аркуші паперу? Сформулюйте власний девіз – лаконічний вислів, який в афористичній формі виражатиме Ваше життєве кредо (наприклад: «Боротися й шукати, знайти і не здаватися»).

Після того як герби намальовані та девізи складені, учасники тренінгу презентують їх групі. Наприкінці вправи учасники діляться своїми враженнями: що сподобалося, що хотілося б запозичити з надбань інших.

Вправа «Ілюстровані цілі».

Мета: сформулювати цілі та співвіднести їх з баченням інших людей.

Матеріал: папір, фломастери.

Інструкція. Учасники розподіляються на пари. По черзі один з пари розповідає стисло про свої життєві плани, мрії, цілі, а другий з пари все це малює. Потім міняються ролями.

В обговоренні звертається увага на те, які емоції виникали при цьому, наскільки повно і точно партнер зрозумів і передав цілі іншого на папері. Чому ми та інші люди бачимо одне й те саме по-своєму? Чи справді цілей такими, як ми їх бачимо, можемо досягти саме ми?

Вправа «Соціальний простір бажань».

Мета: допомогти учасникам тренінгу усвідомити та відчути в алегоричній формі соціальний простір, в якому всі ми існуємо.

Матеріал: клубок міцних ниток.

Інструкція. За своєю природою людина – соціальна істота. Більшість її бажань, потреб, а також шляхів їх реалізації пов'язано з простором соціальної взаємодії. Перший учасник бере в руки клубок і, висловлюючи своє бажання, підходить до іншого учасника (на свій вибір) та передає йому клубок, залишаючи нитку у себе в руці й пам'ятаючи висловлене бажання. Так само по черзі діють інші учасники. Внаслідок дій учасників вони опиняються в «павутинні», створеній їхніми бажаннями.

Ведучий проводить аналогію з простором щоденної взаємодії. Після цього починається розплутування «павутиння». Кожен учасник пропонує попередньому способи реалізації свого бажання.

Мета учасника, у якого в руках клубок, переконати попереднього забрати у нього цей клубок. І так триває поки «павутиння» не буде розпутане, а клубок змотаний. Рекомендації та обговорення способів реалізації бажання дають ті учасники, кого зачепила нитка або хто перебуває в безпосередній близькості до неї.

Обговорення. При обговоренні результатів гри учасників заняття важливо підвести до висновків: ми переплітаємося в просторі нашої взаємодії своїми очікуваннями, бажаннями, вимогами один до одного. Найефективніший спосіб отримати бажане, не опинившись при цьому вплутаним у «павутиння» очікувань, вимог оточуючих людей, – це взяти на себе відповідальність за реалізацію власних планів.

Вправа «Суперечка інтересів». *Мета:* навчити учасників визначати методи та засоби, які використовують інші учасники вправи для захисту своїх інтересів, відрефлексувати свою поведінку у ролі одного з персонажів, здатність протистояти маніпуляціям інших та обстоювати свою позицію.

Інструкція. Ведучий пропонує ситуацію політичної взаємодії (наприклад: переконати кандидата зняти свою кандидатуру з передвиборних перегонів або, навпаки, балотуватися; переконати бізнесмена виділити гроші на передвиборну кампанію), коли стикаються інтереси учасників «вистави», та розподіляє ролі між 3–4 учасниками таким чином, щоб інтереси одного суперечили іншим, після чого розігрується «вистава».

Обговорення. У процесі обговорення кожен аналізує поведінку персонажів, відрефлексовує, якими були б його реакція та почуття за такої ситуації, які прийоми використовували персонажі для досягнення своєї мети. Визначаються найбільш дієві стратегії безконфліктного розв'язання проблеми.

Література до розділу 4

1. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посібник / О. Ф. Бондаренко. – Харків: Фоліо, 1996. – 237 с.
2. Дубровина И. В. Положение о школьной психологической службе / И. В. Дубровина, А. М. Прихожан // Вопр. психологии. – 1985. – № 2. – С. 76–90.
3. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти: монографія / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка-центр, 2000. – 328 с.

ПІСЛЯМОВА

Навряд чи сьогодні треба доводити, що суспільство, яке прагне перейти від транзитивного стану до розвинутої демократії, об'єктивно має потребу в громадянах, здатних бути не тільки активними, а й ефективними учасниками суспільно-історичних процесів, відповідальними за свій політичний вибір, за наслідки своєї політичної поведінки, спроможних мати необхідний рівень політичної та правової культури. І те, наскільки ми наблизимся до реалізації цього суспільного запиту, залежить від зусиль, бажання самих громадян оволодівати навичками ефективної політичної участі та допомагати набувати їх сучасній молоді, яка здебільшого залишається осторонь суспільних процесів, не залучена до громадських та інших об'єднань – своєрідної школи соціально-політичної взаємодії на всіх рівнях владної вертикалі.

Незаперечним є і той факт, що молодь – одна з найперспективніших соціальних груп суспільства, запорука його поступального, прогресивного розвитку. Молодіжне середовище значною мірою є відображенням суспільних відносин. Тож доля розбудови демократії і громадянського суспільства в Україні залежить від того, чи зуміє український загальний підготувати молодь до рівня активного самостійного суб'єкта історичних змін, носія і реалізатора нових демократичних ідей та відносин.

Громадянське суспільство, яке ми розбудовуємо, неможливе також без існування мережі громадських (у тому числі молодіжних) організацій, які здатні активно впливати на формування і реалізацію державної політики. Вони є універсальним посередником між громадянами та державою, важливим індикатором оцінки розвитку громадянського суспільства.

Отже, в контексті означених соціальних завдань перед вітчизняними політичними та практичними психологами відкривається широкий простір для реалізації науково обґрунтованих технологій психологічного супроводу формування готовності молоді до ефективної взаємодії у політичному середовищі, реалізації свого потенціалу в громадських рухах, організаціях, центрах тощо.

Наведені нами результати експериментальних досліджень, що реалізовувалися за участю окремих груп молоді, засвідчують: формування мотивації і навичок політичної участі є можливим та ефективним за умови взаємодії потенціалу молоді та психологічної науки. Потрібне лише бажання дорослих (від кого це залежить) поширювати наукові розробки політичних психологів з формування політичної освіти, політичної культури, навичок толерантної та конструктивної взаємодії в політиці на широкий молодіжний загал.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Опитувальник «Спрямованість на спільну діяльність»

Інструкція. Дайте відповіді «Так» або «Ні» на наведені нижче запитання. Якщо Ваша відповідь «Так», то напроти запитання поставте «+», якщо «Ні» – «-», якщо Ви не можете однозначно відповісти на запитання, то поставте «0».

№	Запитання	
1	Чи вважаєте Ви, що у більшості випадків зручніше діяти самостійно?	
2	Ви коли-небудь за власної ініціативи організовували чи приєднувались до громадсько-політичної акції, мітингу, демонстрації тощо?	
3	Вам подобається відчуття належності до спільноти однодумців, як то громадський рух, організація чи політична партія?	
4	Чи вважаєте, що і Ви частково несете відповідальність за діяльність в об'єднанні інших його членів?	
5	Чи може належність до громадського або політичного об'єднання посприяти Вашому особистісному зростанню?	
6	Чи вважаєте Ви себе людиною, яка обстоюватиме власну думку до останнього?	
7	Коли справи об'єднання йдуть не так як потрібно, чи вважаєте Ви, що лідери повинні самостійно вирішувати, як діяти?	
8	Чи може членство в об'єднанні значно обмежити Вашу свободу?	
9	Чи готові Ви за умови членства в об'єднанні до складних ситуацій у суспільному житті, які іноді виникають?	

10	Чи вважаєте Ви, що за будь-яких обставин при прийнятті рішень для Вас найважливішою залишиться думка Вашої родини та друзів?	
11	Чи може сприяти членство в об'єднанні розв'язанню Ваших власних проблем, які не стосуються мети об'єднання?	
12	Чи виникає у Вас бажання у разі невдоволення діями влади знайти однодумців та спробувати разом якимось чином вплинути на ситуацію?	
13	Якщо Ви досягли своєї мети, то чи вважаєте зайвим брати участь у подальших спільних діях?	
14	Чи вважаєте Ви, що свої уподобання та погляди можна точніше визначити у спілкуванні з товаришами по об'єднанню та в спільній діяльності з ними?	
15	Чи вважаєте Ви, що усім членам об'єднання необхідно брати участь в обговоренні спільних дій?	
16	Чи переконані Ви, що участь у благодійних проєктах та волонтерських рухах – справа не для Вас?	
17	Відповідальність за невдачу спільної справи, на Вашу думку, мають нести усі члени об'єднання чи тільки його лідери?	
18	Чи вважаєте Ви, що спільна мета та схожі погляди на шляхи її досягнення – ще не достатня підстава для об'єднання зусиль та створення хоча б тимчасового об'єднання?	
19	Ви б ніколи не погодилися займатися непривабливою для Вас діяльністю задля успіху спільної справи?	
20	Якщо інша людина виявила бажання покинути об'єднання, Ви б не намагалися її зупинити та переконати залишитися ?	
21	Відповідальність за рішення свого об'єднання Ви б відчували тільки у разі особистої з ним згоди?	

22	Ви ніколи б не долучилися до пікетування державних установ чи голодування, навіть у разі порушення Ваших громадянських прав?	
23	У разі виникнення суперечки Ви зазвичай намагаєтесь залучити третю сторону як незалежного експерта?	
24	Чи можете Ви розраховувати на розуміння та підтримку інших членів Вашого об'єднання у будь-яких питаннях?	

За кожен «+» у відповідях на запитання 2, 3, 4, 5, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 23, 24 та за «-» у відповідях на запитання 1, 6, 7, 8, 10, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22 нараховується 1 бал.

Шкала

Усвідомлення переваг спільної діяльності: 1-, 5, 8-, 11, 14, 18-.

Шкала

Готовність до спільних дій: 2, 6-, 9, 15, 19-, 22-.

Шкала

Потреба активної участі у діяльності об'єднання: 3, 7-, 12, 16-, 20-, 23.

Шкала

Відповідальність за об'єднання та його дії: 4, 10-, 13-, 17, 21-, 24.

(Загальний результат опитування може коливатися в межах від -24 до +24. Результати за кожною шкалою – від -6 до +6).

ДОДАТОК 2

«Розуміння маніпулятивних впливів»

Інструкція. *Виберіть, будь ласка, варіант відповіді, який, на Вашу думку, є найбільш правильним.*

1. Мета маніпуляції полягає в тому, щоб:

- а) умовити людину що-небудь зробити;
- б) спонукати людину змінити своє ставлення до чого-небудь;
- в) змусити опонента твердо повірити в що-небудь.

2. Маніпулятор завжди:

- а) дає зрозуміти, що йому потрібно;
- б) переконує Вас у щирості своїх намірів;
- в) робить усе, щоб приховати свої справжні мотиви.

3. Сутність маніпуляції – це вплив на:

- а) волю людини як свідомий елемент її психіки;
- б) підсвідомість людини, її емоції та почуття;
- в) поведінкову активність людини.

4. Ознаками маніпулювання в спілкуванні є:

- а) відхід від прямих запитань і невизначеність позиції щодо обговорюваного питання;
- б) умовляння Вас зробити що-небудь, чого Ви робити не зби-
ралися;
- в) активне бажання вплинути на Вашу думку з обговорювано-
го питання.

5. Прийоми маніпулювання спрямовані на:

- а) активізацію мислення того, на кого здійснюється вплив;
- б) зниження розуміння, осмислення та оцінки;
- в) введення людини в стан невизначеності або байдужості.

6. Найбільше людина піддається маніпулятивним впливам, коли маніпулятор «грає» на її:

- а) бажанні будь-якої вигоди для себе;
- б) страху і загрози життю та благополуччю;
- в) довірі.

7. Сила маніпулятивного впливу значно збільшиться, якщо:

- а) уникати слів «ні» і «не»;
- б) використовувати слова-заперечення «ні» і «не»;
- в) вживання чи невживання слів «ні» і «не» не має значення.

8. Підґрунтям політичного маніпулювання є:

- а) штучна реальність, створювана ЗМІ;
- б) впровадження нових ідей і поглядів;
- в) переконання у правильності дій суб'єктів.

9. Найскладніше протистояти маніпуляціям, заснованим на:

- а) емоціях, коли Ваш співрозмовник поводить себе надто емоційно або агресивно, створюючи штучний ажіотаж або перебільшуючи свою значущість;
- б) бажанні Вашого опонента зачарувати Вас настільки, що Ви непомітно змініте свою позицію;
- в) логіці з побудовою складних конструкцій, у яких важко знайти недоліки і визнати їх помилковими.

10. Які, на Вашу думку, запитання треба поставити собі в першу чергу, якщо у Вас склалося враження, що Вами маніпулюють?

- а) Кому це потрібно?
- б) Які засоби використовуються?
- в) З якою метою це робиться?

Ключ:

За відповіді 1 – в; 2 – в; 3 – б; 4 – а; 5 – б; 6 – б; 7 – а; 8 – а; 9 – в; 10 – а – поставте 2 бали.

За відповіді 1 – б; 2 – б; 5 – в; 6 – а; 10 – в – поставте 1 бал.

Від 0 до 8 балів – низький рівень розуміння маніпуляцій; від 9 до 14 – середній рівень; від 15 до 20 балів – високий рівень.

ДОДАТОК 3

Методика незавершених речень

1) Політика викликає у мене...

---

2) Як член суспільства я повинен зробити...

---

3) Коли мої друзі обговорюють політичні події, я...

---

4) Громадянське суспільство в Україні буде тільки тоді, коли...

---

5) Вважаю, що можливість брати участь у виборах для мене...тому, що...

---

6) Я слідкую за політичним життям України, щоб...

---

7) Брати участь у суспільних заходах для мене...

---

8) Коли в Україні відбувалася революція, я...

---

9) Я взяв би участь у політичному заході, якби...

---

10) Якби я мав можливість звернутись до українського народу, то сказав би у промові, що...

---

11) Вважаю, що брати участь у голосуванні...

---

12) Вважаю, що відповідати за життя суспільства повинен...тому, що...

---

13) Вважаю, що для розбудови демократії в країні важливо...

---

14) Коли люди виходять на акції протесту, я...

---

15) Я вступив би в політичну партію чи громадську організацію тому, що...

Відповіді аналізують за категоріями:

1. Спрямованість на активність;
2. Мотивація громадянської та політичної активності;
3. Взяття відповідальності за життя в країні (або перекладання її на інших);
4. Ставлення до громадських об'єднань та суспільної взаємодії;
5. Розуміння демократії та громадянського суспільства (як їх розуміють).

Запитання до сюжету:

1). На твою думку, це –

---

2). Які почуття у тебе викликає ця ситуація?

---

3). Хотів би ти опинитися там? Чому?

---

4). Де твоє місце серед персонажів?

---

5). Якби у тебе була можливість виступити перед цими людьми з промовою, що б ти їм сказав?

Шкала міжособистісної (соціальної) довіри Дж. Б. Роттера

(адаптована С. Г. Достоваловим)

Текст методики, процедуру проведення та інтерпретацію подано за матеріалами книги С. В. Духновського «Диагностика межличностных отношений»

Інструкція. Будь ласка, проіндексуйте ступінь Вашої згоди або незгоди з кожним твердженням, використовуючи таку шкалу:

- 1 – абсолютно згоден;
- 2 – згоден;
- 3 – важко відповісти;
- 4 – не згоден;
- 5 – абсолютно не згоден.

Бланк відповідей

№	Твердження	абсолютно згоден	згоден	важко відповісти	не згоден	абсолютно не згоден
1	У суспільстві зростає лицемірство					
2	У спілкуванні з незнайомими людьми краще бути обережним доти, доки вони не доведуть, що їм можна довіряти					

3	Майбутнє нашої країни залишиться неясним поти, поки в політику не будуть залучені кращі люди					
4	Страх, презирство суспільства або покарання утримують більшість людей від порушення закону краще, ніж їхня власна совість					
5	Виконання письмового іспиту без присутності викладача призведе до збільшення випадків списування					
6	Обіцянкам батьків зазвичай можна вірити					
7	Організація Об'єднаних Націй ніколи не буде ефективною силою у підтримці світу на планеті					
8	Судова система – місце, де щодо кожного проявляється неупереджене ставлення					
9	Більшість людей жажнулися б, дізнавшись, як спотворюються новини, які публікачує і бачить					
10	Найнадійніше – це вірити, що, всупереч тому, що говорять люди, вони зацікавлені передусім у власному добробуті					
11	Навіть маючи інформацію з газет, радіо і телебачення, все одно дуже важко отримати об'єктивне уявлення про події в суспільстві					
12	Майбутнє здається багатообіцяючим					

13	Якби ми знали про те, що насправді відбувається у міжнародній політиці, то суспільство мало б причини бути більш переляканим, ніж тепер					
14	Більшість обраних офіційних осіб щирі у своїх передвиборних обіцянках					
15	Результати багатьох головних національних спортивних змагань тим або іншим чином визначені заздалегідь					
16	Більшості експертів можна сказати правду в очі про межі їхніх знань					
17	Більшості батьків можна вірити, що вони виконають свої погрози стосовно покарань					
18	Можна вважати, що більшість людей зроблять те, що говорять					
19	У наш час, коли існує конкуренція, кожен має бути напоготові, інакше хто-небудь може використати його задля своїх цілей					
20	Більшість ідеалістів щирі й часто використовують на практиці те, що сповіднують					
21	Більшість продавців чесні в описі товару, що продається					
22	Більшість учнів у школі не списуватимуть, навіть якщо будуть упевнені в безкарності					

23	Більшість фахівців з ремонту не завищуватимуть ціни на послуги, виявивши Вашу некомпетентність					
24	Значна частка звернень до страхових компаній з приводу виплати страховки у зв'язку з нещасними випадками є неправдивими					
25	Більшість людей чесно відповідають на запитання під час опитування громадян					

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

Результат, що отримується індивідом у процесі підсумовування балів, засвідчує рівень довіри: чим більшу набрано кількість балів, тим вищу ступінь соціальної довіри проявляє індивід. Підрахунок балів робиться як прямим способом: підсумовуються числові оцінки, поставлені досліджуванним щодо тверджень № 6, 8, 12, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, так і інверсійним: числові оцінки досліджуваного стосовно тверджень № 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 19, 24 замінюються за таким принципом: 1 = 5; 2 = 4; 3 = 3; 4 = 2; 5 = 1 (перша цифра – бал, поставлений досліджуванним).

Далі обчислюється сума балів за прямою та інверсійною шкалами. Отримані результати складаються. Остаточний підсумок засвідчує рівень соціальної довіри індивіда. Згідно з методикою отримані результати варіюються в межах від 25 (абсолютна недовіра) до 125 балів (абсолютна довіра).

Наукове видання

**ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЕФЕКТИВНОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ МОЛОДІ:
ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО
СУПРОВОДУ**

Монографія

За науковою редакцією Л. О. Кияшко

Літературна редакція: *В. О. Коваленко*
Макет і технічна редакція: *М. В. Бородчак*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 18.09.2014 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0.
Замовлення № 61. Наклад 300 прим.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.
м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
